

GOVERNMENT OF INDIA
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA.

Mar

Class No.

891'462

Book No.

~~K8829t~~

N. L. 38.

K0421zt

MBIPC-75-4 ZN1/58-25.7.58-50,000.

श्रीमद्भारताचार्यप्रासादिक
नाट्यकलारुक्मठार

श. रा. श्री. कृ. फोल्डटकर यांच्या 'संगीत वृत्तमञ्जर'
नाटकावर संभाषणात्मक विनोदी टीका.

सदाशिव नारायण ठोसर बी. ए. एल्. एल्. बी.

गणेश सदाशिव मराठे एम्. ए.
यांनी तयार करून

पुणे येथे

सहाय्येन नारायण कवडे यांच्या 'आरदा' छापखान्यात
छापून प्रसिद्ध झाली.

अंतर्गुहानर्यामव्यञ्जयतः प्रसाद्वरहितस्य ।
संदर्भस्य नवस्य च न रसः प्रीत्यै रसज्ञानाम् ॥

आचार्य सदाशिव

सन १९०८.

किंमत १२ आणे.

ज्वा रसिक व मार्मिक लीकांस
का आमच्या प्रयत्नाचें
कीदुक वाडोळ.
त्यांस
हें पुस्तक
अर्पण केलें असे.

संयकार.

अंतर
संवत्

हुडिपत्र.

पृ.	श्लोक.	अमृद्ध.	हुड.
८	१	सो नृत्यं	सीमृत्यं
११	१०	पुं नृत्यं	पुनृत्यं
११	२५	जिह्वा	जिल्हा
२३	८	चेवैतुहि	चवैतुहि
२९	१०	माययति	माययति
४५	५	हुवयति	हुवयति
५०	३	(राइय उवाळा जाई)	असेल
५३	१८	रवै	रवै
६९	४	तू कधी...संघती	तू कधी वा प्रती संघती
७२	९	मुळि र्वा न	मुळि न त्या
७५	४	वाचतो	(वाचतो)
८०	२१	जगति	जगति
८५	२०	अरे ! अरे	अरे ! अरे !
८८	७	करावा	करावा
९५	१०	स्वयंस्वराज	स्वयंस्वराज
११०	९	र रिपुते	र रिपुते
१३८	१७	धारवी	धारवी
१४०	१५	सास्वास्ताप	सास्वास्ताप
१४२	१७	संशय	संशय
१४३	१९	ज्ञाताज्ञाताभार	ज्ञाताज्ञातनाप
१४४	१०	शेफसपीवर	शेफसपीवर
१४९	६	पाहुन	पाहुन
१५१	११	जळ	जळ
१५६	१८	कडून	कडून
१५८	शे.	राज्याळा	राज्याळा
१६२	१५	त्या	त्या दोन्ही
१६४	२०	मिळा	मिळा
१६५	६	उपक	उपक

→ॐ ग्रंथकर्त्यांचे चार शब्द. ॐ←

टीकात्मक ग्रंथ बहुतकडून मोठ्या गंभीर मार्गेत लिहिलेले असतात. त्यातील सर्व विचारसरणी कित्यी उत्तम प्रकारची असली, तरी ज्या विषयावर ते लिहिलेले असतात ते विषय जर मोठमोठ्या राष्ट्रीय प्रकरणांपैकी नसतील किंवा मोठमोठ्या योद्ध्यांची अथवा मुसव्यांची चरित्रे नसतील, किंवा एखाद्या महान शास्त्रातील अगर वेदांतातील प्रमेये नसतील तर असले ग्रंथ कथितच लोकप्रिय होतिल. योद्ध्यांत सांगावयाचे ह्मणजे गंभीरपणाने ग्रंथ लिहिण्यास विषयही भारदस्तच असावा लागतो. केवळ मनोरंजक ललितकलेचे विषयावर जर कोणी गंभीरपणाचे लेख लिहू लागले तर त्याने शास्त्राधाराचे काही वैभवं देण्याशिवाय त्याचे लेखांचा लोकांवर बऱ्या तस्त परिणाम होत नाही. सारांश मनोरंजक विषयावर लिहिणे शास्त्रास भाषाही मनोरंजक दाखली पाहिजे.

असल्या विषयावर ह्मण, 'ध्याजस्तुति किंवा साधा विनोद हे ज्यांत मर्याद नसलेले आहेत असे लेख गंभीरपणाच्या शास्त्रीय चर्चाटोपेक्षां मनावर ठावून उमटविण्याचे काम जास्त उत्तम प्रकाराने करू शकतल. पोपचे Essay on man व स्वित्झर्न Gullivers Travels ही दोनच उदाहरणे आमच्या बरीच विधानांची सत्यता सिद्ध करण्यास पुरेशी आहेत. माझी वाङ्मयांत बरील पद्धतीचे नाम येण्यासारखे लेख 'सुझाम्बाचे पोहे' हा शिवाय दुसरे कोणतेही नाही. हट्टे तरी बालेले. तरी ही उणीव अंशातअरी महान काकाची या देतूनने क संस्तुतचा प्रथम आहे. 'नाटक कसे लिहवें' हा या ग्रंथाचा विषय असल्यामुळे नाटकांतील प्रत्येक अंगाचा सूक्ष्म रीतीने बभामति विचार केला जाई. हा सर्व ग्रंथ विनोदात्मक असल्याने लिहिण्याच्या अंशत कोठे कोठे विनोदाचा अतिरेक झाला असेल, शिवाय काही प्रसंग कदाचित् व्यक्तिविवेक भासतील कारण सर्व ग्रंथ एकताची कादंबरी अशांने लिहिला म्हणून बाबुत रा. कोणकरा

वांचे ' पुनर्मज्जप ' नाटक निमित्त मज्ज कडून हर्मी घेतले आहे. त्यामुळे एका कर्नाट नाटकावर एवढी महिनाभरा करण्याचे काय प्रयोजन आहे असा प्रश्नच निघण्याचा संभव आहे. तरी आमची अखेरत मध्यर्ग इतकीच विनंति आहे की, हा संवाचा अंतिम विषय ' नाटक कसे लिहावे ' हा आहे हे पूर्णपणे लक्षात घेऊन सूझ व रसिक वाचकांनी आमच्या प्रनादाची क्षमा करावी.

काही मंडळींच्याकडून अशी सूचना आली की मत्सेक प्रवेशाचे आरंभ दिवस सारांश टीकेचा संदर्भ समजण्यास पुरेसा होत नाही. म्हणून आम्ही सर्व नाटकाचा कथाभाग या पुस्तकाचे प्रारंभी जोडला आहे. त्याच्या योगाने इतर कार्य साधेल अशी आशा आहे.

सस्ते शेवटी पुण्यपुरीतील रा. रा. बाबूदेव शंकर गंधी बी. ए. एल्. एल्. बी. जीमंत रा. भावा साहेब पटवर्धन कल्ले कुल आनंदी म्हाजिस्ट्रेट पुणे व मुंबई मॅजिस्ट्रेट कल्लेजातील सुप्रसिद्ध नट श्रीयुत बाळरुण शिवराम मिडे यांनी बोलोवेटी ज्या उपयुक्त सूचना केल्या त्याबद्दल व रा. रा. गणेश रघुनाथ शंभामदार बी. ए. डेहान कल्लेज पुणे यांनी प्रस्तावनेचा सुंदर लेख लिहिता- बद्दल त्यांचे आम्ही अत्यंत आभारी आहो. रा. रा. नरसिंह, चित्तामण केळकर व. ' मराठा ' यांनी गेल्या नाट्यसंवेष्टनाचे प्रसंगी असल्या अवस्थांचा स्तुति करून रा. श्री. ए. कोण्टकर यांनाही हे पुस्तक आवडले असल्याचे सांगितले त्याबद्दल आम्ही त्यांचेही अत्यंत आभारी आहो. तसेच ' शारदा ' छापखान्याच्या व्यवस्थापकांनी छापण्याचे काम शक्य सितक्या काळजीने केल्याबद्दल त्यांचेही आभार मानिले पाहिजेत.

सदाशिव नारायण होसर
मनेश सदाशिव मराठे.

In order to produce poetry the Soul must, for the time being, have reached that state of exaltation, that state of freedom from Self-consciousness depicted in the lines:—

I started once, or seemed to start, in pain
Resolved on noble things, and strove to speak
As when a great thought strikes along the brain
And flushes all the cheek,

कवित्व असावें निर्मल । कवित्व असावें रसाढ ।

कवित्व असावें प्राञ्जल । अन्वयावें ।

कवित्व असावें सोपे । कवित्व असावें अस्पृश्ये ।

कवित्व असावें प्रज्ञासाक्षरे । प्रबंधावें ॥

रामदास.

सारांश व्याकरणों स्वच्छ ईर्ष्या किंवा लज्जलक्षित कवित्व दिवा लापका अस्तित्व मृगज्जे त्याचा प्रकाश माहेर उजळ पडून त्यास अधिक शोभाही येते; त्याचप्रमाणे अतीत अर्थ सुंदर असून संपादनी शब्दचरणाही जर प्रसादगुणें कळून युक्त असेल तर तो अर्थ रसवेषा अधिक सुलभ होई उपलब्ध आहे.

(नि. माला अंक २६.)

संस्कृत भाषेचा एक उत्कलप्रकार जे मृगज्जे की, निष्फळा साक्षाने मराठीत प्रौढता व सरसत्व हे गुण येतात ते जसे करे आहे, त्याच प्रमाणे महाराष्ट्र भाषेच्या एककारावे जे मृगज्जे की, संस्कृताचे निमग्न अवस्थेत झोपे बरोबर माहिती करे आहे, कारण तसे झाले मृगज्जे मूळच्या भाषेचे मातेर होऊन जाईल ते उपलब्ध आहे.

(निबंध माला अंक २६.)

वस्तुतः कितीही चांगली, जवळची तरी की या वाक्य मातेर ता की म मा

કેમી પુતલી અંશે આમચે, મને બાહે, કારણ બસત્યા પેંચાત મિતરે મુખ
અધિક તિતકા મ્યોપાસુન બધિક બસત્ય ફોન્ધાયા સંમત. (મિ. મા. બી. ૨૫.)

ચિનોદ્યામ્મક લેણાથી પ્રકાસે મરાઠીત પૂર્ણ વધાત મચ્છતી વ વધાતદી મધ્છતી હે
અવદત્ય બાહે, મધ્યાંય તી સંસ્કૃતાંતદી વિશેષ મ્હજળ્યાસારહી નાઈ હે તદ્વાચામિકાસ
નાઈતય બસેલ. મ્યા માર્થેત રૂતકી નાટકે બાહેત, પણ હાસ્યરસાચા વિશેષ પ્રકાર
અથા દ્વા 'મૃચ્છકટિકા' ત માત્ર બાહે. મહત્તમ માંધાચા દ્વા નાટ્યપ્રકાર પ્રસિદ્ધ
બાહે સરા, પણ સ્વાતીલ ચિનોદ વિશેષ ચાણાપ્યથાસારશા નસતો. અસો; તર ફે
કરીલ રીત દંચગી મ્યોવેચકન ફકદે બાલી. વર્તમાનપર્યે છુદ્ડ હોકન ત્યાંચા કે-
લાવ બસા ફોત ચાલહા, વ જનમનોરંજન હે સ્વાર્થે તત્ત્વ ફોકન વસલે, તસલતા
કરીલ પ્રવાત ચાલત ચાલહા. લોકપ્રસિદ્ધ મોહીવિવર્ધી વ લોકપ્રસિદ્ધ મનુષ્યાંક
અનુલસુન ઢિહિબેલા મજકૂર લોકાંક મનોવેધક ફોત ચેત્યાંતે તો માર્મિક રી-
તર્તે ઢિહિવાચી રીત પડલી. સ્વામ્યમાર્થે સંધ ઢિહિવાચા પ્રવાતદી અલંકારો
ચાલત ચાલશ્યાંતે દીકા કરણ્યાચા પ્રચારદો અલંકારો ચાલત ચાલહા બાહે. યંધાચે
નુનાવગુણ લોકાંસ દિવસેંદિવસ ચરેચ ચાંગલે મહં લાગલે બાહેત, વ માર્મિક પુત્ર-
કાંચા મચાર સમ્યાંહુન બર પુષ્કલ ચાલત ચાલહા તર યંધરંગીસનાત વાચકાંચી
મિપુણતાદી અધિકાધિક ફોત બાહેત હે અવદ બાહે.
નુષ્યાંતીલ રોન અર્કાંસ અનુલસુન 'લોકકલ્યાણેપદ્' ત 'મોળ્યા પુવદ' ત
ચા રાઈંચી રોનપર્યે વ 'જ્ઞાનપ્રકાશ' ત 'વર્તત મ્હ' ત ચા રાઈંચે દ્વા વચ્ચ
અર્કી સુમોરે ચાર પાંચ વર્ષાંપૂર્ણી તીન પર્વે પ્રસિદ્ધ શાલી ફોર્તી. તી અર્કી સુમી-
દર ઢિહિલી ફોર્તી કી, કાઈં દિવસપર્યેત લોકાંચા તોઈં સ્વાશિવાવ દુક્કા
ચિનવચ નાઈંસા શાહા. જો તો મ્યા લોકપ્રિય અર્કાંચે ચરિત્ર ચાલે લામલ-
વર્ધેત મ્યા પર્વાવદન વરીલ રોચા મહાપુષ્યાંત પુરતેપર્વી કરૂન બાહેત કી, પુષ્યાંચે
નાર્ચા કોઈં નિતલે બાહે; વનજંતુકમ્પાયાંતે અપરન પૂર્વેંચા ઢિકાંચી જી મિ-
શિવ લીલા કેલેત ની ચા પુષ્યવત્સનાત સપત્તી જાનાર બાઈં, તેવેં મોઢમોળ્યા

૨. શ. શાવક વર્તે યાત્રા:—

શ્રી ગણેશાયનમઃ । શ્રી સરસ્વત્યેનમઃ । શ્રી વેદકારેભ્યોનમઃ । શ્રી વ્યાસ
પાર્થસાધિનમઃ । તદનંતર ઇન્દ્રસ તામસેષ ૬ રૂતર વયમકર્ણાશ્ચ પ્રાસાદિક
શાળીલા ૬ મંજુલ શબ્દ રચનેલા સલામ કરાયા; સ્વાયમનામે 'ગુણહૃદી'ના
ગુર્જર દેશીય કવીલા જયગોપાલ કરાયા, તત્તેષ વંશનિવાસી 'વંદેનાતરમુલ'
વંદન કરાવે, અજ્ઞાસાહેબાશ્ચ 'સોનજ્વાલા' મદ્રસદનુ મુળાવે, રેવલાશ્ચ
મસાદ શાળીચે ચિતન કરાવે. મંતર પ્રીયુત કોલ્હટકારાશ્ચ સ્વતંત્ર રચનેલા
ફૂલ જોડાવે, તદ્ મંતર લોકમિત્ર પાટળકારાશ્ચ ઘોરપાઠ કાવ્યાશ્ચ ધારિ-
વ્દાલા 'પ્રથમ' વંદે, અર્તે મુળાવે. મંતર ગણીગણેશ કર્ણના વિશર પ્રગાત
જો આદે તો કરાયા. મંતર રોચવપીઝરશા પિચ્છા પુરાણનાશ્ચ કવિ પુષ્પકાના
'વિરંજીવ' અસા આશીર્વાદ યાવા. મંતર કર્નાટક કર્ણાશ્ચ મધુર શાવકનાર્થે અમીત
ચિતર્થિ. 'તરુણીશિશુલ નાટિકેલા' ૬ 'શાવકર્ણિ' વંદે' લા દુર્લભ પાઠાવે.
સ્વાયમનામે ચિપ્પરૂપકર, મોચરે, લેંચે, મિદે રૂપાદિ આધુનિક જયમ્નાથ પંદિ-
તશ્ચ સાદૃશ સમસ્કાર ધાળાયા! ઓશમ્ હિતિ શ્રી કાવ્ય મુજાને કવિમાહાત્મ્ય
સમ્રાસે વાતઃસ્તોથે નિત્યપાઠે પ્રથમોચ્ચાયઃ સમાપ્તઃ ।

પ્રાપ્તનામે જે આદે તે પ્રગાત સમર્પાશ્ચ નિત્યપાઠાર્થે પદ્ય કરીત રૂપમીચે
આમેજર નેમ્પર્વદન કરીત કરીત શરીર વણીલા ડરખાપન વેલાને ડમે રણી
કાલે. તૈષ કસાવાશ્ચા ટુકાના પુરુષે જિમંત્યા ચાટવારે આનય કી કાર
અર્તે વિરજાનાશ્ચ કવિતા હેવાશ્ચા પુષ્પકાશ્ચા એક કલપ વારણાવિદી ડમ
કાલેલા ત્યાના દમ્પીચર ફેતા સાલા. ત્યા અશાલમૂતાના પાટૂન રંગવેણીશ્ચ
સૂચધારીની મેહમીશનામે આવત્યા અપમુષ્યાશ્ચા ટપમ્કાર કદન નાકપુરુષ
વેદકાશરુપા પુગપૂન આગલી જે આદે તે વદન કરીત સંતત્ર અશા ચોચ
વનામે કેહી. પરંતુ કાવ્ય વનસ્કાર સાંગાયા ! ત્વ શ્રોત્રીશ્ચા પ્રસંગાર્થે સ્મરણ
લોકમત્ર કી કાવ્ય છાયાપીત ત્યાની માનર્વા સ્વરૂપ ધારણ કેહે. હા અમુ
વનસ્કાર પાટૂન ત્યાનીલ એક યમુલ કવિપુત્ર કિંચિત્ત ઇન્દ્ર ૬ ત્યાતરુપાશ્ચ
અગર્વ, શ્રેષ્ઠ, તંત્રજલ રૂપાદિ પ્રકાર કદન મોટયા વેર્ણને ચોખે કાલે.

पुष्पकविपुत्र उवाचः—

श्रीमन्महाम्यानेजर साहेब आज हैं काय दुःखिन् ! आपली भेड़मोची बधुवाइनकाती आन करी गर्भगलित का दिसत जाहे हैं जाणण्याविचीं बगमो काय उस्तुक झालो आहोत. तरी सोयत आह्मति या बगमकाराचें वि आहे ते कारण निवेदन करावें.

श्रीमन्महाम्यानेजर साहेब उवाचः—

आ कवि पुत्रका मय मोठा चांगला केलाच ! तर आतां सगिलीं तें सावधान विधानें अवगम कर.

काल रात्री काय बगमकार साळा. चावणें कसें लोण्यासारखें भुज पडलें असतां मी भोजनोत्तर आपल्या नगर बाहेर पटागणांत हिंडावपास गेलों. कधींशीं बाईं उलथीं पाळथीं करण्यांत मासा जीव उलाव्या विचाड्यामागें भिडून निघाला होता. मस्मान् विचाड्याचीं फार अवश्यकता होती तरी दूर अंतरावर शेंकडो मशाली पेटव्या आहोत, मोठा पलबळ होत आहे असा प्रकार माझ्या दृष्टीस पडला. व्याघरोत्तर उत्कंठेनें धाडो मारीत जाह्मस त्या स्थलावत सेचीत आणिलें. तेथील प्रकार पाहून माझे लोचन चुंब साक दिवून गेलें. धियदरामन्यें टांगलेल्या किटसनच्या दिश्यांनीं आज-पर्यंत माझे होले कधींच इतके दिवून गेले नव्हते. इतकें बोलून श्रीमन्महाम्यानेजर साहेबांनीं खरोखरीच आपल्या माटकी रेशमी रुमालानें आपलें होले हाकले हैं पाहून जमलेल्या कविपुत्रकांनीं तसेंच केलें. (वाचकांनीं तें करण्याचें कारण नाहीं.)

श्रीमन्महाम्यानेजर साहेब उवाचः—

पुत्रकांनीं मी पुढें झोकून पहातो तो एका मध्य मंचां झोपी आकृती दुस-यावर अवलोकन साळी. तीं मोठी मंचंड होती तरी स्मणीय दिसत होती. तिथे निम राजजागराबुळें झुणा किवा सदिरावानामुळें झुणा आरक असून तेंद हाळेके दिसत होते. तिथे फपोल अंगारानें अंगर जुंदागिरीकावें अंगारकावो लमळ झाले होते. मुद्दाम तेंदकमरव करचें असें असतां ही

या कृष्ण वषीं मधून मधून चमकत होता. वादमाजे तें केलें
जोय देवीकमान स्वल्प पाहून मोहित जे आहे तें झालें, पक्षि
झालें, चिरिमत झालें. मग त्या देवीच्या संक्षिप्त जाऊन उभा राहिली
तेव्हा जो चमत्कार दृष्टीस पडला तो अद्भुतच! श्रीकृष्ण परमात्म्यांनीं मातोश्री
जी यशोदा निळा आपले मुख उघडून सर्व विश्वाचा चमत्कार दाखविले
(मग तो मेघमेखनच किंवा हिममेखनच पक्षार झाला) त्याचप्रमाणे
मला पुढील प्रकार दिसला, तिच्या गोमरग्रांथें ठिकाणीं कोट्यावधीं प्रेक्षा
लोक मला दिसले. (मीं प्रेक्षा लोकांस पूर्णपूर्ण ओळखतो हे आपणा
जम्यानें सांगायला पाहिजे असें नाहीं) त्याचप्रमाणें तिचे दिव्य वस्त्राचे
ठायीं व सर्व अंगविक्षेपाचे ठायीं आपला सर्व नटवर्ग एकत्र साळा आहे
हे मीं तात्काळ ओळखिलें, (नट वर्गाचा मीं प्रमुख पालक आहे हे मुझा
विदित आहेच.) व शेवटीं ' मत्तानांथे गळपांतून विडा झालेला जसा आर-
वार दिसत होता त्याचप्रमाणें तिचें सुकुमार अंग, झगजे कवचें कपा-
ळीं काय, त्यामधून तिच्या आत्म्याच्या ठिकाणीं सर्व ग्रंथकार व नाटककार
चा प्राच्याची गर्दी उसळलेली मला स्पष्ट दिसली. काय सांगवें, पुत्र
कानों! अंगभूत असलेला हा तिचा चमत्कार पाहून मीं तिचे सन्नेह
दृष्टि केल्या तों तेच लोक तिच्या मोंहतीं जमले आहेत असें मला स्पष्ट
दिसलें, व ' नाट्यकला देवी की जय ' असा जयघोष माझ्या कर्णपथावर
बैकन आदळला. त्या सर्व लोकांत मोठें घनघोर सुद्धे वाळलें होतें. अर्थात्
' केराकेरी, दंडादंड ' हे सर्व प्रकार तेथें होतेच. ही लढाई पक्षण्याकडिले
लोके ताणून मी पुढें पाहूं लागलों, तो पुढील प्रकार मजरेस आला.

प्रथमतः मीं आत्म्याचे ठायीं आपल्याच नाडीत माचत असलेले जे कधी
नाटककार त्यांच्यामध्ये आपआपसांत टहलटोरे झुड झाली. त्यामोरीर मुझा
पुढच्या आसनास निरुध्दा पालणारे जे हजारो रुमिकीटक आहेत त्यातीक
एक भय व विनाल पुरुष दंड घोरून झुळाळा ' देवीचा आत्मा निराकार
निर्गुण, निरावेग, निर्दिष्ट निर्दिष्ट निर्विघ्न असा पहाला. कांय वगैरे

मीन माया जन्मलात, ज्या विचारीत होते वाढतात त्याच विचारीत
ज्याने पावले पाहिले व हाच अपर्याय निरुपमः सुखम आहे. शास्त्र, सा.
शास्त्र, राग या निरुपमारे कोण आहारीत बिरुद्ध नको. या सर्वांचा 'वि.
विग' श्रेष्ठतावरून कडेकोटच केला पाहिले किंवा हाचमागाडने यांचे
पार उडवून सारे दिले पाहिले. या करिपुत्रक म्हणविणाऱ्या पुढ्याचे हे भाव.
येकदाच इज्यात इन्द्रियावाले, इमाळ, धर्मकार, बोधी, तेव्हा, मिरजबाधु यांनी
ज्याचा जन्मजपकार केला. व देवीचे माणव व गावन जया एकाचें करले
सर्व आर्षी दोळत जावू कळ नाहीं तर करपार नाहीं जया स्वार्थी धर्मकी
यातली हा प्रकार पाहून संतापाने कवितापारादमाजें जळ बुंद घालेला
मुमान घडविलेला असा निहायशाहीतील एक करिपुत्रक आपल्या हातातील
'मुर्खाचा सोटा' उगाडून पाहिल्या वस्त्याचे अंदावर चाळ करून नेला व
आवेशाने म्हणाला 'हा मुर्खा देवांचे मावन मिराकर निर्गुण व हाच
सुखम असून कसे चाळेल! दुधारलेल्या काळात निसर्गसद्व्य अस्वत तुम्हां
कागलेलें आहे. आतां तूं झपतोस 'अलंकार शास्त्राला जाऊन टाकाई,
त्याच मी आनंदाने मदत करीन. शास्त्रादिक सुलभपणाळा लक्षापसर
करावा, याही तत्वाच्या मी बंदु गुलाम आहे. परंतु निष्पन्न गद्य माचणें
हीटी, तबला लावून राचवारीत झगरवाला सांगशील तर हाच सोटा पडत!
मिकं नकोस मी काय म्हणती तें नाट एक, अस्वत क्रिष्ट व रुशिम शब्द
रुक्तेचें जालें विचारें. हे काम करण्यास मोठमोठ्या 'कोशाचें' तहाव्य एवार्चें.
होतर नवीन चालीची विदार्थ तयार करावीत (मी त्याचे पेटंट घेतलें
आहे हे बहुमुल्य आहे व हांस आपले श्रीधन्यह्मदानेजर साहेब
मोली आहेतच). नंतर काहीं तरी नवीन करण्यास जुलवाच्या मज
या मनोहर किंवा आनंद, जनक नवून कुण देवाच्या अतत्या तरी
काळताळ. वर वर चांगल्या विसून साईन्यालंकाराचे निकषावर हावस्था
वर कुजक्या भुंभुवाच्या हाण्यादमाजें निघाल्या तरी चालतील. त्याचप्रमाणें
करिपुत्रकाचे बहामोटाचे भोरे करावे व हे काम वस्त्रीय वस्त्रवाच्या अतत्या

सर्वे वार पाहारे, अशा प्रकारे ही नसिका करत विराजतात. ह्या
 व क्षीमावहाण्यानेजर साहेब मजलीस तेथीं त्यांस एकदम
 दोघांचेहि मुकसान झेईल. एका सारखे एक नाद काढली
 मदीं करून 'बसाद' वा जगात होता का नव्हता असें करून

२. एकनाथ त्याच्या मित्रपैकीं कांहीं पध्दीबशींनीं मानल बहिषाटीसमालें
 त्याच्या माथपास अनुमोदन दिलें व त्याबद्दल त्याचें अभिनंदन केलें.

जेत पणकळ कर्वाचा सदाजेणी बाद होऊन मोठेंच रण माजलें. जो जो व
 आवायडिनाय्या हेदोसाळा कस येऊं लागला तो तो देवीचे मस्तक घासलें अ-
 तिशय दुखूं लागलें तिचा आत्मा व्याकुळ होऊन तिची मरणप्राय अवस्था
 झाली. झुणझुळित गोरी गोळ विथील असतां त्याचा रंग होतो सरा वय
 मोठाची नशी अवस्था होते तद्दुत देवीचा आत्मा पिळवटूं लागला.
 तिचेंच तिच्या तोंडावर घेतकळा दिसूं लागली तिचा त्यास बंद झाला.
 म्हातांच नट वर्गांनीं कवींच्या शीर्षावरून घालून आऊन देवीवर एक दिसलें
 का केला तंगळा तोडोत शिकार करणाऱ्या रघावड मुळांतानें 'तडान वस्तु
 ती स्थूल दिसली' हें पद झगत देवीवर चाबुक ठावले. म्हेशानवर कित्य-
 क्ते दिव्याचा निकडे निकडे लसळसार झाला असनांना सुद्धा आपलेच होवे
 झालून वसंतसेनेचा अंगारात शोध करणाऱ्या शंकरानें देवीच्या अंगारार पाह
 णी, स्वप्नमर्णाचे मझलातील दाही गातांना बारबोवितेचे झवमाण कर
 णी. अंतरामानें आदेशाच्या नशेत एकदां बोभाळ्याचे ऐवजीं गर्वमुनी

३. बसत तर केले- ह्या कवींनीं आपण 'बनकळधारी' हा
 वीं ह्यानें मनें झालून, अंगारार पाह
 णी वारवणार

जमिने ताकणावण्या कसरीतिले काही लोक दासविणवास
जमिनी एका वस्त्राद्वारे बरोबरोच लोकोपेक्षित इंजिन आपण
बरोबर घालविले.

हाय, हाय, हे सर्व प्रकार असह्य होऊन देवीस मूळी
हनु साली पडली. त्याबरोबर प्रेक्षक समुदाय बेकाम होऊन
मागला. सत्यप्रकार काय आहे हाचें पूर्ण ज्ञान पसरत. व हा
माझ्या पंथास लागली. हे पाहून काही घुस्पांनी परमेश्वराची प्रार्थना केली 'दे
व्या हवेने पा देवीला उभार पडू दे' अशी ही मलाची प्रार्थना ऐकून वि
जारे तुटव्याप्रमाणे 'अम्बिकाकुमारी' ची स्वारी साली उतरली व स्थानी
माझा जवळ असलेल्या तीन नामवाण मानापैकी माझा 'नंबर एक' ची देवी
माझी घातली. त्याबरोबर सिनेमाटोग्राफप्रमाणे तिच्या चेहऱ्यावर फलधिचंत हा
माळी नाट्याक देवी हुबार होऊन मेजुळ व प्रसादउकषाणांचे मोटू लागली.

निवा आत्मा प्रभार्तीच्या गगनाप्रमाणे प्रसन्न झालेला दिसला
लोकरप्रसादाचे त्या अम्बिकाकुमारींनी हजारों पडद्या उधळल्या
सत्यप्रकार अक्षणीतच झाला. त्या बरोबर ईशदेव्या सापाच्यः पिशाचा प्रमाणे
सर्व प्रकार नाहिली झाला. तरी मी चलासी कळत तुझा सधो करिता
मी आणिली आहे. ती पहा असे ह्मणून त्या श्रीमन्नहाम्यानेजर साहेबांनी
मी मदभरताचार्य प्रासंगिक नाट्यकला कळू कुठार या निवाचा यथे कवि
कलास दाखविला. तो अका स्थानी मंगलहस्ताद साक्षां तसाथ तो सर्व वा
नीसही होवो अशी माझी जगन्निवांथा जवळ प्रार्थना आहे.

ही पत्थक घडलेली सर्व गोष्ट मी पाहिली ती आपल्या सर्वांच्या कन्याला
मनून केली आहे. बरी वाटण्यास आपल्या एक देवून मला
मन व ही घडलेली इकीकल सांगत

२१

विषयांची सूची.

विषय.	पृष्ठ
नाटकका कथाभाग.	...
विषयोपन्यास	...
विषयविवरण	...
काव्याच्या द्विकथनरी व अमरकोश	...
नाटकाकरिता नाटक पंधरादा पाहिले	...
मी अर्थाच्या फारसा मानगदीत पडत नाहो	...
ल ' हे सुद्धा दोनदा आले आहे	...
महासा ह्याने मर्या	...
सितरा 'श' कार अवश्य पाहिले	...
चक्रवर्ती काय प्रकार आहे ?	...
सुधावदनासाठी प्रसादाचे स्तन	...
गीतगीतासाठी	...
उर्ध्वान साहित्यशास्त्राची मूलतत्वे	...
मध्यमार्थी मारण	...
मित्र ! हा हाका पंथुलतनु ध्यायला गेला होता तरी कुठे ?	...
नाटकाकरिता नाटक होत आहे ! नाटकाकरिता नट गाडीत !	...
जे कि मिळोती आली काळी	...
संयोगान्दस्वास मुक्तव देतो	...
मित्रा शेजारों काळसा	...
मित्रा हेमाक्ष हे तर प्राणी नेले नाडीत ना ?	...
नाट मार	...
मित्र नरा	...

अंतरा व अस्ताई	३०
कैदिनादेवीला पाथर लागली.	३१
भार्मिकराव महम्मद ओकलेच	३२
'सु' वा झुळसुळार	३३
एक बोव्या देवाचे पांढरे सकेन कुबुल	३४
आतां निचे होले पांढरे हाले	३५
अपंगासिद्धेवरुम ही गोष्ट स्पष्ट झाले	३६
जेतायुगलिता राजा द्वापरयुगाली राजी	३७
रानटी स्वयंवर पुन्हा सुद्धा व्हावे	३८
सुनधार मटोला अर्थचंद्र	३९
जोके 'सटल' हालें असले	४०
लग्नाच लळलसाट	४१
अपण करतांना पेटीतयला लाकतात काही ?	४२
'मारती जहासुधी' काही तरी जाड्या मंच असावा	४३
अमनी प्रसाद	४४
आता कमवाची लागते	४५
अधु झुदतिका	४६
करे लेका !	४७
अमरतः सुमंस्कृत भाषा	४८
अरेभारच ठसका लायला !	४९
अर्थ क्रियापद आवः	५०
असाण्याशिवाय नांव	५१
अशिक्षण	५२
अथापदा	५३
अज भी की लपळां आहे हो !	५४

सर्वपित्री अवस
कम्पादाम झणजे बलिदान
सोळावाटल्याक
विशेषणविशेष्यमात्र
सधनविधनसंयोग
‘ ग ! तत्त्व
स्वप्न क्षणांशुली !
सुतदाहशिर
कण्ठमाजोर
नाटकमालि दुख व सुख भाग
प्रतिनायक
दुसरा हत्ता; अंक दुसरा
आत्मगत भाषणे
माथले संगीत प्राण सोडू लागली
सोळा पिऊन येईतो आटपून जावे
नाही तर कोनोशाफ लावारा
पुसती बुरजी करण्यात कोशाल्य नाही
नाटककर्त्याची हस्तरतोबादक शक्ति
सकुली जनन
माले या चाणाक्षिना बरी ना
प्रायेदिसान्निगूह
संपडला ! संपडला !
झासाडी पोटासाठी
का सकंसा कावे !

लेराशं घनी आभमायली	...	११
अनन्त्या मायका बेकाम दिक्तात	...	१२
अन्त्या घालीकः पन्थिनेकडून उदय	...	१३
दाब्बा कशा घडलीक ?	...	१४
कटाक्षवाक्षण	...	१५
हे शिष्यस्वामी का सुखामे !	...	१६
आरणमाणमयोग	...	१७
मिगुणशास्त्रधन	...	१८
जोरा आटवण ठेवली	...	१९
प्रार्थनासमाजेष्ट पात्रे	...	२०
धनु मज तारज हे पत्तिाला	...	२१
मोहद्रोघा स्वधानमस्तर्पयामि	...	२२
५००० स्वर्गाचे दर्शनात !	...	२३
संभारकृती पुढोची पुढी तोंडात चडवली	...	२४
सुखून राहिलेल्या उपमा	...	२५
रामचंद्र लक्ष्मणाची कर्णीक सिध्दांत नमूने	...	२६
आत्मार्थे रूप	...	२७
अंतरा धान्याचे कडपुळे	...	२८
सुखार्था अनुभव	...	२९
शीरी मगन रंगून राहिले आहूत	...	३०
अक्षर तेथे पद नाहीं	...	३१
दाई दिवा शून्य = दाई दिवा मोकल्या	...	३२
विषमप्रतिविधभाष	...	३३
अर्थी कर्त्या घातली पिटाक्यात दिळी ठोकून	...	३४
आकरीची कादु सोडी कावजे	...	३५

अकार्य असेल पण शब्दार्थ नाही	...	१०
अमितयायां सूर्याचा सपरी	...	१०
विस्मयाने वेढा	...	११
मशास त्या भाषेक !	...	१००
हबहुन् निकहुन् आणकेली पुद्दि दे बकपाणी	...	१०
तिसरा हत्ता; अंक तिसरा	...	१०
अजहलझणा	...	१०३
उदात्त ! त्याअर्धी अर्धे कळजे अशक्य !	...	१०४
मावकाला केमिली पेग्लान फंड	...	१०५
आत्मा-मावळे	...	१०५
माणिकेहीकी सुद्धा नीलिसर्वाची ओढव नाही	...	१०७
कागार	...	१०८
अंकुश मानोन नाहीत सेच कर्षी	...	१०९
वतिभंगति निरंकुशत्व	...	११०
नाटाचे हाल; 'दंड भरिति हर्'	...	१११
कळमुज्या कर्षाचे पद	...	१११
जवळ व आपटे जुकले असलील	...	१११
रुमि पळ लव तिळ लेश हण	...	१११
कठिण संस्कृत शब्दांची भाषा	...	११२
आपेला दाऊ पाजजे	...	११२
आत्मा शब्दांची तुमोथ कविता	...	११२
भरनेरा भने	...	११२
कल घाजेराची नाटकाला पावे	...	११२
मकरी भाजायला सधे साडतान	...	११२
विश्विशी वदार्थ सवध	...	११२

आटकार्ये पर्यवसान	१२५
जग आढरण होते, की क्षांतिनी येथुह आहे !	१२७
अटनाटकभावः	१२८
कस्तानरी विलासाला बसवुन येतला आहे	१२९
सुमर्या देखत मराठी बोलतात	१३०
अभंगभावः	१३१
जग काय लवला होता तर कोडी !	१३२
पेटीवाला व तबलेवाला अर्धा स्टेज आवडलात	१३३
ह्या पेक्षा गुलाबलकडीचा फास बरा	१३४
जगा भूमिका आणून नांति कुधारणार !	१३५
नाटककाराची इथत विसरतात	१३६
जग काय म्हाण्याचा झट्टा आहे !	१३७
सवथा, हुता अंक सवथा	१३८
जिवाचें सरे (!) तत्त्व	१३९
वासुधा मन्तर	१४०
मुकुबिलें मनोहर साम्या म्या !	१४१
जग पाहण्याचें कारण काय !	१४२
मुकुबिलें हो सुकुबिलें !	१४३
नाटककुतूहल	१४४
गीतस्तरताची अजब तन्म	१४५
सर्पणानेवर स्वाहाकार	१४६
आयकाचें लेणस्वदर्शक स्थले	१४७
गीतधो पाजळली अस्तनी	१४८
आमक पोरोवालय का !	१४९
नाटकाभिनीपद्धति	१५०

प्रतीपाळा भटक्या भारीत फाविजे	...	१५१
आर्यसुमि विचवा होणार	...	१५२
केलासनाथाचें पत्र
गाटकाच्या नावाची मांमोस	...	१५४
गुंदिनाचें वात्र म्हणजे एक चिल्लावा गोळा आहे	...	१५५
गौडामिनीचें पाष
अबलसर्गट ऊर्फ अधम बासी	...	१५६
विनयाबद्दल प्रतीपाचें सर्टिफिकेट
मेराथम तरी, किंवा हिंदु नाही	...	१५७
बेकाम हो	...	१५८
आहातबास मांमोस	...	१५९
असो वेदव्यस !
या नादकामुर्के क्षिपाना कोण शिकवू लागले !	...	१६०
नादकातीळ तें न भिन्न कथामुर्के	...	१६१
बहिले दोन शंक उपोदयामावाकल	...	१६२
उपसंहार	...	१६३

नाटकाचा कथाभाग.

राजा मेघनाथ, राजा प्रताप व दिगंबरनाथ अग्रजपणीं एका विद्यालयात शिकत होते. दिगंबरनाथ फार विद्वान् होता, त्यामुळे असा शब्द निघाला की, विद्या श्रेष्ठ किंवा श्रेष्ठ शब्द ! तेव्हा दिगंबरनाथाला हा दोषाचा केंद्र ठाकून सांगितले की विद्या श्रेष्ठ असेल तर आम्हांपैकी कोणाचे तरी राज्य प्राप्त होईल. राजा मेघनाथाला सोदाभिनी नावाची शिक्षणोन्मुख स्त्री प्राप्त होऊन तिच्या पेटों व्हावे अविनी हे एकच अर्थ होतो. प्रतापाचा हा शाकंभरनाथ मला व सातेल्या मुलासंबंधी ज्योतिष्यांनी असं भविष्य केले की मुलगा कीत वर्षाचा हाण्याचे जाई एका सोबतच तटा होऊन, आरत्या नावाचे जोरावर ठटेल, त्याचून प्रतापाचे आपल्या विलास नावाच्या मुलास एका पेटां ऊर्फ मं नुषतकट एका दांडीवत देऊन विलास गुप्तपणे हाण्यास सांगितले. ती विलास व स्वतःचा मुलगा बचक्यास घेऊन घरीपावे येथे येऊन मोकरास राहिली व विलासाच्या शिक्षणाची नदिनी व सोबतच सोबतच. त्या हाण्याचे एकमेकांशी प्रेम जडले. दिगंबरनाथ केंद्रून सुटका करून घेऊन जाई वर्ष गुप्तपणे राहिला व आपले पुत्र हांगा व हांगा हासले मेघनाथाचे मनरीत घेऊन "कैलासनाथ, वेध व ज्योतिषी" हाणून प्रसिद्धीस आला. विलासाला पंच-रात्रे वर्ष हाण्याचे दिवशी मेघनाथ व सोदाभिनी हास्यात वाट होऊन मेघनाथाचे वचन दिले की राज्यात एक तरी सुशिक्षित असून विनयवती अशी ती दिसल्यास कोणिसजसाठी शाळा काढण्यात येतील, हनुवतीत राहिली ती सांगत देवांनी दर्शन देऊन सांगितले की सदां वर्षे अज्ञातवास कळत राहिलीच्या जोपास आकट ठरे गळिले पाहिले. त्याच्या अर्थ तिने कैलासनाथाच्या विचारल्यावरून त्याने तिला सदां वर्ष गुप्तपणे राहून विद्याभ्यास करण्याची सहा दिवस वाढवून तिने पुढेपुढे प्रतापाचे नगराचा रस्ता धरला; पंतुराणात तिचा वेग वेगळा व सुंदरी वाट चुकली, अशा समयास शिकारीसाठी आलेल्या भर्तापराजाची

ही कथा आहे. निरुपद्रव नाटक. या नाटकाच्या नावाचे नाटक आहे.

एकान त्याने त्यास पुरातनार्थे वाचविण्याने कबूल केले. इकडे सहा वर्षे संग-
 नाचे घुमास दाई मेळी व मरताना तिने विलासाची जन्म कथा तेवढी
 विलासाचा संगितळी व विलासास कळ पेटी पुरल्याची जाणा दाखवून
 दाईने लागेल तेंच उक्तायास सांगितले. राणी येळी त्या घराची लिप्याक-
 णी कळल्या काही सांकेतिक मोष्टी सांगून विलासनाथाने राजावर जाणवून
 त्यास वसविला व होता व हणामाजोर गांवाचे ओपन घालू करून त्याला
 मुलक दाखवून व शक्तिपत्र करून दाखले. दाईने सांगितलेल्या रक्ष्याचा
 त्याने असा कायदा घेतला की प्रतीपाषा मुलाची जन्मकथा सांगून तूच
 प्रतीपाषा मुलगा आहेस असे भुंगीस मासविले व प्रतीपाषा जाऊन मरि-
 त्याप्रमाणे त्याला ठार मारून त्याचे राज्य घेण्यास सांगितले; आणि नेघमा-
 षास व भुंगीस मासविले की भुंगीस प्रतीपाषाचा गुप्त मुलगा होय; त्याबद्दल रा-
 णीने विलास व मंदिनी यांची सादातूट केली. भुंगीचा मंदिनीची विवाही त्याने
 केला असता पण 'मंदिनीचा स्वयंवर करीत' असे भुंगीस बघून दिले असल्यामुळे
 तो करिता येईना. पण राजाच्या संवत्सरे विलासनाथाने अशी युक्ति काढिली
 की, स्वयंवरात दोन प्रश्न मंदिनीने काढवे व एक अगोतीचा प्रश्न विलासना-
 थाने काढावा व निश्ची प्रश्न कोणास सोडविला न आल्यास राजाचे बाटेड
 त्याच्याशी मंदिनीचा विवाह करावा, भुंगी प्रतीपाषाचे पंचवथाचे सुमासक
 विलाम (पुरुषद्वयी सौदाभिनी) परत घेण्यास निघाला होना व निघताना
 'मी को आहे' इतकेंच त्याने प्रतीपाषा सांगितले. मंदिनीची स्वयंवरपत्रिका
 अक्षयबद्दल प्रतीपाषा सुमंताने दावीत राज्यकरभार देऊन सुदासाचे
 पंचपाठ निघाला. विलासाने पेटी उकळून काढिली लिप्याबद्दल त्याला इतकेंच
 कळले की, तो राजपुत्र आहे; त्याबद्दल त्याला बाटले की, मी मंदिनीचा भाऊ आहे.
 दाईने व मंदिनीची भुंगीवर सोनि आहे असे व विलासने बाटेचे त्याला सांगितल्यामुळे
 तो फार कमी झाला. इतक्यात पंचवथा ह्या नावाने सुदास त्याकडे उत्तरण्यास
 आला. दाईने त्याला विलास की त्यामुलक घेऊन मंदिनीसुद्धासक राज्यसत्ते

आऊन बसोवें; राजाचें ह्मकन न घेतल्यास नांदिनीचा माऊ माई असें समजावें. मंतर सोदाभिनीनें राजवेद्यास ओळख देऊन स्वाभवा साह्यानें वेगान्याचे वेधास राजापर्यंत प्रवेश करून घेतला व मिळविलेल्या ज्ञानाच्या प्रभावानें, राजास बाई असलेले औषध म्हणजे रुग्णासारखे विष आहे असें ओळखले; त राजास विठ्ठल मको म्हणून सांगितले व बायली पटण्यासाठीं शकांचे औषध स्वाहा देऊन स्वाभवा होळ्यांत दुसरे औषध घातले. त्यानें स्वाहा बिलकुल दिले-माघें हालें, पण दोन दिवसांनीं दुसरे औषध दिलें म्हणजे ' विष ' हाई होईल असें आम्हास न दिलें. इकडे स्वधंवराने द्वाभारांत गुंगीन राजपुत्रास जागृत निद्रा भावनाचें जतन्यामुळे विलासासाठीं त्याच जटीवर जिगीसमंडी जात वग्न देणें कैलासनाथास भाग पडले. (मिर्जापु लोक राजकुलीन असत नांदिजेन व बसतों राजपुत्राचीं इनरांनीं एक दिवस सेवा केली पाहिजे फर्मा जटी होत्या.) सुद्धामाचे मोह नयनांचा राजपुत्र म्हणून आऊन बसला. पाहिजे दोन प्रश्न शब्द ओळखण्याची कोडी होती ती सुद्धाम व विलास ह्यांनीं ओळखली. तिसरा प्रश्न कैलासनाथानें सांगितला कीं सन्मेलील आपल्या सेवेची तितक्या कोणत्याही राजाच्या कांचे दंडावरील चिन्ह सांगोवें. ह्यास विलासानें व सुद्धामानें ह्मकन घेतली, पण ' संजताच्या ज्ञानाचा प्रश्न ह्या तबबोवरा तीं राजानें ऐकली नाहीं. अन्दावर बाजू येईल असें राजाला बजावून स्वामदनी सोदाभिनीनें आदेशा दंडावरील मृग राजास सांगितली, राजा संतापला पण बघा व दक्षमंग होऊं नये म्हणून सुद्धामास नांदिनी देण्याचे ठाविलें, तथावि दुसरे दिवशीं होऊं जडवीन म्हणून सांगितलें, सुद्धामाचे विलासाशिवाय बाकी जिगीषु लोकांस सेवेची माफी केली. रात्री सुद्धामास नांदिनीची कष्टमुक्तामनाये मनधरणी केली पण ती सुद्धामाचे वेष्ट झाली तेव्हा तिला ओळख दिव्शी. नांदिनीलाक्षे वंचकानें भासविलें होते कीं, विलासास ह्यानि नांदाच्या कुमारीवर प्रेम आहे; ह्याबद्दल उरें कावण्याकडिता ती आतां आली वग्न मनाचें देऊन तिनें विलासाची जिगीसका लागू लागली.

जव्हा दिव्या, पण जाताना बघून देऊन गेली की, सकाळपर्यंत हेच गृह ठेवीक
 इकडे घनीप सुद्धाचे शोधाने असता त्याचा कठलें कां, त्याच नाराच्या एका
 राजपुत्रानें पण मिळला, रथावरून त्याला वाटलें की, सुद्धाचली कांनि नोंदि-
 नीचा विश्वासधान करणाराकडितां असं जेलें, म्हणून राजाला हें कपट कळविण्या-
 कडितां या त्याचेकडे निघाला व सकाळीं मेघनाथ सुद्धाचाचो चौकशां कराने अस-
 तांना मेघें येऊन म्हाला की, 'मेघें एक आनि पुत्र झाला, नी आपल्या जातीवरच
 वाढला आहे.' विलासाला वाटलें की तो नोंदिनी संबंधानें झाला आहे, म्हणून तो
 त्याचा उपसून घनीपाचे अगावा धाडला. परंतु सुद्धाचानें मध्यें पडून शोपाचे नोंदि-
 नीकडिलें मेघनाथाला विलकुट दिसून नव्हतं पण सोदाभिनीचे सांगण्यावरून
 राजपुत्रानें औषध लावले मेघां त्याला 'दिव्य' दृष्टि प्राप्त झाली, तेव्हा
 सोदाभिनीनें पुरुषरूप दाखून देऊन आपली इच्छागन राजाला समजिली. इत-
 काने घनीपाच्या शिपायांनीं भुंगाला केव् कडून त्याच्याकडे आणलें, त्याचें
 कारण असें की भुंगी गेल्यावर केलासनाथानें त्याला असें पत्र लिहिलें की 'प्रती-
 पाळा भवतांना माझ्या सुवाची त्याला आठवण दे.' हें पत्र सुध्दाचे हातां
 पाहल्यामुळे त्यानें त्याला केव् कडून पाठविल, विलास हा घनीपाचा पुत्र आहे
 सोदाभिनीनें सांगितल्याबरोबर भुंगी व भुंगी आपला हाक सर्तू लागले, तेव्हा
 असोपाचें सुजेची पटी माझिली, ती विलासानें दाखविण्यामुळे त्याला नोंदिनी
 मिळाली, झुमंताचें पत्र आल्याबरोबर केलासनाथाचा पकडलाच होना पण
 त्यानें आपले अश्वरथ कपूत केल्यामुळे व सोदाभिनीनें मध्यस्थां केण्यामुळे
 रथाचा क्षमा झाली, राजाच्या स्वयंवराप्रमाणें सोदाभिनी स्वतःच सुशिक्षित
 असून विलकडनी ली सांगडल्याहानानें राज्यांत कौशिल्यानें सुधार-
 कडण्याचें ठालें व त्या कामावर केलासनाथ रातच मुरर नेमलें.

अभिनीकुमारप्रणीत

श्रीमद्भरताचार्यप्रासादिक नाट्यकलारत्नकुठार

“ज्या नाटककारांना उत्तम शिक्षणाचा शोध नाही त्यांनी आपले नाटकानुसार बरेच तत्वा घेऊन घालावा, मनसोक्त गद्यरचना पद्यरचना विनयोपन्यास करावी आणि येनयेन प्रकारेण पैसे मिळवावे यांत मोठेरी मथल नाही व त्यांना फारसा शोधही देता येत नाही, पण या कवीला उत्तम शिक्षण मिळून त्याने कवितादेवीच्या हात धुवून पाठीस तरी लागावयाचे नव्हते !”

“काय ! मुंबापुरी-स्थ अशिक्षित नाटककारांपेक्षा आमचे शोधूक श. रा. कोल्हटकर अधिक दोषाई झाले अं ?” ती सुसंतत होऊन उद्गारली.

आमचे मित्र बाबुराव व मी फर्ग्युसन इत्यभिवानधारी विद्यालयाकडे साधे कार्की विहार करीत झोता. नाटकावरून गोष्टी निघता निघता आरंभ दिलेले उद्गार आमच्या मित्रवर्षांनी काढले. ते माझ्या श्रवणसंपुटांत प्रविष्ट होताना सकल अंगाला प्रहार अंगार लाविल्याप्रमाणे मला झाले. नेनार मी माझ्या जाण इत्या कवीच्या तिन्ही नाटकांचे स्मरण करून अंगी वाद उपास्थित करणारा ठरलो. त्यावेळीं त्यावेळीं

“हं पद्म गणपतराय, तुमचा आमचा या विषयापरील बादाचा हा कांही पहिलाच प्रसंग आहे असें नाहीं. तुमचें समाधान म्हणून कांहीं केल्यानें होत नाहीं, तर आतां असें कळें. येथें आमच्या एका मित्राच्या वाङ्मयान नाट्यकलेचा जीर्णोद्धार करण्याकडितं मोठमोठ्या निवडक विद्वानांची एक सभा स्थापन झाली आहे व तिची बैठक आजपासूनच सुरू आहे. तुम्हाला मजबरोबर येण्यास मुर्खीच हरकत नाहीं. त्या मंडळीच्या ठांका ऐकून तुम्हाला आपलें मत सात्राणि बदलविं लागेल. चला आजपासून आपण तेथें जात जाऊं ”

ही गोष्ट महा मानवली व मो त्या ठिकाणीं रोज जाऊं लागलों. त्याचा परिणाम काय झाला तर आरंभी ‘नाटक रचावें कसें’ विषयविस्तार मग ‘नाटक कडून दस्तबावें कसें’ व शेवटीं ‘नाटक पहावें कसें’ या तीन गोष्टींस सुविस्तृत शैलीनें त्यांनीं कसा उद्गरोड केला व प्रत्येक प्रसिद्ध नाटककाराला कसाकसांनें हातीं धरत त्याच्या सलीबें विलक्षण बारकाईनें सर्व दर्शनीं सुस व मनोरंजक तऱ्हेनें गुणदोषविवेचन कसें केले ह्यादि गोष्टी आधीं सांगत नाहीं, योग्य प्रसंगीं वाचकांस त्या कळतीलच.

मोजनोत्तर आम्ही बापूसाहेब पावले—बाबूरावांचे मित्र—यांच्या मध्यवर्धमास प्रवेश केला. पद्मारेकऱ्यानें मंडळी गप्पीवर बसली आहे असें कळवित्या-बळत अनेक ‘क्षोषानपरंपरानर’ आशेइण कडून आली वर गेली. आली त्या मंडळीला ‘गोचर’ होताच त्यांनीं ‘माझी अतिथी जनार्ना’ अनुकर असे वागलें स्वागत केलें. बाबूरावांनीं माता व बापूसाहेबांचा ‘परस्पर नामाभिज्ञान-विधि’ उरकला. बापूसाहेबांचा ‘सु-वर्ण इतिहासोर’ असून ‘अलक वंकि-कलाव विशाल म्हाल-जालवन्’ पसरला होता. त्यांचे ‘मृदुलधुरक सु-कपोल-झुगुलावाचे ताजे’ मला वाटले. त्यांनीं इतर मंडळींचा वर सांगितलेला विधि केला. सर्वांचे चेंद्रे कारच पाणोदा दिसत होते.

बापूसाहेबः—गणपतराय तुम्ही ही मंडळी परकी मानूं नका. अगदीं पद्म-आचारचे बचा. ही कांहीं मोठी प्योली सभा बाई. बाबूरावांनीं सत्य मूर्तज्ञान

समन करून दिलासा वाटतो. चार घटका गप्पा मारायला मंडळी जमते झाले, का बुवा सरं कीं नाही !

ललितकुवराः—सरं आहे, पण बुधवारित गंग्याच्या दुकांनीं केवळ चक्राट्या पिटण्यापेक्षा या गप्पां फार उत्तम.

अर्थभटः—असो; बापूराव आतां आपण प्रस्तुत विषयाकडे वळू या. कांय आपण जें नाटक पहायला गेलों होतों तेंच आधीं झालें थेंके.

बापूरावः—टोक आहे. तें गुप्तमंजुष नाटक ध्या इकडे. बरें पण हें नाटक पहायला तुम्हीं जीं पुस्तकें बरोबर घेऊन गेलां होतां त्यांचा कितपत उपयोग झाला !

अर्थभटः—कोल्हाटकरांचं नाटक आहे असं जाहिरतावर पहातांच मी आपट्यांची विक्रीसारी आपट्यांची संकलन इंग्लिश डिफानरी बरोबर घेतली व अमरकोश. पण वास्तव नाटकापेक्षा यावेळीं तिचा उपयोग थोडा कमी झाला.

अमराचार्यः—भाषा 'अमर' बरोबर होताच झणून बरं झालं.

सार्भिकरावः—मी या बड्या भागशीत म पडतां 'नाटक कसे पढावे' हेंच एक पुस्तक विशांत ठेवले होतं. पण त्यापासून खुद्दां नाटक लिहिण्याचें स्वदेश फाय, त्यापासून थोडें कांय व्यापका काहीं कळलं नाही. व म्हणून आतां आधीं त्याच नाटकाला पुढें ओढा.

अंक १ ला.

प्रवेश १ ला.

(प्रवेशाचा सारांशः—राजकन्या नंदिनी हिच्या दादंभा पुत्र विलासाच्या वाढदिवसानिमित्त ती व तिच्या सख्या पायेंत जमल्या आहेत. त्यां कोलमें चालू असता राजा मेघनाथ व राणी सोदामिनी येतात व मुली जातात. राजा व राणीचा वीरिष्ठाबाबिषयी वाद होऊन एक तरी वीरिष्ठा

निजयवनां स्त्री आढळल्यास आपण राज्यांत शिक्षणालये स्थापन करू
आसें राजा वचन देतो).

ललितयुवतींनी नाटक उभारून घेतिले पद स्तुणावयास मारंभ केला. राजा, स-
ज्जन, तयला, पेटी वगैरे साहित्य हजार होतंच, तरी पदाची चाल नवीन असल्या-
मुळे युवती तें पद नीट साधेना, हें पाहून बाह्यांनीं आमची शिक्षास केली.
मग काय सर्वांनीं आवड करून मला गायला लाविले. माझे हें नाटक तर 'नि-
जात वियकर.' त्याचिन्ना शाहून सर्वे चाली मला पाठ. हो-मुद्राम चाली शिक-
चाली करितां नाटक पयाकरीतां तर तें नाटक मीं कर्मांत कर्मीं रंधरादीं वाहिले
बंधादीं पाहिले. असेल मग कां नाही पाठ होणार ? नाटकाची प्रस्तुतना
अर्थपत्रिकेमुद्रा मला पाठ. तेव्हां अशा 'मत्समरासिक विधुसमवज्जोगेलन
वन' नाटकावर हो मृडस्पर्तीची सभा काय तारे सोडते एकडे माझे 'लोचन
सारक' लागून राहिले.

‘जगवीशा तात अससि कलिकाला । तदवासी
निरखिसि अखिल शिशुंदया वालिश लैलाला ॥ ध्रु० ॥

राहु करे आंकि सूर्यनयनाला ।

विधु तिमिरी मांडि लपंडावाला ।

ही पिंगा घालितसे ग्रहमाला ।

स्वर्गगा तर्हि उडु फुगड्या खेळति अशुं बहु वाला ॥ १ ॥

मेघ पहा आकसुनी गगनाला ।

अमभारे सोडिति धर्मजलाला ।

वायु घरी कीडत पांघुल तनुला ।

जोंदिकडे तांडव मांडित कीपावि जगता चपला ॥ २ ॥

याप्रमाणें मीं तें पद नितांत छुमतेद्वारां सुस्वर स्वार्थान मजून क्षामुर्वि-
ही त्या मंडळांस झुपे तसे समाधान झाले माझे अजेंच मला पाटले.

बापूराव.—(मला उद्देशान) पहिल्या चरणाचा अर्थ कळला की दुसऱ्याला ?

मी.—(हसून) तर पुसाल तर मी अर्थाविषयीच्या कारणा मागणार्तीत पदवी मी अर्थाविषयाच्या भाग-जडीत कारणा पडत नाही नाही. चाल मोठार हटली की माई बोला.

बापूराव पावाले अर्थभटाकडे पाहू लागले तों त्यांचं नेत्रयुग्म ' संशय कळोला लोलोन्मूल ' होऊन राहिलं होतं असं मला दिसलं.

बापू.—काय अर्थभट ! पहिल्या चरणात कवी काय म्हणतात !

अर्थभट.—जगदीश तू कलीचा आणि कालाचा ताल आहेस. कलिका तू हेतू समास करावा.

वाचस्पति.—मग कलिकाला असे अनुस्वारयुक्त हय पाहिजे.

मार्मिक.—कलियुगाचा ताल तू आहेस. बाकी धैतायुगाचा ताल दुसऱ्या कोणी होता.

अर्थभट.—बर, काल हा शब्द ' युग ' अर्थी घेऊन पहा.

मार्मिक.—वा ! मग तर छान लुकते. हे जगदीश तू या कलिकालाचा बाप लागून राहिला आहेस म्हणजे या कलीस्वापेक्षाही तू जास्त नाईकोर आहेस !

अर्थभट.—बर, कलियुगाचा तू ताल म्हणजे शास्ता आहेस.

अमराचार्य.—शक्ति पापं ! ताल पाचा अर्थ शास्ता कधी होणार माई !
" तातस्तु जनकः पिता " इत्यमरः

वाचस्पति.—अर्थभट नीट विचार करा.

बापूराव.—कलिका म्हणजे ज्या कल्याः त्यांना तू प्रापणमार्जे आहेस.

अर्थभट.—माई माई तसे नाही. मी सांगतो हाच अर्थ, रेका. हे कलिकाला म्हणजे कलीला मारणाऱ्या जगदीश तू ताल अससस.

मार्मिकराव.—ठोक आहे. हा अर्थ काही तरी भरा; पण कलिकाला हे विशेष देवाला देण्यांत काय गुढार्थ आहे, त्या कबोलाच ठाऊक !

अरविदशाक्षी—है ! है ! ! काय गुढाधं आहे हणें ! जे आहे ते क-
'ल' हें मुढां दोनदां लिकाल. या विशेषणाने 'क' हें कडवर येतना व 'ल' ^{आले आहे.} हें मुढां दोनदां आले आहे. वा ! या पदललित्यावर
जर जे आहे ते आपण स्वयं ऐकत गेलों.

मार्मिकराव—असो. या कलिकालाचा गोपालकाला बराच साला
मृणावयाचा, पुढें 'तटवासी'.

अर्थभट—तटवासी म्हणजे तटावर उभा राहणारा, पण हा तट कोठचा हो !
हें सुगंगा आहे तिचा तट असेल कदाचित्.

मार्मिकराव—सुगंगा नाही हो स्वररररगंगा.

वाचस्पति—स्वर्गंगा जरी धरली तरी तिच्या तटावर ईश्वर उभा आहे
कसा अर्थ संभवत नाही.

► **अर्थभट**—मग तटवासी याचा अर्थ तटस्थ वृत्तीने राहणारा असाच
वेला पाहिजे.

मार्मिक०-वाशी ! वाशी ! ! तटवासी = तटस्थ. (वस = स्था) म्हणजे
तटवासी म्हणजे मध्य. अटोपगंडे जात असत म्हणावयाच्या ऐवजी अठरा शिरो-
भुषणजान असत म्हणावयाला काहीच हरकत नाही. कारण
जटा ! हें कायम ठेवून पगड = शिरोभुषण. त्याचप्रमाणें गृहवासी म्हणजे गृहस्थ,
खपवासी म्हणजे उपस्थ, भुवासी म्हणजे सुस्थ, प्रवासी म्हणजे मध्य, जाणवासी
महामासी म्हणजे देशस्थ.

वाचस्पति—बर पुढें 'वालिश लीला'.

अर्थभट—म्हणजे मूर्खपणाच्या लीला.

अमराचार्य—तथा आहे 'अहो मूढ यथा जात मूर्खं देवेय वालिशः' इत्यमरा.

मार्मिकराव—बरोबर; तान्याचें भ्रमण, तान्याचें संचरण, चंद्रमूर्तीचें गह-
नीदन वगैरे सगळे मूर्खपणाचा बाजार ! आहे काय आणि नाही काय ! आणि हें कुरी
आपला कलिकान्याला. तटवासी करून ठेवले आहे.

शीघ्रकवीः—वा जागी 'बालकलीला' 'बाललीला' 'अद्भुतलीला' 'मोहकलीला' वगैरे शब्द सङ्ग पालती व्हाले असते.

अरविंद०—जे आहे ते आपण कर अज्ञा आहे म्हातले. 'अशिल शिवा' मध्ये खोतदा शकार आला आहे ना ? मग पुढे हजा तिसरा 'श' कार अवश्य पाहिजे. बिजा बिजा तिसरा 'श' कार अवश्य पाहिजे. 'शिष्टांच्या बालिश' जे आहे ते तुमचे शब्दांत काराकडे काहीच लक्ष नाही.

बापूराव०—वर पुढे 'उडु कुगडी'.

मार्मिकराव०—(विचारात पडतो.)

अरविंदशास्त्रीः—है ! काय हे मार्मिकराव, आपल्या बघतोला जे आहे ते म्हातले सवती पडली ! विचार कसला चालला आहे !

मार्मिक०—विचार झगून येवदाच की, आमच्या येथल्या मुलींच्या उडु कुगडी काय प्रकार तोंडून मी बस कुगडी, पद कुगडी, मुई कुगडी, वेड कुगडी ह्यादि प्रकार ऐकतो वज हा 'उडु कुगडी' काय प्रकार आहे काही लक्षात येत नाही.

अमराचार्यः—काय अज्ञान ! अज्ञे 'नक्षत्रमक्षं भं तारा तारकप्युडु वा क्रियाम्' असा अमर आहे.

वाघस्पतिः—आता तुम्हा म्हातले नक्षत्र, तारा, तारका, असे सोवे शब्द दाखून उडु वरच उडी मारली. ती का ? तर ते शब्द सोले तुने !

अरविंदशास्त्रीः—जे आहे ते या कारणांत काहीच मनीवत नाही. मी म्हणतो पुढे कुगडीतला इ आहे म्हणून मागे उडु हाच शब्द कानाला गोळ लागतो.

मसादरावः—तात्पर्य काय ! की, रुद्रायवर्धन करणशास्त्री सोडवा व रुद्रायवर्धनशास्त्री साध्या रचनेचे व अनएव मसादराचे खून करणशास्त्री मसादराचे खून कधीच जास्त लक्ष दिवतें.

बापूराव.—पुढें 'बौद्धिक'चे तांडव मांडित वीरपति जगतें
'चपला'.

वाचस्पति.—'दीपवि' 'हें रूप चूक आहे दिपवी असें पाहिजे.

शीघ्रकवी.—मग 'दिपवी जगता 'चपला' 'असेंही जुळेल.

बाबुराव.—पण संस्कृत वातु दीप असा आहे, मग वीरपति असें रूप म
'चाळबापपास काय शालें ?

मार्मिकराव.—पण तुम्ही संस्कृतमध्यें पदें करता कीं मराठीत ! तें तरी
'एकदा कळें या नीट.

वाचस्पति.—'चपला' तांडव करते मग शंकर लास्य करतो तर ! 'जी नृत्य
लास्यमास्यार्तं पुं नृत्यं तदिव स्मृतं' 'मात्रमात्रे संगीतनारायणात् सागिनले आहे.

अरविदशास्त्री.—अहो कसलें संगीत न कसला तत्पनारायण घेऊन व-
'शकित, जे आहे ते पुढें' मांडित ! असल्यावर मारें कोण नाही तोड करणार.

अर्धमंड.—जसो, एकंदरिणें पहातां या पद्यांत अर्धगायीयें चांगलें आहे.

अरविदशास्त्री.—जे आहे ते पदालालित्येक ठीक आहे. 'तांडव मांडित
'नाहि लपडावाला.'

मार्मिक.—मांडिल पंदावाला (मेज्यालाल एक प्रह पुढेपुढतो.) 'बहावे मु-
'दवि लाई शिवाजी नृपती. '

प्रसादराय.—दुर्धोष रचनेमुळे दोन तीन चरणांत मसादार्थी पदेनकाट
'झालें आहे.

मी.—(धोंदपणानें) चाल काय गोड आहे.

रागोपंत.—'चाल ठीक आहे, कोणी असून मधुर आहे हें खरें, तथापि या

पदाचा राग कोणता तो पहा, राग आहे पिलू. आतां हि-
'राग मीमाणा जोरो, जिल्ह्या, काको व पिलू हे राग जरी वाटेले तेव्हा
'पणसात तरी नाटेकाच्या अगदीं पाहिल्याच नाडीच्या पवाला पिलू सणजे हें

साहित्यशास्त्रात अनुचित होय. नाटकाचा प्रारंभ मोठ्या गंभीर व उदात्त वार्ता केला असता प्रेक्षकांची उत्कटित वृत्ति एकदम शांत होऊन नटाचे रंगभूमीवर लागू वसते. हे साध्य होण्यास तालाभ्यास चौताल उत्तम व त्यानंतर काव्या काव्यास अनुकूल असा जो राग म्हणजे पूर्वी, घमन, इमीर, मूकल्याण, लायानट अशांची जोड मिळाली तर अशी बहार होऊन हतका आरंभ होतो की, पहिल्याच प्रवेशात रंगदेवता साध्य झाली असे वाटते. याच मध्यंतरात नाटकाचा प्रारंभ. पडदा वर झाल्यावर हमीर रागाचे सुर काढी पडल्याबरोबर मन रंगून जाते. त्याची मुलगा करता विल, धुमाळी, तिनोती अगदी साथे व वेषच लागतात. बरे एकंदर प्रवेशाचा विचार केला तर 'आपल्या भाष्या भाळी गुलाबी झाली निघाली' इतकी पहाटेची वेळ आहे. अशा वेळी पहाटेचे राग घातले तर ते झुड्या गोड लागतील, परंतु दिले रागाने प्रथमाराची तरी समाधान होत नाही.

मी ही टीका ऐकून मांवावूनच गेलों. ही स्वारी साव्या विल रागावर हतका बसतली मग 'वीरतनया' चे आरंभाला मालकंस धातला आहे त्यावेळी तर ते स्वा नटाचे श्रीमन्नांतच भडकावंचाचे. मग मी मीत भीत म्हटलें:—

मी:—शास्त्राभ्यास लक्षांत दिवमाधी संघर्ष असतात; पण त्याप्रमाणे जण चालू म्हणाल तर एकही नाटक पूर्ण होणार नाही, मग सुधारणा व्हावी कशी !

वाचस्पति:—आपली कोणी सुधारणेचे शत्रू आहो असे मला तरी निदान संगीत साहित्यशास्त्राची वाटत नाही. पण सुधारणाही योग्य त्याच मार्गांनी घेतली झाली पाहिजे. साहित्यशास्त्राला समूह इतरांक लागून कसे चालणार ? नाटक जर संगीत आहे तर ते संगीतशास्त्राला धरूनच असले पाहिजे. सव्या मार्शकास व्यासमार्गे बेसूर व बेताल. कधी रुपणार नाहीत. त्याचप्रमाणे भलत्यावेळी मलता राग गावलेला चालणार नाही, लागला त्याचा रसमग होईल. इतर परिस्थितींचा परिणाम जर बाजूस ठेवून विचार केला तर मुद्दास असे काळून वेईल की, विषय व राग यांच्या प्रत्येक प्रकाशने

पर मनुष्याच्या नैसर्गिक मनोवृत्ती इतक्या असतात. अमर्दो पद्धति गंधीर, पुढील पुढील शृंगारयुक्त, पुढील गंधीर, सायंकाळी शृंगारयुक्त ती मध्यरात्रपर्यंत, पुढील पुढील गंधीर इत्यादि व त्याप्रमाणे साहित्यकारांनी रागदारीची रचना ठरवि-
ली आहे व ती कारण शारीक विशार कळत मार्मिकपणाने केली आहे. गद्य
व्याख्यात ज्याप्रमाणे अमुक तऱ्हेने ठासून स्वरोच्चार झाला असता संतापाचे
नाशक बरोबर उठते, मृदु व उत्कंठायुक्त स्वरांनी शृंगार येतो, रडक्या स्वरांनी
शोकस, ह्रस्वयुक्त स्वरांनी ह्रस्वस उत्पन्न होतो, त्याचप्रमाणे संगीताची रचना
कसते. अमुक एक रस अमक्या वेळी मनात उत्पन्न होतो, त्यावेळी त्या रसाला
अनुकूल असेच सुर काढले पाहिजेत म्हणजे ते सुर ज्या रागात असतील तेच
राग गावले पाहिजेत, म्हणजे तुम्हाला त्यापासून सारा आनंद प्राप्त होईल. आ-
वेशयुक्त भाषण जसे रडक्या स्वरांत चालणार नाही, त्याचप्रमाणे समजा सा-
वकाळाला अनुकूल असे शृंगारयुक्त पद आसात? किंवा मांड रागात वषावाचे
आहे. ही जी संगीत शास्त्राची मूलतत्वे ती कायम ठेवून मग काय घडेल ती
सुधारणा करा. मग सूत्रधार नटीचा प्रवेश गाळला तरी चालेल, पण आरंभच
मालकंसाला करू नका, इतकीच इत जेडून विनंति आहे.

मीः—आतां रागावडून गोष्टी निघाल्या म्हणून विचारतो. नाटक सुरू
होऊन बराच वेळ झाला तेव्हां अशा उत्तरार्धात एखादा दुपारचा प्रवेश आला.
मग तेथे सारंग म्हटलेला गोड लागेल का ?

रागोपंतः—जबर लागेल. कारण आहे. नाटक हे दृश्य काव्य आहे नाटक
मध्ये रात्री सांय पहात असता प्रेक्षकांचीं मने त्या त्या भूमिकावर कि-
रली पाहिजेत, रडली पाहिजेत, हसली पाहिजेत व त्या
त्या प्रवेशामध्ये एकदा होऊन गेली पाहिजेत. रागभूमीवर दुपारचे वर्णक
पाडते असत. सगेलीच दुपार आहे असे जो भासवतो तो सारा कधी व असे
ज्याला भासते व नाटकगृहवाहे राज आहे हे जो निसर्गतो तोच सारा सद्गुण

भेसक, हैं मन् लक्षांत हेतुन जरी मध्यरात्री तुम्ही सारंग गायला तरी माण
पडत असतां रसभंग न झेता तो गोदच लागेल.

शीतळी आपलें बाड वेळून आलां पुढें सरसावले व त्याच बाडीवर त्या
जर्मी आपलें झुधारलेलें पद गाऊं लागले.

जगदीशा तात अससि तूं सकलां ।

स्वच्छंदें रात्रुनि रमसी निरखित बालकलीला ॥ सु० ॥

रात्रुकरें झांकि सूर्य नयनाला ।

तिमिरिं सुखे लपेटाव चंद्राला ।

ही पिंगा घालितसे ग्रहमाला ।

सुरगंगालाटिं जणूं तारा फुगळ्या घालिति बाला ॥ १ ॥

मेघांच्या गगनांमणिं धिंगाणा ।

वामाच्या धारां आभित त्यांना ।

झुल्लिमधें खेळू दधे या पवना ।

चौहिकडे चमकत अवचित दिपवित अखिलां चपला ॥ २ ॥

हालें. पापमागे एक पद हालें. असा जंगी वाद आणि तो एका पदासाठी मी
जम्मात एकला नव्हता. झणून 'बाद तरंगासर्वें पिवश वाहती जंवं' अशी
माझी अवस्था हाली. मेडवॉन पानझुपारी साण्यास सुरवात केली. मीही पाणी
पिकून हुशार होऊन बसलों. हें पाहून बापूराधानां ताटक माझ्याथ हाती दिलें
व मी पाचणवास सुरवात केली.

“सुनंदा—सव्दावरून हें बायकोनच केलें असलें पाहिजे ”

मार्मिक०—आणि अथीवरून पाहिलें तर एसाथा जाह्याभड्या पुढ्या
हें काम असर्वें, नाही !

गद्यगद्यधर—काय झणता ! 'सव्दावरून हें बायकोन केलें असावें ?' काय

आधी रचना होती हो त्या पदाची. 'कलिकाला, लढवासी, बहु, स्वर्ग्या, पा-
लले तनु' वा, जगादी बायकांच्या तोंडचे शब्द !!! काय मार्मिक-पंडित !

मार्मिक—वा ! हे काय विचारगळे ! परवा मी बाहेरून आलों तेव्हा आम-
कचरा ! हा दनका पांथल कया धुळीने भरलेल्या जोड्याकडे पाहून आमचे कुटुंब
मन कायला गेला होता म्हणाले 'इश हा इतका पांथल तनु कायला गेला
तरी कुठे ? होता तरी कुठे !'

मी—मगजे काय ! कुणड्या, पिंया, लसंवाव हे माई कय बायकांचे शब्द !
मद्यगवा०—असतील, पण हे सारे दिसनें कसें समजलात का ! एसादा
याची गदन वेदांतावर मापण करीत असतां धर्मेच त्याच्या मुडीने 'एक होसी
क तिला साली टु' असें म्हणावे त्याप्रमाणे.

मी—पुढे 'सुमंदा स्थांची धारजा शक्ति मोठी चिरद्वज आहे
झणतात '

मार्मिक—(संपन्नयुक्त मुद्देनें) कसली शक्ति !
हे बायत्य ऐकल्याबरोबर सर्व कुवेहेनें हसू दावून बेंक लागले. का ते मल
काहीच कळेना.

मद्यमका०—ही बायकांची भाषा बरं का, अवलोकनमयुर निरीक्षणसंकुद
धारणामुद्रिः ! वा, लाव ! !

बाबु०—" ताराः-त्यांना शंभर वर्षे औक्ष असो. "

मार्मिक०—हे. वेधे मात्र कवी गुडीवर आले बरं का, की या बायका
जोळत आहेत.

मी—" त्याचा बाह विधत्त आहे तो नंदिनी प्रेमान
पाळणार आहे. "

मार्मिक०—पाळणार आहे ! बाळविधत्त नावाचा एसादा कुजा असेल.

मी—होय ! पाळणे हा शब्द दुर्मीकडे जसा लावीतच नाहीत.

मार्मिक०—हो हो, लावतात तर, सुतेक माई का पाळीत. !

शीघ्रकवी—येथे 'वाकदिवसानिमित्त लक्ष्य करणार आहे' 'वाकदिवस' येंमानं साजरा करणार आहे ' ' त्या निमित्त मानापकारचे सेल सेलणार आहे. इत्यादि प्रयोग जास्वी गोड दिसले असते.

राधाबाई—काय हो, या विलासाच्या वाकदिवस पाळण्यात स्वतः तो विलास नाही कुठे दिसत. तोही एक खांच्यात दडपला असता खणजे कांशिस्वर्ण-बरोबर स्वरूप संवेलन होई एक सुधारणा घडवून आणता आली असता.

मार्मिक—म्हणजे काय ? विलासाची भूमिका घेणारे पात्र मुलामुलीत प्रामेण्यासारखे नसेल कदाचित्.

शीघ्रकवी—हो आहे. काय करावं ? आतांश नाटक कंठ्यातीक नाटकरिता नाटके होत पात्रांची लांछी रंदा उंची मोडून आम्हांला नाटक आणत ! नाटके करिता रंदाची लागताना हो. नाटकरिता नाटके होत आणत, नटनाहीत !! नाटकरिता नर होत नाहीत मग्नराज सध्या !

'हस आसला आनंदपर्यंतस्ये नाटक पाहिले. शोकपर्यंतस्ये नको' असा म्यानेजरांनी हुकूम कमावला की आम्ही लागलोच मेलेलीं पात्रे उठवायात. मग एकंदर नाटकाचा विस का होईना, निऊडे मग आम्ही लक्ष देत नाही. हो-ऊत का होईना, नाटक स्टेजवर मग आले पाहिजेना !

नेतर मी 'आकाशाच्या गालि गुलाची लालि निपाळी' हे पद सगण्यास पारंगत केला. माझा कंठ निसर्गतःच 'मधुमधुर' असल्यामुळे व 'मधुमधुन' (मधु-मधुन) ताणटो बरीच असल्यामुळे ते पद मी आपल्याकडून तरी सुप मग्न-रीचे घडवून दिले व पेटी नवल्याची साधने बरी जुनल्यामुळे मंडळी बरीच रूप झाली असे मला तरी निदान वाटले. रागोपतानाही मान होतवताना घाडून मला कार समाधान झाले.

'कोठे मिळोनी आली केली' या ठिकाणी मार्मिकराव धोरे कावरे पात्रे कोठे मिळोनी आली शेत व एकदा तर तदवस्थाची वृणन सुरू होऊन पत्र देणारांत आले असता 'कोठे मिळोनी आली साहो' असे पुढपुढतांना न्याना मी स्पष्ट ऐकले.

अर्थवृत्त—ने आदे से या ठिकाणी ' ठवली-वेली-केली केली ' हा वरण
मासला तर पदलालित्याला असा काही पुर येईल—

अर्थभट—ही भ्यात सारा अर्थ पार वाहून जाईल.

मार्मिक—मी झणतो ' ल ' ची नुसतां मारवाचीच घालाची
ल हा लि ही लु लू ले ले

अर्थभट—' दाळे झोले ' असल्या शब्दांनी अर्थगोष्टाची हानि होते.

प्रस्तावराय.—मी झणतो या पदांत अर्थगोष्टाच्या पाठास कवी फारसे
लागले नाहीत. झणून एकंदर रचना तरी बरीच सरळ झाली आहे व म्हणून
संवाद थोडासा शेकावतो आहे.

' नशीब त्या कवीच ' इतकेंच मनांत झणून मी पुढे वाटू लागलो " भ्रिये
या बाललीला पाहून मनाला किती तरी समाधान होतें!
ईश्वरानें मनुष्याकडे ज्या ज्या भूमिका नेमून दिल्या आहेत.
त्या त्यांच्या बजाबजां येण्यास या उत्तम तालमीच आहेत.

साकी

राज्यधुरंधर उत्तम गृहिणी यांच्या शैशवं लीला ।

निपुण तयांना करावयाच्या असाति चिसुकल्या शाला ॥

मार्मिक.—'चिसुकल्या' ही सुद्धा मर्यादा राजेसद्दामांची भाषा बरं का ।

नयमदाधर.—तें असो, पण हें काय नवीन संकट । जें पदांत झपाच-
जें तेंच पुढें पद्यांत !! एका विटाळ्याचा फरक ! काय आहे काय ।

मार्मिक.—साकी ! मावजात तालमी हा शब्द आहे व साकीत 'शाला' आहे
म्हणे जें मद्यांत तेंच पद्यांत.

वाक्यरायः—

' निष्कारण तें हास्य मनोहर प्रीति खरी निव्याज ।

' कातें जातों विचकनि अनुसू शिळू न करिनि अति ताळा

बाबू—मीति शब्दालील 'मी' हे जोडाक्षर पुढे आल्या कारणाने संयोग च्छ्वास उक्त 'मनोहर' या शब्दालील 'र' च्या दोन मात्रा होत्या इ न्यामुळे साकी वृत्ताच्या २० मात्रा असाय

च्याच्या त्या २१ शब्दाचा व म्हणून ही साकी सदीप आहे.

शीघ्रकवी—"संयोग च्छ्वास गुरुत्व देतो."

बाबू—वृत्तदर्पणाच्या असल्या शुद्धक चुका सुद्धा ज्याला समजत न्हिऱ्या शेजारी कोळसा गाईत त्या कवामें 'निर्व्याजा' साक्षे प्रचंड संस्कृत शब्द सरो घुसटु नपेत, दुसरी पन्मत ही; याच 'निर्व्याजा' ला सालीं मास लाविला आहे 'ताजा' चा. हिन्या शेजारी कोळसा!

भार्मिक—अहो तें 'ताजा' नसेल 'ताज्य'! असेल नीट पहा. ताजा साजा माल गरमानस्य विवहा मसालेदार.

मी—पुढे

विद्यानंद मोठा आहे हें मला मान्य आहे.

भार्मिक—अहो तें विद्यानंद सत्सती असेल नीट बाबा.

मी—(पाहून) नाई हो.

शीघ्रकवी—त्या जागी विद्येपासून होणारा आनंद असें झटलं असतं तर काय या कवीचें गाठोंडें पुडालें असलें !

मी—पुढे विद्येमुळे गर्वाचाही संस्कार होईल सतसुरांतील पहिले दोनसूर माहित झालें कीं गची प्राप्ति होते.

गद्यगदा—सार्धा साधी ! ठीक आहे चालू या.

मी—पुढे

..... श्रीगणेशायनमः या चक्याचा उद्देश हाच कीं, श्रीची प्राप्ती झाली कीं, गची बाधा व्हावयाची हें तत्व समजावें...

बाबू—काय हो 'विद्या' या अर्थी 'श्री' ची योजना केलेली कशीना कांते आढळली ?

अमराचार्य—‘लक्ष्मीः पद्यालया यथा कमला बोधेति शिष्या’ ‘संपत्तिः श्रीश्वरलक्ष्मीश्च’ याप्रमाणे अमर आहे. विद्येला थोडा शब्द लावलेला अमरांत तर नाही.

मार्मि—अमराम नसेल, पण मेदिनी, हेमाद्रि हे तर प्राणां मेले नाहीत. विहिनी सेमाद्री हे तर ना ! परं कांठें नसला म्हणून काय बिघडलें शिष्या ही प्रश्नां मेले नाहीतना ? एक नव्हेची संपत्तिच आहे. काय समजलेत.

मी—पुढें “करितिल विदुषी सुनीति नादा ॥ याद माद दाद भाद..... केक लोक लोका नोक काल जाल झाल चाल...”

मार्मि—हे दाद भाद [भात] पाहिजे समजलात का ! पातळ भात नाही दाद भाद कामाचा.

गद्यशब्दा—एक सुबो या कवीचा मला कळून आली ती अशी कवी, नेहमी कर्माच्या विमर्काचा प्रत्यय जो ‘आ’ तो कर्माला कायम ठेवतात व म्हणून रचना वेदांशकरी व कर्मकटु होऊन सद्गुण प्रसादाची इंगिते होते. काय प्रसादाय ?

प्रसादाय—बरोबर आहे. याच जागी पहाता, ‘सुनीतिनाश करितिल’ या शब्दाची सुनीतिनाश करितिल असा प्रयोग जास्त मोठ व सरळ साळा असता.

शीघ्रकवी—‘नेतिल विदुषी नीति लयाळा’ हा चरण पाला. सोडा तो थडिला.

प्रसाद—अहो कर्माची कथा काय ? विशेषाप्रमाणें विशेषणांच्या मुद्दी विभक्त्या बदलतात (कौस्तुभ नाटक) अनंता अयोग्य तारावती । नया-मि मर्जी शिरीं मागेनी ॥

‘पुल्लिखित शून्या रता हि सारा’ ‘तनुल्लसिका मोहिङ्ग’ ‘स्थिति दीना

शीघ्रकवी—वा ऐवजी 'किति कोमळ ही मोहक तनु जेवि तनुकता' जसे घाला.

मी—पुढे

ज्ञान नका तरि मिद्ध । निकटि वसे कथि इरुण विद्ध ॥ १० ॥
वर्षी पुढी अमृता गरला । अकलेवरि कां हंद् ॥ ११ ॥ भिजवि
नरा की शुष्कवि ठेवी ज्ञानाचा कां सिद्ध ॥ १२ ॥

प्रसाद०—अमृता वर्षी गरला वर्षी. कर्माळा आ हा प्रत्यय लावल्या-
विनाच ते कर्म आहे असे लोकांना जसे कळतच नाही!

वापूस्त०—कर्म आमचे ! !

शीघ्र०—'ब्रुवा नरावरि विष अकलेवरि सिध्द करि कां हंद्' जसे म्हणा.

मी—पुढे 'भिजवि नरा की' येथे की ऐदीत ताण घेत असता—

मार्ति०—अरे पापरे, ही कां मोठी दाहणी दिसते तर ! शुष्कविना टाक्या
भिजवि नरा की पुढ्याला भिजवते काय !

वाचस्पति—यद् म्हणतांना चरणाचे विभाग कसे पडताना याकडे लक्ष न
देतां नुसतीं विटाळी मरायचीं त्याचा हा परिणाम.

प्रसादराय—त्याचप्रमाणें 'शुष्कवि ठेवी ज्ञानाचा कां सिद्ध' शुष्क वा
काय प्रसाद आहे या शब्दांत.

अर्थमट—पद्यांतील अर्थ मनोवेषक असून तो नीट तन्हेने साधतां आला
नाहीं म्हणून वद्दा कसा दिसत आला आहे.

वाचस्पति—या अंतःशब्दा चरणाबरोबर आस्ताईपुन्हा पुन्हा सुटल्याने
अंतरा १ आस्ताई एक मोठा दोष माझ्या लक्षांत आला. (इकडे माझे पां
दणां लागले) धाद्विषयशास्त्राचा असा एक दिषम आहे
ही उपमा, इकड पगेरे अलंकार जर तुम्हांला पडला आलायसो असे अलंकार

आस्ताईंमध्ये सर्वसाधारण विधान जे करायचा जसेल ते असावे व त्या विधानाला पुष्टी आणि पुरावा ईतर विधानें तीं अंतर्न्यात असावी. उदाहरणार्थ, (शारदा नाटक)—सावळा वर बरा गौर बधुला ॥ नियम देवादिकी हाचि परिपाळिला ॥ ही काली अस्ताई. अंतर्न्याच्या प्रत्येक चरणाबरोबर अस्ताई पुष्कळ पुष्कळ ठणायी लागते, म्हणून आस्ताईमध्ये साधारण विधान जे असेल ते जर असेल पाहिजे व त्याच्या पुष्ट्यर्थ “गौर तनु जानकी राम धननीळ तो बीज मेघास ती घालि माळी” इत्यादि विशेष अर्थाची विधानें पालनात आतां आरण प्रस्तुत पयाकडे वळू. अंतर्न्यामध्ये विशेष अर्थाची विधानें काय आहोत ! चंद्र किंवा समुद्र यांमध्ये पुरुष व स्त्री यांपैकीं भेदभाव कधी नसतो. पाश्चात्य पाहू गेलें असतां आस्ताईत काय पाहिजे होतें ? कीं ज्ञानापाशींही असा भेदभाव नाही. म्हणजे अलंकारदृष्ट्या हे पद बरोबर झालें असतें. पण तें दिलें सोडून आणि कवी म्हणताना ‘अहो दुर्गुणविदू जरी आढळला तरी तुम्ही ज्ञान निदू नका’ !!!

शीघ्र०—ज्ञान नका तें निदू । स्त्रीपुरुषीं जें भेद घरीना ॥
॥ ज्ञान ॥ सुधा नरायरी विष अवलेवारि सिंचन करि कां
ईदू ॥ १ ॥ अवगाहन—सुख पुरुषा वेजनि स्त्रीतें त्याजि कां सिंधू ॥
स्त्रीपुरुषीं ॥ ज्ञान ॥ २ ॥

(मी मूळ पद्य सराहून त्याचे जागीं हें नवीन लिहिलें.)

नंतर पुढचे पद सुद्धा साळें.

“मग गृहकार्या कोणि पहावें... ..महामर्ती कां त्याजि
लपावें... ..”

अर्थ०—...महानस ।

शार्दि०—...हो अनयस कुठला !

अर्थ०—किवा असें जसेल, मद्या नसा पस्य तः, मोठ्या कुण्ठलेल्या ओढेत पोरा उधाळ्या.

अमरा०—अहो असें काय करता! जमानो रसकायां सु पाकरस्थान मद्या जसे ॥ मद्यानस ह्मणजे स्वयंपाकगृह.

अर्थ०—कमाल आहे ! अमराचार्य तुझीं येथें आहां एणून टोक, नाहींतर मारा अंधेर हाता असता.

मार्मि०—[वास्तव] करीन तर क्लिष्टच रचया करीन अशी या कवीने प्रोत्तेजाच केली असावी.

शीघ्र०—[गातो] अंतःपुरि कां त्यांनि लपावें.

मी०—[त्याच पदांन पुढें] “ कर तुमचा घर असुनिहि जातीं ॥
वान्य मांगुनी घरघर फिरती ॥ ”

मार्मिक०—मद्याच्या जाती, कैकाड्याच्या जाती, घरोघर फिरतो, निहा मागलो.

अर्थ०—घरघर ! येथें माझ कवीने सांग्या भावेने पायकांच्या गृहस्थांचा उल्लेख करावयाचा आद्य वातला आहे. परंतु ‘जमनी, घरघर’ इत्यादि सुद्धा शब्दांमुळे कवितेचें स्वारस्य जाऊन रसहीन व शुष्क असा हा चरण झाला आहे.

मार्मिकराव—(निराशेने कपाळावर हान मारून) जाती मात्र कविता-भावां माझ कविता देखीला घर घर लागली !!!

मी०—(पुढें वाचूं लागलों.) “सेनापती एण वायकाच...अशा सेनेला जय कसा ठेवलेला...इतर राज्यांच्या साम्राज्या नयन-बाण कसे टपून बसलेले”...

मध्यमदा०—साया ! सुधीदार आहे चालूं या पुढें.

मी—“एक भात्र तर्क ठेवावी लागेल. सेन्याबरोबर सुधी-वाणीची एक लहानशी तुकडी ठेवावी लागेल...शत्रु पक्षाकडील एक तीर सुद्धाबरोबर गर्भिणींस तिची मरकट लावावयाची.

हे भाषण संपत्ते न, संपत्ते तोंच सर्व मंडळी ओळखाव्या देत उठली !
 त्या सर्वांना एकदम हे असे काय सांगे हे मला मुळीच कळना. जफरमान
 म्हणून दुर्गेशी सुटाशी किंवा ग्रेगने मदन कनलेल्या उदाराची वृष्टि व्हावी
 यादिकराव भडभड त्याचप्रमाणे तो सर्व देशाचा दिव्हा लागला. मार्मिकराव
 ओकलेच तर मोरीपाशी जाऊन भडभड ओकलेच. मला वाटले
 कीना काळान्याचा जेटक साठा. बाबकन उठून मी त्यांना विचारले काय
 झाले तरी काय ? ते विचकन झगले ' अहो ना सुहर्णाची तुकडी ! '

मला न समजून मी प्रथले (वम केला) सुहर्णाची काय !

मार्मिक—अहो तुकडी.

जी—बरे वम निचे काय !

मार्मिक—त्या शेवटल्या भाषणातील विनोदराचा भुरका मारला-
 बरोबर पहा माही काय अवस्था झाली ती ! ओ !!! (ओकतो)

माझ्या संतःकरणाले लल्लु प्रकाश पडला.

पुढे कसेपैसे हो हो कळत मंडळी स्वस्थानापन्न झाली व पुन्हा गापन सुरू झाले.

मा—“ आजकरी बलु विदुषी झाल्या ज्ञानःच्या केवळ
 झापी । ...गार्गी ही जी विवेकमयी सोपवि निजपतिला
 वचनी ॥ ”

अरविंशदास्त्री—जे आदे से गार्गी गर्भी असेच पाहिले.

नंतर पुढचेच पद मी मोलवा गंभीर मुद्देने सुरू केले.

“ भानु पहा तीव्र करी । शीर्ष सुखतत करी ॥ ”

मार्मिक—सहस्रशोभापुत्रः

शीर्षकवी—भानु पहा तीव्र करी । मस्तक संतप्त करी ॥

मार्मिक—मजजे याचा अर्थ काय ! पुढे ' संतप्त करी ' म्हणजे झग-
 ला जाऊन ' झ ' वा भायक संसृता उपद्रवाची गंमत ही काय झाली !

प्रस्ताव—या कर्णिक्या लिखी नाटकांतून 'सु' चा हक्का मुळमुळाट आहे. 'सु' हा 'स' 'व' 'वे' 'तु' 'दि' हीं अर्धा पादपर्यायक असो सत्स्वतंत्र असलेला संज्ञाच उपयोग 'सु' या उपपदाचा कोळटकरांनी आपल्या नाटकप्रयोगां किंहीं साळतंत्र न ठेवता केला आहे. एक माथा कमी असले की, कोणत्या तरी चरणावरून नामाक्या नाथे ते 'सु' चिकटवून देत असतात. उदाहरणार्थ

'सु' चा मुळमुळाट.

१४ नाटक 'वीरतनय'.

३ दयाळा सुविश्वास

४ मुदुल सुरक्त गुलाबचि ताजे

६ कंप सुभत्रांसि सुदत

१६ करं प्रचंड सुमंडपा....। रणवार्ये जी सुदुंदुमाये

२६ येऊनि सुनिकटि

५९ तृप्ति न हो सुमहोत्सव

७१ होइल का अनुरक्त तो सुवीर

७६ अशिही सुगुणसनि....। तेंवि करित सुविहार....

७९ स्तब्ध लुब्ध ममदृष्टि सुमंद्रा । झाली देखुनिया

राजेंद्रा । सुरम्या

८७ जगदीश्वरची या मम जाणें हृदया सहिता सुप्रेमानें ।

'मूकनायक'

९ मुहास मुखे सुकुनी गेलें

DBA000002094MAR

- १७ मदिरा ही परि सुसाध्य भारी
 ५३ करुनी सुकृपां न करी बिरसा
 ५६ मज रुचे न सुवीर्यविहीनता
 ५८ चरित्रनौका सुकर्ण
 ६३ ज्यों निर्मल सुशब्द प्याला । तो गद्यपी पाहिजेच असला ।
 ९८ त्यां करिति सुजर्जर स्वेचर (! !) चपलादीप अचिरकर ।
 १२७ कशी वद आस धरूं सुयशानी
 १२७ लोळते तुझ्या पदांबुजांबरी सुसंपदा
 १३२ सुरम्य सौधावरी उभ्या ढळना
 १३८ करी स्वेछा सुविहार
 १४३ ज्यावरी करिति प्रेमा सुनिर्मल
 १४५ नृप सुरम्य किती हा.....! खद्दग जेंवि सुतीव-।
 तेवि दिसे नासिकाग्र ।

ईशस्तुति-कीर्ति सुनिर्मल

‘ सुतमंशुष ’

- ५ मिळवितील....सुयशा.... सुनीतिनाश....।
 ८ शीर्ष सुसंतप्त
 १९ तिळ सुसख होइल मातें कैसा ।
 २५ परतोनि येइ तोंवरी सुरक्षणा करी
 ४८ कोणती सुरामा

- ५५ विश्रमार्थ ईशें निज दिवली सुरचिर मनुजाहि
 ६३ सुगुण मुदित सरि
 १२९ या सुरूप-गौरवा
 १५० सुशांत तदीय करा प्रजा
 १४० उचितचि सुचरितजनविरहित
 १०१ पंजर झाला अस्थीचा या सुरम्य देहाचा

मार्म०—अरे! मापरे !! अहो ही 'सू' ची लासली कविता देवीवर
 दाहना की काय ? ललितपुषा, हा संभावित 'बे वै तु हि' वर का ?

मी—पुढे "अंबर हे प्रभुलोचन ! रवितारक सदा समान !
 चर्मोर्ध्व आलोकन ! करित तयाच्या उदरी ॥

हे कडे संपवून भो मोठ्या! आश्चर्याने सर्वांकडे पाहू लागलो. कारण मला
 जरी स्वतःला या पदातील अर्थ बिलकूल कळला नव्हता तरी माझा एकदोन
 विद्वान मित्रांनी मला पत्रावले होते की, या पदात अति उदात्त कल्पना व
 उत्कृष्ट कवि प्रतिभा भरून राहिली आहे. म्हणून मला वाटले की, येथे तरी ही
 आश्चर्यचोक्ती माझ्या आवडत्या कवीला नावाजील; पण रामाचे नाव !!

अर्थ०—अंबर म्हणजे आकाश हा प्रभूचा झोळा, सूर्य हे त्यातील पुत्र
 व सूर्याचे तेज ही त्या नेत्राची अवलोकनशक्ति याप्रमाणे यातील रूपक आहे.

वाच०—वरवर पाहतां ही कल्पना मोठी गंभीर व उदात्त दिसते तरी; पण
 अति बुडी मारतां या कल्पना जलतरंगांत यथेच्छ त्रिस्तर करून वेण्याऐवजी
 चिखलांत पाव रुनून जसतात !! कारण अंबर म्हणजे आकाश हे आहे एक व
 नेत्राची नैसर्गिक रचना म्हणजे प्रत्येक प्राण्याला डोळे असतात दोन, मग ती
 ही प्रभुलोचन कथें !

मार्मिक०—मृगजे काय ! या कवीचा एखादा एकदोव्या वेच असेल, मार्मिक
आपलेच ! शंकराला नाईत तीन होले ! मृगजे होले असतात दोन ! हेंच हेंच
तें, कर्मन तीं हेंच, अठल्या ठरीव कल्पना आम्हीं पार हागाऊन देणार वत्स !
अर्थ—बरे पुढे, त्या होव्याशील बुभुळ काय ! तर सूर्य.

मार्मिक०—धरोर ! तुमचीं आपचीं बुभुळं असतील काकीं, कार झालें तर
एक होव्यां देवाचे पांढरे घारी पण या एक होव्या देवाचें बुभुळ असं तसं असतं
संमत बुभुळ कीं काय ! वा ! तें अपूर्वी पांढर तरेत सूर्यासारकें ! !

मी—(जिथिरीत बेलन) या हयमेंतील सामान्य धर्म शुभ्रपणेंत नसला
तर वर्तुलत्व असेल.

मार्मिक०—वर्तुलत्व हाच तर सामान्य धर्म ठेवावयाचा असेल तर काय-
आतां निचे होले सिकलचें चाक कां नाहीं घातलें ! हान वाटोळें असलें,
पांढरे झाल (दुःसोद्वेगानें) हाय झय ! ! मर्यादी कविता देखील
अरघर लागलीच होती, आतां निचे होले पांढरे सले, राम राम ! !

वाचस्पति—श्रीमद्भागवतकारांनीं परमेश्वराच्या विराट स्वरूपाचें वर्णन
कर्मतांना म्हटलें आहे चंद्र व सूर्य हे त्याचे दोन होळे. आतां ती कल्पना कोणी-
को आणि ' रवितारक सदा वमण ' ही कल्पना कोणीकडे !

मी—पुढें " निजकिरणीं दिशा दाहि मृगजलमय करुनी ही ।
आयामय जगती ही । शिकवितसे नीति खरी ॥

वाच०—मृगजलमय काय ! मृगजलसम असें पाहिजे. वाकी ही कल्पना
आज चांगली आहे. सरळ असून मजेदार आहे.

वाच०—शांति सुसंतप्त असून या भेवनाथाला ह्य वेदांत बरा छापला. बरे
बला, येथें पहिली प्रवेश झाला नाहीं का !

मार्मिक०—छात्रां.

जयनदा०—पण कायहो, या पाटकाचा काळ कोठचा अताचा बरे

मी—तें काही प्रस्तावनेंत सांगितलें नाहीं बरा.

कर्कशता—हे पहा पात पुर्वे एक स्वयंवराचा प्रवेश आहे त्याचकडून असे झटवें की, स्वयंवराविधि-हिंदुस्थानांत ज्या वेळी प्रचलित होता त्या वेळचे हे नाटक आहे अशी कल्पना वसते.

मध्यमवृत्त—स्वयंवराविधि होण वेळ प्रचलित होता. साता, द्रौपदी, दम्भवती यांचा काल किंवा संयोगितेने पृथ्वीराजाला माळ घातली तो काळ. ते अर्पण पत्रिकेवरून ही या नाटकांत श्रीशिक्षणासंबंधी कांहीं असावे नाहीं कां !
गोट साह होते मीः—जसावे कशाळा ! अर्पणपत्रिकेवरून ही पोट स्पष्ट होते

गद्यमवृत्त—परे नाटकांतोळ पात्रे म्हणजे कांहीं विशिष्ट व्यक्ती जरी असल्या तरी त्यामधील त्या कालाच्या साधारण जनसमूहाचे चित्र नाटककार दाखवीत असतो. मग मी असे विचारतो की, श्रीशिक्षणासंबंधी कदाच्याचा वादविवाद करून 'शर्व सुसंतत' करणारा समाज द्रौपदी, दम्भवती यांच्या वेळी कुठे होता व पृथ्वीराज व संयोगिता यांच्या वेळीही असले वाद कधी उपस्थित झाले होते ! श्रीशिक्षणाची आवश्यकता त्या काली लोकांना कधी घाटली होती ! किंवा उत्तम सुशिक्षित निघाव्या म्हणून शिष्यांच्याच मनाला इतका तळमळ कधी लागून राहिली होती ! कधी नाहीं. कारण दम्भवतीच्या वेळच्या शिक्षा सुशिक्षित होत्याच, मग त्यांना 'आम्हांला शिक्षण नाहीं.' अशी आरडा ओरड करायची काय जरूर ! समाजांत जी उणीव नाहीं ती महज तरी कशी काढायची व तिच्यावरून वादविवाद तरी कसे करायचे ! श्रीशिक्षण बांगडें असे जर लोकांच्या मनांत कवीला भरवून घायचे आहे तर त्रेतायुगांतला राजा असा युगांतला राजा द्वारपर युगांतली राणी आणि त्यांच्या तीर्हीं असला बाद द्वारपर युगांतली राणी घालायचा हा द्राविडी प्राणाचाम कशाळा ! मुंबा, पुणे, कोलकाता असलीं स्थळे दाखवून पाळासाहेब, रमाबाई, रुण्णराव, पद्मनाभाई असली नावे घालून मग असल्या गोष्टींची चर्चा करची म्हणजे सद्यःस्थितीचे विविध ठोकणा बरोबर मिळत. त्यात साम्यीकन मूर्ति उभियेऊ वसते.

इलेसन कभिटीचे वादविवाद त्यांच्यास सुरू केले तर ते जितके हसवासव
विस्तरे असते तितकेंच हे दिसणार.

जीः—बरे काय हो, नाटक हे जसे भूत किंवा दत्तमान स्थितीचे दर्शक
असते त्याचप्रमाणे भाषा स्थितीचेही दर्शक असू शकेल.

गद्यगदा०—हो हो, त्याला काय हरकत आहे ?

जी०—(पुढे सरसावून) मग काय ! या नाटकांतही तोच प्रकार आहे.
सुस्थानच्या भाषी समाजसुधारणेचे हे चित्र आहे अशी कल्पना करा
सुगजे साहे.

गद्यगदा०—ठीक, ठीक; सतरा हजार राजे एकत्र जमवून त्यांच्या
भुतत्या चेहऱ्याकडे पाहून वधूने बराचो निवड करावयाची किंवा भोजशालाच्या
दलकथेपैकी एखादा गव्याकडून श्लोक जो सोडवील तोच विद्वच्छिरोमणी सम-
रामटी स्वयंवर पुन्हा जून त्याला माक घालायची असले रामटी स्वयंवर पुन्हा
सुखकार आमच्यात सुरू झालेस किंवा नवऱ्यांना शोक करीत
आहून बायकांनी खुशाल शिस्तगारच्या आमियांनी रात्री अपराधी उठून चालते
आणि हा सर्व प्रकार एका स्वप्नावर व कुढमुढ्या ज्योतिश्वास्य घापावर
विन्यास ठेवून करावयाचा. अशा प्रकारची समाजसुधारणा या कवींना हवी असेल
तर त्यांनी स्वतःच्या विचारशक्तीची राखणीगोळा केली असली पाहिजे अतःच
अशा घोरारूपी लोकांना पाहण्यापेक्षा शरृपणे प्रौढविवाह, प्रौढीवि-
वाह, पुनर्विवाह (कांही निराश्रयाच तत्वांवर) बालविधवांना उत्तम शिक्षण
देऊन नसेल किंवा द्राक्षरणी करणे असल्या सुधारणा आह्वाला पाहिजेत
आहे ते धोडपणाने का नाही लोकांपुढे मांडीत ! ते अधिक थोपस्कर साहे असते.
असो, या गोष्टीचा सविस्तर विचार आताच करणे अप्रस्तुत होईल; याकरिता
आता पुढच्या प्रवेशाला सुरवात करावी.

ललित०—आंबा, या वाचलेल्या प्रवेशाचा विचार करतांना एका गोष्टी
वर लक्ष ठेवावे. समाज सध्याची स्थिति दग केले पाहिजे.

हे ऐकल्यादरोबर पश्चिमेच्या देवजां भाज सून पुर्वेंत म्हावळला की काय
असेंच मला वाटलें.

कलितबुवाः—आणि ती गोष्ट झणजे होय कीं, वंशपरंपरागत पवित्र
सौगंध्यां जे सुवंधार-नदीचे ठरीव चव्दार त्याला व
सुवंधार नदीला अर्धचंद्र कवीनीं अजीवाद अर्धचंद्र दिला व त्या जागीं ईश
स्वयं कायम ठेवून नवीनच पण मोडक अशा प्रवेशाची योजना केली आहे.
वीरतनय नाटकाला साधेच मंगलचरण आहे, पण सूचनायक या नाटकांत
विरोध सुबोवार शेतीनें प्रथम ईशस्वयं केले आहे. प्रथमांगीं राग व ताल
कोणता घालायचा हा विचार सणवर बाजूला ठेवला तर अशा शेतीनें नाट्य
काचा आरंभ करणें हें सरोसर फार मजेचें दिसतें व सुवंधाराच्या नेहमीं
'प्रिये पड्यांतील काम सात्त्यास इकडे ये पाहूं' या उक्तींतून सुटल्यासारखें
वाटतें. व त्याचप्रमाणें नदीचीं पांथे रंगवून सात्त्यावर सुडां पुढें येऊन 'आज
कोणतें नाटक करायचें' हा तिचा चमत्कारिक प्रश्न किंवा 'पायांची सिद्धता
फार' अशी सूचधाराची आज्ञा मिळून नदी जावयास निघते, ती पांथे रंगवून
पुढें येतात व त्यांना पाहून कुतूहल वाटेनें या जोडप्यानें पल काढणें इत्यादि
असंख्य गोष्टींना पूर्णपणें हाकलून लावून त्या जागीं या कवीनें कावलेली
नवीन पद्धत आपल्याला फार पसंत आहे व त्या सुधारणेमुळे आम्ही कोल्हा
टकरांचें मनोभासून अभिनंदन करितों.

येथें बाधूराव सेरीज सर्वांनीं दाज्यांचा गजर केला.

बाधूः—ही नधीन टून फार शौकाळ दिसते हें सारें, तथापि तिचें स
थेय या कधीला येणें दृष्ट नाहीं. मुंबईच्या गुजराथी व पारशी कंपन्यांतून मंगला
चरणाचे असेच नानाप्रकार उदनात. माल्याकलाप्रवर्तक मेढळीही नाटकाचे आरंभ
पुष्कळ नानातद्देच्या मनोरंजक प्रवेशांनीं करिते आणि नेंच अनुकरण वा कधीं
केले आहे. आतां अभिषेदन करायचें असेल तर तें किलोसकर संगीत नाटक
अंशकेंच करतें, कांण त्यांनीं जसें वीरतनय नाटक शोकपर्यवसायी केले.

आमदपयेवसायी करपाचा कमीला हुकूम कमीविला, त्याचप्रमाणे जहाा नदीी काढून टाकून त्या ठिकाणी सुत्रधार नदीच पाळा असा आग्रह त्यांनी करला नाही.

प्रवेश २ रा.

(सारांश:—केलासनाथ आपले पुत्र शृंगी व मृंगी यांस आपली इकी-
कस सांगतो की, लहानपणी तो, मेघनाथ राजा व प्रतीप राजा असे तिचे एका
विद्यालयात होते तेथे विद्या श्रेष्ठ की वैभव श्रेष्ठ असा वाद चिचाला व केलास-
नाथाने पुर्व पक्ष स्वीकारल्याबद्दल त्याला कैदेत टाकले व विद्या श्रेष्ठ हे तिचे
करपास सांगितले. तेथून धुटका कडून बेलन काढी वर्षे अज्ञातवासात
चालवून मेघनाथाने राज्य वेण्यास तो आला व नंदिनीच्या दाह्या बंधी
विद्यास राहून वैद्य व ज्योतिषी म्हणून प्रसिद्धि करून घेतली. म्हणून राणीने
तिला पडलेल्या स्वभावा उलगडा पडण्यासाठी, त्याला बोलावून पाठविले. हाच
प्रवेशांत दाई, तिचा 'मानीव' मुलगा विलास व सारा मुलगा बंधक यांचा
वेवाढ आहे त्यांत विलास नंदिनीवरील आपले प्रेम व्यक्त करितो.)

नेतर दुसऱ्या प्रवेशातील केलासनाथ शृंगी व मृंगी यांचा भावनाला
सुरवात झाली.

पृष्ठ १३ यातील विलासाचा प्रवेश वैभवयंत मंडळी बरीच खूब झाली
असे मला वाटले.

गद्यगदा०—शाशी ! शाशी ! का प्रवेशातील भावने कारण सुधीदार सा-
जली आहेत यांत संशय नाही.

मार्मिक०—शृंगी, ज्याला ताटकाचा वेवाढ आहे हागला आहे, त्याच्या
स्वभावाचे चित्र फार उत्तम बटन आहे.

म्री-“दाई:-हा पहा माझा मानीव मुलगा इकडेच येत आहे.

मार्मिक०—बाणीव म्हणजे काय बोक !

मी—अहो, मागीव = भगलेल्ल.

मार्मिका०—असें असें ! जसें पोटीक गप्पवती, लाटीक पोळवा, तसाच मागीव मुलगा.

मी—पुढें 'विद्यासः—पुण बैस वंचका. फार सोटें बोलणारी माणसें स्वतःलाच खोडून टाकतात तें असें.'

मद्यगदाधर—धावा, धावा, हें विद्यासाचें तर्कज्ञान मात्र अगाध आहे. 'फार सोटें बोलणारी माणसें आपल्याला खोडून टाकतात.' कां तर वंचक म्हणतो कीं, ही म्हातारी माझ्यावर राग करते यांत ती वाचनें कांहीं करीत नाही; कारण जर ती निराळी वागूं लागेल तर साडी बुद्धि नाही ही म्हण कोटी ठरेल. या म्हाय्या माणसांत त्यानें आपल्याला खोडून ते काय टाकलें !

मी—(दुःखावेगानें) शिव शिव ! मद्यगदाधर मध्य तुम्ही आपल्याला धार्मिक म्हणवितो ! तुम्हां कॅन्ट, ऑरिस्टॉटल कांहीं वाचलें नाहीं असें दिसतें. निदान तर्कशास्त्रातील 'सप्त भिन्नभिन्नस्ये सति' इत्यादि मोठमोठ्या ठिकाणी अलंकारशास्त्रातील उद्योत प्रदीप या गृहस्थांची तुम्हाला कांहींच ओळख नाहीं असें दित्तें. तुम्ही जर वर सांगितलेल्या विषयांचे अवलोकन केलें असतें तर साचीनें तुमचें झोकें जाल्लें 'सटल' झालें असतें व विद्यासाच्या या कोटी-कोळे 'सटल' झाल्लें तील अर्थ तुमच्या तेझांच भ्रानांत आणला असता. असें अहो, मागल्या माणसांत वंचक म्हणतो 'यांच्या आपल्यांत वाचनें कांहीं नाहीं. त्या जर निराळ्या वागूं लागल्या (म्हणजे वाचनें वागूं लागल्या) तर साडी बुद्धि नाही ही झण कोटी ठरेल.' या ठिकाणी आलापिक पझता ही झण बरी ठरेल. असें हें होतें, पण वंचक म्हणतो सोटी झेल ! आहे कीं नाहीं त्याच्या यावर्णांत विरोध ! आम्ही तोच विरोध विद्यास आपल्या माणसांत झटक करीत आहे ! ! !

मार्मिका०—मज्ज कथ्य आहे ना मज्जकर्मची ! ! वाता म्हाय्यात वाता

दाक्षारसपाक. इतका वेळ मी कोल्हटकरीयन रचनेला नारिकेलपाक म्हणून होते, परंतु आतां आपण पांच्या रचनेला 'सुरा दाक्षारस' असेच नांव देणार दाक्षारसपाक म्हणजे वाचनांच ज्याचा बोध होतो तो, परंतु मी म्हणतो का 'बोधाचें' तरी ओहें हवें कशाला ! वाचण्याची जी सगळ्या लवळसाट होण्याची स्थिति तीच वाचल्यावर ! सगळ्याच लवळसाट !

बाबुराव—अहो ! इतक्यांत काय झालें आहे ! पुढें विलासाच्याच भाषणांत काश्मिरीची व स्वप्नसृष्टीची मोमांसा करताना नंदिनार्थ व विलासाचें जी रुचक्य दृष्टून देऊन सारी मल्लत उडविली आहे तिला तर दुसरी तोडच नाही.

मार्मिक—शाबास ! शाबास !! मला असे वाटतें किहनादेवी वाचल्यावर हसली.

अर्थभट—अहो, मजें झालें मजेंतें तर मी म्हणतो देव पावला अस्तता.

मार्मिक—हसली म्हणजे पद्यांतच माझी संभावना करतान. गद्यांत नाही म्हणून; आणि हा तिचा हसवा काळण्यासाठी तर या पुर्वेशांनील गद्याची योजना केली आहे. आतां तर पद्यांत व पद्यांत बरोबरी (equality) बांधण करतानां पेटावण—हाली कीं नाही ! (आठवण करित) बरें काय हो, ला लायतान काही : हें आपण म्हणताना पेटा तबला लावतान का हो !

मी—(दबकून) तो कशाला !

मार्मिक—आपलें घेतकचिं रंजन प्यायला, कारण अर्थ तर कळायला नाही, मग पेटा तरी ऐका.

मी—(ह्वाश होऊन पुढें वाघू लागलों) “ दारो—लहान वय असून किती तरी पोक्त विचार ! ”

मधगदाधर—साक्षी ! हे पोक विचार, त्याची झुसंगती व मग अर्थवाचीत हीं उकळून काढतां काढतां आमचा तर जीव पावसा साला मुवा ! पण या ह्यातारीला कसें काहीं नाही झालें ! ‘ बाम पुसून ’ ‘ दम टाकीत ’ अशी काहीं तरी होण ह्याचेंरक्यान, असेल म्हा मुवा !

मार्मिक०—येज म्हाजुन मी सांगतों कीं, दाईया पाटे करणाराळा तो काय मोलतो हे बापजन्मीही कळायचें नाहींच; पण त्या काळची जरी सरी दाईं पेंतली तरी तिला झुझां घिलासांची स्वम-भोमांसा कळली नसली पाहिजे. उगीच नाहीं तीं वेक विचार म्हणत ! ! ! काहीं कळलें नाहीं म्हणजे अद्यापी माणसें अतः म्हणतात, काय समजवेल !

मीः—(चरकहत) नाटक हें केवळ दृश्य काव्यच असावें असें कुठल्या 'सात्वी जगद्गुपी' हा 'भारती अज्ञासुधी' त सांगितलें आहे हो ? ('भारती अज्ञासुधी' हा भरतापायांचा कांक्षितरी जाडा-संग असावा असें माझे ठाम मत त्या वेळेत झेंवें) सधिल्या शास्त्राचें जें अंगभूत अथवा काव्य त्याचेही थोडे मासले असल्यास तुमचें काय वाटोईं बुडालें ? या कधीच्या कल्पनांचा रसास्वाद घिक्यातु पिण्या लोक घेणार मग रचना सोपी घालून कसें चालणार ! पदें छिष्ट आहिल म्हणून तुम्हीं झगता पण त्यालाही माझे सेंच उत्तर आहे. अहो, लोकाना काय ! धिष्टराज चाली कानाळा गोड लागल्या म्हणजे झालें !!! वरी गेल्यावर दसार्थ अर्थ धुंडाळीत !

मार्मिक०—अरेव्वा ! ! नाटक कंपंभाची यति एक मोठी सोय झाली-कं का. एसावे वेळेत एसावें पद आठवत नसल्यास याचें कुतरे एसावें पद ठोकून पण प्रवेश एसादा कंटाळवाणा वाटला तरी तसेंच ! माझ तें पद याच कवी पाहिजे, नाहीं तर अर्थ विधे कळून रसमग व्यथचा ! एका 'शासादिक' कंपनी मी अशीच प्रज्ञा पाहिली. एका नटाला त्याचें पद काहीं केल्या आठवेंनां हाकळत पाहिलें, ईडकराधिष्ठ सींहीत कोंबून पाहिलें, पडपावर दिवक्या मारल्या पेटीवाल्यावर तपलेवाल्यावर होळे काढले, पण धाव ! मग काय ! मज्ज जण गुनराधी चालीवर तें पद झेंवें तेंच पद दिलें, सटकावून ! आहे काय नाहीं काय ! !

सर्वजणः—अजब ! !

बाईसावरः—या कवीनें मागें विचित्राचें सोपत स्वयं विचित्र विचित्र

आती भी सूचना करितों, मृगने मेहरबाबा बचाव होऊन बाबकांनर पात्र
काय संकट घेरल तें घेरल जाणि मग मायम अर्थपूर्ण असून शब्दावना बरीच
मौलिक तऱ्हेनें योजनाव्या या कवीच्या पद्धतीबद्दल व नवीन कल्पना महा-
राष्ट्र वाङ्मयांत आणण्याच्या धाटणीबद्दल या कवीचे गद्यनिबंध लोकप्रिय
होतील असे वाटते. मोठ्या संघर्षांत मधून मधून क्लिष्ट रचना जरी आली तरी
त्यांत फारसा दोष नाही; परंतु नाटकांत जर का हे लक्षांत आले तर त्या
नटाचे झळ आणि मेसकवि झळ, दोकाकारांची मात्र चंगळ ! !

मार्मिक --- अलपत ! असे असे झळ झळेच पाहिलेत, मध्ये रचना
लोपी करा. मग आपले क्लिष्ट विचार आपल्याच पात्रांच्या तोंडून 'शोक' कसे
मृगून घेतां येतील ! असो, पुढें वाचा.

मी :-- (पान १६ पद) ' इजि न कवि नमस्की सुप्रसन्नः.....
तिजनिधे असें अपूर्ण पुर्यपणे की मी । '

मार्मिक :-- (बापूरावांत इत्य) ही किमी कोण हो !

मी :-- (त्याकडे लक्ष न दिव्यासारखें कडून) ' तथा माझारी सुख
वरी गर्णी स्वमर्त्री

प्रसाद :-- ' तथा माझारी ' तारुखा मजनी शब्दांने प्रसाद होणून आप-
ल्यासारखा वाटतो सत, वरं येथे दुसरा प्रवेश संपला नाही
मजनी प्रसाद का ! ठीक, मी आतां अशी सूचना करितों, की हा पोर-
का व विनाकारण क्लिष्ट प्रवेश किलोंसकर मंडळी माळून टाकते पावडल सर्वांनी
तिचे धेंडस मानावे.

हे ऐकल्यावर सर्वांनी ' हिंवर हिंवर ' असा घोष केला.

प्रवेश ३ (पान १५)

सारांश :-- सोदानिर्गोस तीन रात्रीं सारखें सगळें पडलें की, देशी निळ-
क वरीनरीत अज्ञानवादाक समज करतोंत्या कोण्या कंठापर्यंत जेवें रात्र

तयस्वर्गो कल्पसा सगते. हें स्वर्ग ती कैलासनाथास लागते व त्याच्या सख्यास पुण्यवेदाने जाण्याची तयारी करणे, नंदिनाचा व तिचा प्रेमक संवाद.)

मी:- (नाचावयास धुक्यान केली.) "सौदामिनी:-.....एकदा वाटतें महाराजापार्शी सारें ओकून टाकावें आणि भोकटे व्हावें..."

गद्यगवाः—(तोंड वेंडें बाकेंडें करीत) ओकून टाकावें! ओकून! मोठास जसे दोष नाही हा, तरी पण...अ...ही भाषा कशीशीच लागते.

मी:-हा रिकाना शब्दच्छल आहे.

वाचः—हें पदा गणपतराव, ही टीका जरी आम्ही शब्दच्छलानें घालविली आहे तरी तिच्या उद्देश नुसत्याच आम्हांला कालक्रमणा करायची आहे असं नाही. तिच्या उद्देश हा की, म्हायुन कोल्हटकरासारखे उच्च शिक्षण मिळालेले तरुण पदवीधर महाराष्ट्र बाह्यभाषाची जी सेवा करूं इच्छितात, (आणि बाह्य भाषा आम्ही सर्व त्यांचे मनापासून अभिमंजून करितों) ती क्षर्चा न जावी व त्यांचे झटून उत्तम तऱ्हेचे संघ बाहेर पडावे अशी आमची इच्छा आहे. आणि मनुष्य नच त्यांच्या या नाटकानून स्वातंत्र्य पुढें सुधारतां येण्यासारखे दोष आम्ही स्पष्ट दाखवितो व गुणांबद्दल आर्जुन प्रदर्शित करतो. या कथेत मोठा दोष म्हणजे वर पांची रचना [गद्य ध्या क्रिया पद्य रथा] अतिशय छिट व बेकीर्दीकडी असते आणि मनुष्य तिच्यांत प्रसादाचा पूर्ण दुष्काळ असतो. निसर्गाच्या उपांच्या वाजालि प्रसाद आला, असे तुमोबासारखे मज्जावे फार बिरळा, परंतु बहुतेकजण अत्यंत परिश्रमानें पंधकार क्रिया कधीमुद्दां होवत. बाचा जरी व सुसंरा भरला तरी या वर्गांत येण्याला फार उपयोग करावा लागतो हें लक्षांत ठेवा. शीरोपनाच्या खोलीच्या भिती पास अनुवास व मोठमोठीं भयकें वार्ता मरलेल्या असत, इतकें स्वाचें तनयन तिकडे लागले होते. बेकन, मेकॅले, बर्क, पन्नास कलादा आपले केवळ पुढां पुन्हे तपासीत, पुन्हा लिहून काढीत व शेवटपर्यंत त्यांत पुन्हा काढीत येथीं बुद्धे त्यांच्या मनाकारका दृष्टावा संघ काहेर पों.

हमें भावांतर पोषणें देते. स्वर्गमेंल इतिवद् पद्धिना पुस्तकान्ना आरंभाच्या अन्त
सात ओळीं स्थानें कमीतकमी पंचवीसदा तरी सोडून पुढीं लिहिण्या असतांल, तेव्हां
जोडें त्याला समाधान झालें. एवंच काय, भाषा जी आहे ती ये हाटल्यानें येत नाहीं.
भाषा कवचाची लागते ती परिश्रमानें कवचाची लावने, अर्थात् भाषा कधी कव-
चाची हे शेतकड लेखकाना नीट कळावें म्हणूनच ही आ-
जची टीका आहे. अमुक भाषण कानाला गोड लागत नाहीं, अन्वया पद्धति
ब्रह्माद नाहीं इत्यादि मोठमोठ्या गोष्टी लोकांना चटकन सांगता येतात, एव
च्या पद्धति ब्रह्माद का नाहीं याची कारणें खरून तन्हेमें त्या कथांला सांगण्यानें
विशेष कार्य होतें. माथेंतील काहीं काहीं शब्दप्रयोग असे असतात की, ते कव-
चदु कां लागतात याची कारणें जरी शब्दांज्ञावरून नांदाचीं सांगतां आलीं नाहींत,
तरी त्याजागीं दुसरा प्रयोग वाढनीच तुलनेनें पडिला. वाईट लागतो. उदाहि-
तार्थ मघाचेंच, घ्या ' वर्षीं पुण्यां अमृता पावला अणलेवारी कां हंद् । ' हा नयोप
प्राणिनीचीं पर साक्ष येतली तर व्याकरणशास्त्र दृष्टीनें अमयीं वरोवर उरले,
वाच जागीं (शीघ्रकवीकडे बघून) काय करिराज-

शीघ्रकवी—सुधा मरावरी विष अवलेवरी सिंचन करि कां हंद् ।

साचस्पष्टी—हा वरण सार्थानें जाल्ल गोड, सोपा व सरळ साक्षा
असता. दुसरे एक उदाहरण ' मूकनायक ' नाटकान्त फार पांगलें आहे.
" मारती जहा सुधी... " वा पद्यांतील अर्थार्थार्थ व कल्पनेतील अतनुभूत
कसा नवीनपणा हें सरोवर वाळायच्यासारहीं आहेत, परंतु त्या सर्वांना रस
देण्या अलौकिक दुर्घटपणामुळे अगदी काळोशी फासल्यासारहें सार्लें जरी
साक्ष कवी म्हणतात, " मधुमधुर दिवसम अधर चुंबिल्ल मध हंद् "

मार्मिक—(संगत) तोंडन्याची गोष्टी कोन्वयकांतिक ठारक ! कोन्वय
कड निघाची उण्या केवळ आश्रक व.।पक्षे हादरववळन होतात। तोंड
" मधुर ! अस्तें हा नवीन शोध काहे.

वाचस्पति—(दूसरा चरण मजतत) “ मधुमधुनि रसना अरु सुवतिका अरु रसतिका ही होते ”

काय कविगज, हा चरण कसाकाच वाटतो तुम्हाला !

हीमकवी—ह, पहिला चरण बरा आहे, पणु ही ‘अधु सुवतिका’ पाहिली

मधु सुवतिका सुद्धा नाही, त्या आगी हा धाला “ मधु मधुनि मधुनि का रसनामाधुरी मंद मंद तरी ही होते ” हा सला तुलनेचा

प्रकार दुसरे कित्येक प्रयोग असे असतात की, ते दोनदा तीनदा सापण्याशीच उचलून त्यांच्याशी थोडा विनोद केला की, त्यात दोष कोणता आहे हे तत्काज ठरतात येते. उदाहरणार्थ (वीरलक्ष नाटक)

“ अजवरी हेका । मरुनि अनेका । समया मजया अजग-
गिले का ”

अरे लेका ! मारिकराव—अरे लेका ! ! !

वाचस्पति—(ईश्वर) वाच पदात पुढे “ शलाका, विवेका, तद्देका, विपाका, इका, आशेका, ” इत्यादि कार्कांची कायकाय लावली आहे तींमुळे अर्थगोपीचीही झनि होते. सरळ व ह्यबोध रीतीने जो रसपरीषोष कायका तो न होत। प्राज्ञानुयासाकडे वाचकांचे लक्ष जाते शब्दचमत्कार करून ज्या काव्याला शोभा आणतात त्याला अधम काव्य म्हणजे इत्यादि जे साहित्य-दर्पणकारांचे नियम ते सर्व समेत न बसता मारिकरावांनी जे दोनच शब्द उच्चारले त्यात सर्व काही टीका एकदम येऊन कर्बाला (जर तो समजूनदार असेल तर) आपला दोष तेव्हाच कळतो. वाचकप्राणें गद्य भाषणातील मुद्द्यांचे निरु-
द्ध करण्यात यावे. भाषणातील स्वारस्य कमी न होत। ते भाषण की शोई आहे की पुष्पाव्या, मुख्य पात्राव्या मोंही आहे की तुल्यक फवाव्या इत्यादि गोष्टींचा विचार करीतें केळ आहे किंवा नाही हे पदार्थ समजें, व म्हणें पद्मता रा. देवतमेला शोधून कोनठकर पाणी थोड्यता कायच करी जाते. ‘ कलौकिक ’ अन्वय असा अन्वय विषय कोनठकर

होती नाहीं. त्याची भाषा 'समयतः सुसंस्कृत' असते; मग ती काही कमघनःसुसंस्कृत भाषा 'असो, पुरुष असो की दाम्नी असो. तीच देवतांची 'शारदा' पद्म. नायकाची भाषणें जितकी प्रौढ व नरदस्त तितकीच नायिकेची अगदी साधी, सरळ व झोला पूर्ण शोभिलील अशीं. बागेक सागेक गोष्टी लक्षांत ठेवून व अमुक माषण किंवा पद त्यांचा परिणाम प्रेक्षकांवर कर देतो, एण तो का होतो याची सुद्धा कारणें जो लोकाधार सांगतो तीच सरी टीका. याचें उदाहरण म्हणजे मार्गे एकदा 'मुघातकति' 'कविता देशाची स्वतंत्रता' म्हणून एक लेख आला होता. अस्तु, विषयानर कार झालें. आतां आपण प्रस्तुताकडे वटूं.

बापू.—पाग १५ सोदामिनी म्हणजे महाशजापांशी ही सर्व गोष्ट जोडून दाकाची वावडून हा सारा वाद निघाला.

शीघ्रकवी—'शुद्ध अंतःकरणानें महाशजांना सर्व सांगवें.' 'त्यांना लागून हुद्दपांतील सकयक सर्व काढून टाकावी.' 'मन मोकळें करून त्यांना सर्व सांगवें.' यांहीं एखादा प्रयोग तेथें झाला. काढून टाका तो ओक.

मी—(तसें करून पुढें पद गाऊ लागलों.)

मति ही निमाली काळि या । न शके चितावया ॥ १ ॥ जवळ
जमया स्थिर हृदय असावें । पावे अतुला मया ॥ २ ॥

अर्थभट—अर्थ कराव सरळ आहे वृथा ! तशीच आमचें.

मी—(मनान) तुमचें नाहीं, त्या कराचें ।

अर्थभट—(एके काजबोल) पण—'निमाली' म्हणजे काय हो !

बापू.—मेळी !!

भामि.—नाहीं नाहीं ! निमाली म्हणजे छोटकी.

बापू.—हं हं. म्हणजे छोटकी कुंठेव सखी असें होय !

मार्मिक—मार्मि हो, खुटली मूणजे खुटलीच. धीलनच नाटकांत नाहीं अरोखरच ठसका लागला का 'वपलनि किंति असे हि मंजवानी । नच वदच खुटेच (चेथें मार्मिकसाला सरोखरच ठसका लागला) सकल मति ॥ '

शीघ्र—या खुटखुटण्यापेक्षा किंवा निमान्यापेक्षा "मति कुंडली काळि या " किंवा 'मति या क्षणी का कुंडली' असे चरण भाडायला का काज वाटली समजत नाहीं.

वाच—'न शके चिंतावया' मूल संस्कृत वातु चिन्म पावु जनन करणें असा जरी अर्थ असला तरी सराठीत दुयार्थ चिन्मा करणें हाणजे काळजी असाच होईल.

शीघ्र—या जाणी 'न कुचे कांहीं मला' इ चरण घाला.

वाच—'पावे 'अतुला' भवा,' अतुल भय पावे असा प्रयोग केला असता तर—

मार्मिक—या ! लोकांना लवकर समजलें असतें. ! !

कर्मविनायकमात्रः ललित—आकाशानः पुष्टिमः कर्मविनायकमात्रः

शीघ्र—(गावम करताना.) स्थिति ही अशी कां जाहली । मति या क्षणी कुंडली । ज्या समयीं मन शांत असावें । मति अशी वाटली ॥

वाबुराय—पुढे " केलासमाथः—ज्याप्रमाणें शांत जलप्रवा हांत भोंवतालच्या डोलवाच्या वृक्षांचें प्रतिबिंब दिसतें, त्याप्र माणें निद्रिच्या शांत वेळीं दिवासाचे सर्व दृश्यांपर कधीं सममता तर कधीं अंशतः, कधीं शुद्ध तर कधीं स्वीकार्य स्वरूपांत गोचर होतात. त्यावर सत्याचा आरोप करणें मोह होय. मनीं वसेलें स्वप्नीं दिसे ही दृष्ट आणणानि माहीत आहेच. "

समाधवा—भावना, हे भाव्य कोणांतच वागलें सापडें आहे. केला

सोपासल्या 'विद्यानेका' ला ही प्रेक्ष माचारणी फार सोप आहे व याचे फेडलेले स्वप्नमीमांसा अगदीं बरोबर आहे.

मी—(सोपसोत्कृष्ट झेकन) ऐका पुढे "सौदामिनीः—पह्यां हेची वेळ असेल. अजून रात्रीमें आपला अंधकार आवरला नव्हता तिच्या पायांची धूळ आकाशांत तुरळक दिशत होती. अंधणानें आपलें तांबडें निशाण उदयगिरीवर रोवलें नव्हतें अशा संविग्ध काळीं जशी काय मी राजवाड्याच्या आराम-बागेत बसलें होतें "

सर्वजणः—(टाळ्या वाजवीत) हियर हियर. वस्तुमोहर.

वाचस्पतिः—मो मोअर. (गळवला ज्ञान झेतो.) एवढेंच जर मावळ घेतलें तर हें कारण उत्तम अलंकारिक भाषण आहे व यांत कवीची पणित्त-मोहरदार रूपानें स्पष्ट होते. परंतु हें नाटक आहे—एक पात्र दुसऱ्याला आपली कृपाकृत सांगत आहे. या गोष्टी कवी विसरले वाटते. ही माथा द्याव्या काव्य-वर्तितांत ल. बलवत्क वर्णनाची हाती, नाटकाची तर्के, नाटकांत झुदा अलं-कारिक भाषा वापरावी, नाहीं असें नाहीं; परंतु कोणत्या तऱ्हेचे अलंकार कोठें वापरावे येवढाच काय मो प्रश्न. सौदामिनीची 'विद्यानेका न शके' अशी जी 'निघाली मति' ती अलंकारा तऱ्हेनें अलंकारयुक्त भाषण कसल्याला कधीं चालते हो ! असल्या तऱ्हेच्या चमत्कारिक स्वप्नानें भांबावून घेलेली जी सुशांत त्या स्वप्नाचें वर्णन कवितामय भाषणाल करील ! बरें अलंकार तरी स्वभावाचे आहे का ! नाही. उभया उभेसा लचपून दडक्या आहेत, अशा जागी स्वभावाचे अलंकार फारच शोभला असता. भवर्षीत झालेला मनुष्य आपल्या संकटाची इकोकन सांगताना उभेसा कधीं कर्गत बसतार नाहीं. सरळ झालो तरी इकोकन सांगेल त्याप्रमाणें येथें हवें झेतें.

वाचस्पतिः—पुढे केवळयाच स्वप्नो " या लीला निवेदन करणार

स्वभाव की विचारणीय इका स्वभाव विचित्रे । ह स्वभाव उत्तम
होकर आये, कारण मनी बसे तें स्वभाव विचित्रे, पुर्वे बाधा:

मी:- (गत)

मय शांतता करणानिचे कथा स्पष्ट मातें तुम्ही स्वभाव

ललितबुद्धा:- माकारान्तः पुष्टिगः कर्मक्रियापद्धतः संवर ७३९.

मी:- "सीवामिनी:- सुकतेच नाथानीं मला वचन दिलें कीं-

अरविदशास्त्री:- जे आहे ते नाथ काय म्हणतात बरे काय !

अर्धभट:- नाथ काय म्हणतात म्हणजे ! एकनाथबुद्धा कीं काय !

मामिकराय:- बरोबर आहे, इरास माझ का म्हणत 'पंता' असे वचन
काढे कां ? म्हणजे कोण ! मोरिपंत, तसेच पंथ,

मी:- (' सद्गुरुना मुजंगा मर्वा ' लागल्याप्रमाणे झेऊन) असे नाथ
म्हणजे एकनाथ नव्हे, सौदामिनीचा नव्हा येथनाथ.

ललितबुद्धा:- तर मग हें उताण्याशिवाय नव्हा-
उताण्या शिवाय नाथ हे नाथ केवले म्हणायचे ! ! !

मी:- (येथून) हेच हे तसेच बरे ! तसेच । (हसं झेतात.)

वाचक:- असे पुर्वे.

मी:- (वाचक) कैलासमाय:- हें स्वप्न बहुधा या शोकाच्या
प्रभावानांतील मुख्य शब्द इच्या मनावर उमडून त्यांनीं शुक्रसे
असावे.

मद्यगदा:- साक्षा ! येथें तर कधींही मद्यारथ केला ! मनी बसे तें स्वप्न
विचित्रे या म्हणांचा व का माणवाचा एकच विचार केला तर नव-त्याला सोडून
असंगदा हेण्याचा विचार राणीच्या मनांत नेहमीं चोळत होता कीं काय ! असे
तसेच तर मग मात्र कमाल केली म्हणावची.

वाचक:- बरोबर ह्या विचार या राणीच्या मनांत चोळत असला पाहिजे

मद्यगदा:- मद्यगदा, मद्यगदा, मद्यगदा, मद्यगदा

“विद्यारही विरहाचा अति दुःखह झाला अन्वरी साचा.”

सी:—मग यात काय दिवडलें ! नवऱ्याला सोडून जाण्याचा जरी तिका मनात नेहमी विचार असला तरी हा पति-त्याग शिक्षणाकरिताच ना! मळत्या मळत्या तर कारणाकरिता नाही !

दाचः—साक्षिशिक्षणाचा प्रसार अधिक करण्या ही सुधारणा किती जरी जवळ

सीशिक्षण शक्य असली, किती वेळ असली, तरी ती सुधारणा चांगली असें जर लोकांच्या मनावर तुझाला ठसवायचें असेल तर

म्हाला मागें कर मिराळें आणें. मग साक्षिशिक्षणाविषय असतांही, सोदासिनीला जरी आपल्या राज्यात ‘अंगनाशिक्षणार्थ विम्वरियाळचें’ स्थापन करावची आहेत तर आपल्या एखाद्या मैत्रिणीला शिक्षणार्थ दूर देशी पाठवून किंवा तेथेंच पुढऱ्याच्या वेशांत तिच्या सुशिक्षित कडून तिच्याकडून लोकोत्तर चमत्कार कडून दाखवायचे हेतूने, किंवा एकंदर कथानकांतच जर जास्ती मोठ्ठमपणा आणून द्या असेल तर सोदासिनीनें आरव्या मुलीवर सुद्धा जर हा प्रयोग केला असता तरी तें कर उचित वडलें असतें. आपल्या मुलीनें गुप्त रीतीनें शिक्षण मिळविलें व त्यामुळे अमुक अमुक चमत्कार घडले हें वाहून घेवनां थाला विशेष कौतुक वाटलें असतें व त्यात साक्षिशिक्षणाचाही भर पुर गौरव झाला असता व ‘सुखसिद्ध्यस्तु’ स्वप्नाचेंही कांहीं कारण पडलें नसतें. सुशिक्षित समजूनदा आशी जी सोदासिनी तिनें आपल्या स्वतःच्या बुद्धिसामर्थ्यानें एखादें गुप्त कथेमातक कडून नेदिनीच्या शिक्षणाचेंच नवऱ्याचें मन वळविलें असतें, तर त्यात जायती सुखी दिसली असती. वाटेल तें घे पण पुन्हां पळून जाऊं नकोस म्हणून म्हणण्याचा मेघनाथावर जो प्रसंग आला तो आला नसता, व संसार कृत पूर्णपणें अनुभवित असलेल्या मौन क्षिपिनी नवऱ्याला सोडून देऊन इतक्या मोठ्ठमणीसुद्धा शिक्षणाची इतकी हाव धरली हें जें मूर्खपणाचें विश तेहें कर्वाला रंगभूमीवर काढाचें लागलें नसतें. कारण नेदिनीचें या वेळीं बघू कर्मांत कमी बाध रथाचें धरलें तर सोदासिनीचें विद्वान तरी अहाशीस तीस नकोस

कैसे बराबे लगते, अल्पवयस जौ उलझा, बुद्धिबाचन्य, शिक्षणहालता अधिक होमली असली (निदान खोजातीत तरी) ती इतक्या तडेण चपात अणवी समस्तुत विसने, विचारशक्ति तापिक दरोडा आल्याचा हा परिणाम हाहा अहो झुणारें तर एका अपरिचित ज्योतिष्याच्या सांगण्याला मान देऊन केवळ स्वता-चेर मरंवसा ठेवून परतीचा असा विम्वसनात कळून एकदम बलाचा रस्ता घराबे हो काम विचाराची पकडना, का हा शिक्षणाचा इत्यास, का नायिकेच्या उदास स्वभावाचा परिषेव, का हें क्षिपारें मोहक विष, का काम झुणारें तरी जाव पाळा !

मीः—(भावभून गेल्यासारखा होऊन पुढे बाजू लागतो. पृष्ठ १९)
 “ नाथांचा एक क्षणभर वियोग जिला वर्षाप्रमाणें वाढायचा
 ती भी सहा वर्षे करी कंद ? ” “ नाथांचा आकोश हवय मेह-
 नार नाही क्षाय ? ”

अरविणः—जे आहेत ते हे माच मझाज पुढीं आले ! ! एकनाथ मझ-
 राज काय म्हणतात परं काय !

मीः—(पुढे पद घणं लागलों) “ विरहो राहुं करी मी ” ... “ वि-
 योम पळभारि पतिचा । युग तुल्यभि भासे काळमुखाचा ॥

गदापदा माझिकः—हें पुन्हा ‘ गदापदा ’ आलें
 बरे का !

हीमः...सरेच ! वरचे भाषण साळक्या विदाल्यात भरलें आहे दुसरे काय !
 दाखः—पण काय हो, वियोग युगासारखा हिता कसा भासतो ! वियोग
 मानसिक स्थिति, युग काळाचा एक भाग असें असतो मानसिक
 स्थिति = काळाचा एक भाग असें कसें झेरेले ! पुढें पद्यांत तरी तेंच पकडर
 वियोग = युग ! काय जुलूम झ ! !

हीमः—वियोगाचें एक पक मला युगासारखें वाटेले हें वाचन घालून ते

‘सातदा’ गारकत आंगत म्भनत “बल बली, धडी-मिन् ससे
जसे। दिनहि बर्यसा होत असे ॥” निर्दोष असून साधो व सरळ आशी
ही मासादिक शब्दरचना कोणोळडे आणि नेवळ सुणीचें मदर्शन करणारा
‘विशेष... युपतुल्याचि कालमुवाचा’ कोणीळडे।

मी — पुढें कैलासनाथः—‘अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव’ (एकी-
कडे) ‘पुढील जन्मी ! आशीर्वाद एक आणि कृति अगर्भी मित्र.’

मार्मिकरावः—बापेक्षा ‘मी दुष्ट मनुष्य आहे मी असें असें करणारा
आहे’ अशी पाटी का नाही कैलासनाथनें आपल्या होण्यावर लावली!!!

मीः—(नंतर मी पुढचें नंदिनीचें व सोदामिनीचें भाषण वाचलें व त्यावर
कान मंडळी बरीच रुच घाली.)

गद्यमेवाचरः—११, २२, २३, या पृष्ठांतील नावनें हरोत्तराच नांव
वांगळी साधली आहेत. नंदिनीचा मोठा अलड स्वभाव, लावें लावें करणारा
शेवट बगेरे बोर्डीचें पिय फारच मोहक बटलें आहे.

मीः—पुढें “आई कां मजसचें न बससी। मज कां हसली
मजवरि कससी ॥ धु० ॥ किति तरि सोधिलि मेझिनिशें ।
भवनि परी मे कुठेंच बससी ॥

अर्थभटः—आपण सुटी वा पदावर रुच घालों. ज्ञापास ! या पदरचनेत
आपेपणा असून प्रेमात पूर्णते भरला आहे. नंदिनीचा मेवळ स्वभाव यात
कारण गोड तन्नेचें व्यक्त केला आहे. व पुढें ‘मी असा कमरेला विळसा
बाललें तो सोडावची आपण नाही...’ ‘तू जर माझा मुका घेणार
नाहीस, मला जवळ घेणार नाहीस, तर घेईल कोण ?’ ‘हो
जेव्हां देवाक्या घरीं जाशील तेव्हां मी त्याला लागेन की
आई या माझ्यापासून दूर करूं नकोस’ बगेरे वाक्ये फारच नाग
काढली आहेत.

प्रसादरावः—जसे जर्जेस्त तुम्ही केवळ सोळा अर्चापर मुळीस असते
दिसते परंतु पदांत काय झगडायचे व गद्यांत काय पाया पेथे काढीत त्यांतून
गडिता नाही असं पाहतें. “किति तरि शोभिलि मैत्रजिह्वेनं मगधनं परी ने कुठेंच
बसली” ही कविता गद्य लिहून मग माझावरहुकूम बिटाळी मरण्यासारकी
दिसते. या पदाची आस्ताई टोक आहे, पण या हर दिळेन्वा अंतःकाली
“मुला माजपरांत सोधली, पडवीत सोधली, ओटीवर सोधली, पण तिकाय
साही” या अर्थगाभीयांपलीकडे काहीच नाही.

इतिश्रुः—त्यापेक्षा “प्रेमानें मज जवळी न वेळीं ! तुजविष येवळ कोण
झर तरि” असं म्हणा.

मी—‘कन्या ही अभ्याची ! विधियुक्त देवा बलिसमची ॥
कितिही पितरी संमोविळी जरि ! देवटि दूरी छोटितातची ॥’

काय नी नी लावली आहे ही ? प्रसादः—बलिसमची ! छोटितातची ॥ काय नी नी
लावली आहे ही !

अरविश्रुः—कितिही पितरीं ! जे आहेत ते ही संमो-
विळी अवसत बरे काय ?

वाचः—‘विधियुक्तदेवा बलिसमची’ । पाठीवदन हात फिरवून लाव करणारी
सोदामिनी ती हीच काहे ! विद्येचा जिला पूर्ण अभिधान, स्वतः जी उत्तम
शिकलेली, शास्त्रांची सुरती अशी जी सोदामिनी निव्या
मुखांतून कन्यादान म्हणजे बलिदान असे उद्गार निघावे
काय आश्चर्य आहे ! दिवाळसारख्या पवित्र हनुवाला
वर हे कवी बलिदानाची उपमा देऊ लागले तर यांची अघाट कल्पनाशक्ति
तिला तिकडे बघत बालही आहे असेच म्हणलें पाहिजे, आई किनाई वेमळ
बसली तरी माझ्या मुलीचें लग्न करावेंचें म्हणजे तिला अमक्या अमक्याला
ही पानाची असें कधीही म्हणवाय नाहीं.

मार्मि—अहो भूषणताम तर काच सालें ! कधीनें हा चरच घातला आहे त्याला काहीं तरी आधार असला पाहिजे, वगैरे घालील काय !

बापूराव घरघाले—विलकूल बरोबर आहे ! ! सौमद्र नाटकात “ गरिबा-प्रौढी येते जरी ते कधि नच वेते बळी ” असें नाहीं का झुमझा झुमता ?

वाच—कालिदासाचा कण्व झुमतो.

अर्थो हि कन्या परकीय एव । तामव.....

प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥

“कन्या ही जशी काहीं दुसऱ्यानें गहाण ठेवलेली वस्तु होते. ती इनके दिवस मोठ संभाळून आला ज्वाची त्यास परत केली.” ही कण्वाची ठाकि किती मार्मिक, किती यथार्थ व किती सरळ आहे. नाहीं तर “कन्या कति-कम देवा ” ही आधुनिक ‘मदनमल’ कल्पना ! ! !

मी—[पुढें ५६ गाऊं लागलों] पृष्ठ २३.

कवच हेंचि आयुष आमुचें सर्ववा विजयी असे .

* * * *

कोण ऐशी जाळी पिता । स्पर्श मम म जी करि शांता ॥

वालय तें तिच्या हृत्प्रांता । कोणतें सलतें असें ॥

बापू—पडेल्या चरणांतिल कल्पना व एकंदर ध्येय रचना बरीच चांगली आहे. चाल सुद्धा फार गोढ आहे.

अर्थ—अंतन्यामर्धाल चरणांचा अर्थ बरोबर जमत नाहीं.

बापू—वरं अन्यथ तरी !

अर्थ—‘मम स्पर्श जी शांता म करी ’ म्हणजे ज्या चिंतेला माझा स्पर्श शांत करित नाहीं, ‘ऐशी कोण पिता जाळी.’

अर्थ—‘मम स्पर्श ! माझा स्पर्श मला शांत करित नाहीं.’

मार्मिक—मी मृगतों 'सोदाभाटर पाक' युक्त उपरुप्यावरोवर सेपडा सोदाभाटर पाक नाकातोंडात शिखन जीव प्रायस करणारा.

ललित—'शांता जिता' अकारान्तः खोलिगो विशेषण-विशेष्य भावः विशेषण विशेष्य भावः नेषर ७५९.

अर्थ—'शल्प ते तिष्या हृदयता' इ हृदयत कोर्णकडेस हो !

मार्मि—मम्यशांताच्या उल्लेख व नाकाकाच्या दक्षिणेस !!!

प्रवेश ४ था.

(साचांशः—मेघनाथ मिजला असता सोदामिनी त्याला सोडून जाण्या बद्दल शोक करते व जाते.)

सर्व प्रवेश वाचून धात्यावर

अर्थ—हे सोदामिनीचे मरण व तिच्या सौंदर्या पदे सोर्वा व सरळ ओढे घडगडा—सोदामिनीच्या तोंडी जे गय ओढे म्यात करण रस कारण बांगला साधला असून भाषा प्रसादमय आहे. सोदामिनीचे काम करणारा नई जर अभिनयाचे कामी कुशल असेल तर तो बरोबरच प्रेक्षकांची मने तल्लीन करील. एकदा माघ या भाषणांत ठेंब लागते 'कर्तव्या या मेमोशाला आळा घालून माझी वाट मोकळी कर'.

मार्मिक—कर्तव्या ! मळा वाटले, तजविरीच्या घोंटाव्याविला 'भाङ्ग्या' कराला आला येथे !

श्रीम—त्यावेसा 'कृतंभवेष्टे, या मोड्जालातून माझी सुटका कर वसें घाला.

श्री—(गाळ लागलो)

"मी करुंक कुलज बघूलांमि जहालें । जमतांय राहिलें ।

आधि व कां मेळें "।

मार्मिक—(गातो) आधि व कां बघलें !!!

मी-पुछें "पतिमाया सजलें । पूर्व विचारलें समजें ॥"

छलित-—" सजलें, मेलें, समजें " ही मातानुपमा रचना अगदी विकृत पद्यशास्त्र आहे.

बापू-—तो कशी काय बुवा !

छलितबुवा-सचनविषय संयोगात् (हें पाणिनीयें सूत्र ऐकून सर्पशासक सचनविषयसंयोग इत्यवस्था आश्रयस्थित सुकृती शास्त्रज्ञांनी, त्या मुळपा उभारल्यासारख्या मल्ल कटल्या ')

मार्मिक-—साशी बुवा साशी ! झे ' सचनविषयसंयोग ' कुठून पैदा झाला !

छलितबुवा-अझे ही प्रासरचना ! !

' निर्व्याजा-ताजा ' ; तसेंच.

' शांति घरा नृपराज । शोका टाकुनि व्हा घृतिभाज । सिद्धासासे कां आज ॥ प्राक्तन केली ही समजावी हीस न कांहीं इलाज ॥

बापू-—वाळा झणतात प्रास ! अगदी निर्विलाज रचना आहे बुवा !

छलितबुवा-—झणून घाला म्हणतात ' सचनविषयसंयोग ' :

मी-पुछें " कालसर्पिणी कठोर नाथि उलटलें "

अर्धभट-—हिचा नाथ कठोर होता घाटतें ! कारण ' कठोर ' कालसर्पिणी-देव्याचे तर या कर्षाच्या मासूळ पहिवाटीवमार्गे ' कठोर कालसर्पिणी ' असें झालें असतें.

छलितबुवा-बिटकुल बराबर आहे. आकारातः खोडिगो विशेष्य-विशेष्य झाला !

नंतर " तुजवीजें कुळाळा विषयूं दयाचला " या पदद्वयभेदाचेच सुच होऊन गेली.

मार्मिक-—" तव वरव करौं देखितें मनीच जीवना "

अर्धभट-—तव वरव करौं देखितें मनीच जीवना " या पदद्वयभेदाचेच सुच होऊन गेली.

‘वर’ जीवन ‘देव’ों को, का इत पाठना अस्ता साहज ‘जीवन’ : जि
नैविले आदे ! (इभा)

प्रवेश ५ वा.

(सारांशः—मातृविरहाकुल मदिनीच्या दुःखाचा विलास पाटेकरी देतो.

मी—“संचित दुःख नवीतुनि एकहि विंदु जरी गत हो ।

गतत्त्व लक्षुनि दुःख उपेक्षुनि साधु मानि लाहो ॥”

अर्थ०—सा ! मयमहापर ! हा तत्त्वज्ञानार्थें तेज तुमच्या गुद्गिर-विचार
काकले आदे !

मद्य०—अधिर गुड ! अर्थच काळता नाहीं मळा मुर्खाच, हें ‘न’ तत्व काय
तत्व आदे ?

‘म’ तत्व

मायि०—जसे ‘न’ ची भाषा होते ना ! तसे
हें तत्व आदे.

अर्थ०—स्वाचां मयितार्थ जसा आदे की, जामत्या नशिबी जें दुःख का
स्पातील अल्पास जरी भोगून कमी झाला तरी साधु मृषतात लाभ झाला.
बाबू०—कां बापुतादेव कवले स्पान बालले आदे !

बाबू०—मी या संचित नदीच्या कल्पनेत गुंम झेळून गेलों आदे, आज
स्पातील विंदु गत होण्याच्या कल्पनेनें तर मला अमर्दी मळून टाकले आहे.
कापडे शास्त्रावुदा हा दृष्टीत कोणत्या वेदान्त-वेत्तरी संघात आदे हो !

अर०—जेहेले कांही करत नाहीं कोण !

बाबू०—जरी वेदान्त वेत्तरी संघच कशास्य पाहिले ! कधीची वेत्तरी
आदे की नाहीं !

मद्य०—जरी हे साधु तुं काय मृषतात तें ऐक.

मी—(बाकती)—“आजपर्यंत तूं मायले येत आम्ही दोघांम
जिज्यामिके होवेंच त्याची भाषा मळा मळतयासाय ति

काव. प्रेमाचे विषय जरी कमी झाले आहेत तरी त्याचा
साठा कमी होऊ देऊ नकोस.

बाबू०—जणू काय वेम कमी जास्त ठेवणें तिच्या इतकेंच आहे !

बाबूसाहेब—आणखी त्याचा आपलपोटपणा पाहिलात का ?

सार्मि०—परवा तमा तांबोल्याचा चुलतभाऊ बाबला तेथीं तो चुलतीचें
समाधान करीत होता 'जाऊदे; मेलीं माणसें कोठें पात घेतात ! आतां मलाच
आपला मुलगा समज व त्याची इश्ट मला दे म्हणजे हार्लें.'

मी—(वाचनीं)—'नंदिनी—इतक्यांतच तुझी माया अवकृत
व्यायचा उपदेश केला ना ? आणि प्रेमाची भिक्षा मागतां ?'

सार्मिक०—वाचस ! खूप मुस्कटाने लगावली !

मी—(वाचनीं)—'विलास—नंदिनी क्षमा कर. तुझ्या एका
वाक्यानें माझें सर्व तत्त्वज्ञान सोडें ठरविलें.'

बाबूराव०—ओ ओ ओ ! हे अगदींच नरम आले ! !

सुपच क्षणाणली सार्मिक०—खूप क्षणाणली म्हणून ! तणांच नाहीं ! !

मी—'चल तर राजी साहेबांनां बरोबरच अनुमान घालूं'.

बाबू०—यंवे मर्द ! यंवे वीर ! ! बाबर नंदिनी काय म्हणते !

मी—'नंदिनी—विलासराज तुझीही मला आर्द्रप्रसार्धेंच
सोबत आणार नाही ना ?'

सार्मिक०—अहो ती खुललीच काय ! आणखी आली पुन्हा प्रेमाने !

मी—विलास—ईश्वराची इच्छा असेल तर आपण अमंत
कालपर्यंत जीवितयात्रा बरोबर करूं आणि शेवटीं ईशज्योतींत-
ही बरोबरच मिळून जाऊं !

सार्मि०—हे बापकांच्यापुढें ईशज्योति पाजण्याचे विलासराज एक मोठे

मुवाकसिग दिसतात. योग्यता दिसत नाही कधींची,

अणि मोठे मोठे मण्ये लयावत.

वाचू०—हा प्रवेश लिहिण्यात कवीची हेतु काय असेल बरे.
 वाचस्पति—सर्व कवि समजत नाही. हात बोक रसही साधला नाही.
 रसही नाही आणि संविधानकाळाही हाची जबर मासत नाही.
 श्री—विलास व नदिनी हाची भीति दाखवावयाची असेल.
 वाचस्पति—त्याकरिता पुढे एक प्रवेश आहेच. तथापि तुमचे म्हणणे
 झुल केले तरी प्रवेश अगदीच बेभय व निरर्थक झाला आहे.

प्रवेश ६ व ७.

(सारांश—राणीच्या एकदोन लौकिक गोष्टी सांगून केलासनाथ राजावर
 आपला पगडा बसवतो, व त्याच्या होत्र्यात व पोटात औषध मधून
 'रुग्णमाजोर' नावाचे विष देतो. प्रतीपराजा राजात शिकारीला येतो. त्याची
 बायको बाळंतपणात वेळी व झालेल्या पुत्रापासून, एका बांध्यासाठी वीस
 दिवसा आत राजाच्या जिवाला धोका आहे असे ज्योतिष्यांनी सांगितल्या-
 नंतर राजाने श्वाळ गुप्तज्ये दूग्देशी पाठविले होते. असा तो पुत्रविरहाकुल
 राजा राजात झाले होते असलेल्या पुरुषदेवधारी राणीला मानलेला पुत्र म्हणून
 ठरून जातो.)

नंतर पुढचे दोन प्रवेश मी जरा पाहिलेच वाचले. त्यामध्ये प्रथम केलासनाथ
 राजाची रुग्णमाजोर-चिकित्सा व नंतर लोदामिनीचा वनवास व त्यात प्रतीपाची
 व तिची भेट इतका भाग झाला. 'रुग्णमाजोर' हे नाव
 ऐकल्याबरोबर मांमिकरादानी आपले कान डभारले, हे
 हून बापुसाहेब घराबले म्हणतात.

बापुसा०—पंडित कायण बांबेला असतांना या वृत्तमुंगुलाचा पहिल्या
 भाग पाहिला. त्या वेळेस 'शूद्र-माजोर' हे नाव ऐकले होते. स्वतः तुम्हाला
 'रुग्ण-माजोर' असेच म्हणत.

માર્મિક—મને વલ્લભે બહેલ. 'મુક્કમાખોરા' પર કુર્ચીન ટીકા કેવી હોતી, કી 'મર્કટકુકુટ' 'મદૂર પદ્મ' ત્યાજદન બાતો ફળવાખોર હૈં નાંબ ડેવો.

વાચસ્પતિ—સૌદામિનીયેં પહિલે પદ 'જરી પીઠા શરીરાસી' જ માસે સીઘ આધિ જશી' ॥ ૧ પુરેં "આકાશ માથેં વિતાળ સારે શય્યા શ્રુમિ ઉદાર" "મધુર વચ્ચમાધા ફાસ ધુકેલા" જોરે શ્વેં ચીપ નિર્દોષ અલુન સારીં ૧ સરલ આજે. પુરેં તિયેં ૧ પતીરાયેં માનવજીઈયેં ચીં સાપહીં ઝાહેલ. માધ પ્રતિપારીં કોલતાના સૌદામિની પુલ્ક પેશલા ૧ સામેલ ફતખ્યા ધોનવાળ્યા નાંબેત કોકેતે, તેં માધ થોઈ વિસંકા વિસતેં. સૌદામિની નુસતીં વાટ ચુકલીં ઝાહે. ૧ પતીપ તિચ્ચા સાહ્યાત્મ પેકન સીં તિલા આપલ્યા નગરાહા પેકન ચેલ્લ કી ગોઈ ફતકી સાધી સરલ પંચ વેચા ઝાહે કીં, કી રંગમૂનીયર ન દાસવિસાં વિષ્કંમક, પ્રવેશક ચાંનીં નુસતીં ધુપવિસીં અમ્મતીં તરીં જાલ્લે અસેતે. રંગમૂનીય્યા દુરીં પાહ્તા નાટકખે રોન નાજ નાટકાંતીલ દુશ્વ ૧ સંસતાત, દુશ્વ ૧ સુચ્ચ. કપાનકાચા કોળતા માક સુખમાધ દાસવાવમાચા ૧ કોળતા ધુપવાવમાચા યાવિવર્તીં પેઈં દરી કરીંનીં નીંટ વિચાર કેલા નાઈં અઈં વાટનેં. કરેં, પતીપાહા બર આખાચ નેંચ હેતે, તર ત્યાચી ૧ સૌદામિનીચી બીં નુસતીંચ અકસ્માત વાંટ પહલીં અઈં જાસવિલેં આઈં તેં કારણ કોરલ દિસતેં. કાઈં તરીં કારણ વહુન મગ ત્યાચીં નીંટ પહલીં અસતીં તર ત્યાંત દુશ્વ મામાત્ત ઝમિત અઈં કૌશલ્ય દિસુન આઈં અસતેં કિવા હા સૌદામિનીંચા ૧ સ્વાખ્યા માનચાં કેલોસનાયાચા પ્રવેશ ગાહહા અસતા તરીં છુદ્ધા જાંપલેં છાલેં અસનેં, છાજજે મગ પહિલાં અંક કંટાકવાળાં જાહા વસા. રાખીં રાનાહા સોહુન ગેલીં પેથેંચ સરેં ફાટલેં તર પાટિલાં અંક સવતો, સખોંચાં પુરુષોં ફાકોકત દુસન્યા અંકાંત દરીં હોતી. અંક કોઈં સપવત્તા હૈં માગલ્લા દુકા પ્રવેશાંત શુંનીં ચરેજર માર્મિક રીતીં સાંચિલલેં અસતાં છુદ્ નાટકકારાકાં સમગ્ર મેં હૈં મોઈં યાજનનં જતે.

अरी—असो, एकदर पहिल्या शेकात राजी स्वप्नावर मारला ठेवून राजास
सोवून गेली व त्यामुळे कैलासनाथाला आपले दुष्ट कारस्थान निबंधपणे चालू
विण्याला बांगलीच संधि मिळाली इतका सांग येऊन येछा

नाथ०—आंबा, आजची एक चमत्कार कथावितो. कधीनी कैलासनाथाचे
जे विष काढले आहे त्याचा थोडा विचार कर. प्रति-
पतिनायक नाथक म्हणजे नाथकाचा प्रतिस्पर्धी जो अनेक त्या
चमत्कार गिताका दुष्ट, जितका पाताळपंथी असेल, त्या मानने नाथकाच्या को-
ठ्याची मइती वाढत जाते. या विषयानुसार दाखिले तर हा प्रतिनायक आपो-
आप घडून येणाऱ्या गोष्टींची मदत न घेता, आपल्या बुद्धिसामर्थ्यावर सर्व कप-
नाटकाची इमारत उभारतो. तो देवावर इनाला ठेवून न बसता बुद्धीच्या जोर-
वर सिद्धि मिळवितो. हा विषय अथेहो नाटकांतोळ अयागो, इतिहासांतोळ
विश्वामित्र, सौमदांतोळ रुक्म, बालसीमाधकांतोळ कामंदकी (रुक्म, कामंदकी
व बाणस्य यांनी कारस्थाने प्रनासाकरिता नसून परहिताकरिता घेता) या
अर्थीच्या परिस्थितींवर मोठे निरीक्षण केले तर वर सांगितल्या विषयाचे महत्त्व
मुहूर्ताला कळून येईल. इच्छाला तर 'तस्का' इती द्विज गोचन झाले ' येवून
नाथ रचावा लागला. कार लाव कराला ' शारदे'तल्या म्हेभराला मुद्दा मुज-
नाथाच्या घरी आधी जोशीबुवाला पाठवून 'मुहूर्ताला बंद मारवायोग आहे'
अशी साधी करून द्यावी लागली. बापमार्गे विचार केला असता कैलासनाथ-
ावरच्या सुशिक्षित मुहूर्ताला सौदामिनीच्या स्वप्नाची संधी कधीने आपून द्यावी
व मग याने आपले कारस्थान चालवावे वात कैलासनाथाच्या पाताळपंथी
अमावासा कमीपणा आल्यासारखे होतं. बरे असे स्वप्न भडायला आणि कैला-
सनाथ रंगमूर्तार बाबला एकच पाठ वडते. एवंच काय असल्या योगयोगाच्या
कायदा घेऊन त्याने आपले कारस्थान चालवावे हा केवळ काकतालीय त्या
विस्तो. वत स्वताची कधीच बुद्धि दिसत नाही, कैलासनाथाचे कधी

मार्गे बरीच पोटाच्याची रचणी आहोती होती, परंतु सर्वांचा मार्ग नसतोच नोसत झाला आहे. अस्तु.

अरविंदः— इति श्रीमन्महाभारतप्रसिद्धनाटककारकल्पनाशक्तिश्रेष्ठप्रसादपणोदित श्री कोल्हटकर कविराजराजितिलकविरचिते गुप्तमंजूषे प्रथमोऽङ्कः ॥

मार्मिकः— इति श्री समीप्याचोकप्रदोकाचोकडीविरचितायां श्रीमद्रमरतनार्चकविरचितनाट्यकलाखण्डादौकायां प्रथम इमा समाप्तः ।

दुसरा हप्ता.

कुसरे दिवशी 'यामिनी' 'संचि साधुनी' 'दिवसा' स भेटण्याचे वेळी प्रक्षेपी परवान्याचे गणीवर स्वस्वस्थनायक मंडळी सोल्यावर मी प्रथम काढला की, असें झे कितें कळवणाचे आहेत व ह्या नाटकाचा कस असाही किती दिवस काढणार !

वाचस्पति—तुमचें कोल्हटकरादिपण 'न भूतो न भविष्यति' असें काय होतें तें कायम आढे कीं काय ?

मी—नाही तरी मी त्यांना कालिदास शेक्सपीयरच्या जोडला कोठें बसला होतों ! पण पद्लालित्य, उदात्त कल्पना व विशेषतः नूतन संविधानकालाच्या सामर्थ्ये त्यांची पायरी आधुनिक नाटककारांत भेद आहे असें अमूनछे माझे मत आहे. कांहीं वास्तवीक मला माहीन नसलेले दोष दिसले, पण दोषविग्रहित कोण आहे !

वाचस्पति—तर मग आतां असें करू कीं, आणखी एक अंक घेऊन त्या बाकीचे अंकांतलें डोमळ गोष्टी नेवड्या पड्यात जाऊ व शेवटीं तुझी कल्पने नाशजता त्या नूनन संविधानकालानुपासबंधानें विचार करूं.

अंक २ रा.

प्रवेश १ ला.

(सारांश—सहा वर्षेसाली, कैलासनाथ आपली करणी सगिताल, राजावर दुरधारावर आपला पगडा बसविला. दणमार्जाराचे योगानें राजाला अंधत्व झाले. मोठे दिवसांचा सोबरी केला. पार्श्वें मरतांना त्याला सगण ठेविले.)

की, बिडाल हा प्रतीपाचा पुत पुत होय. हा रडण्याचा आपदा घेतून पुन्हाला सांगितले की, भुंगी हा प्रतीपाचा मुलगा आहे व भुंगीला सांगितले की, तु प्रतीपाचा मुलगा आहेस त्याच्याकडे जाऊन गुप्तपणे त्याला साकून शक. भंडिनीचे स्वयंवर वीस वर्षांच्या मुदतीच्या शेवटच्या दिवशी करविले. त्या नंतर भुंगी भुंगी घेतात व आपण राज्यपदाकड काढते हापणे कर्त करेपर्यंत हाबद्दल अकळेचे तारे तोडतात.)

बाबूराव—हं, हावधान. आता आपणास एकपणे म्हास्वान ऊर्फ आव-
कथन ऐकावयाचे आहे, करेता पाणी, मेंढाल बगेरे तयार असू या.
होपशीय वायवी नाही तर !

हापुडे गद्य वाङ्मयाचे काम बाबूरावांनी घेतले व पण तेवढी भी म्हास्वानचे ठरले.
बाबू—(वाचतात) एवढी सद्य वर्षे—

बाबूराव—धावा ! हे म्हास्वान किती लांब आहे ? (पाहून) ओ
वापरे ! दोन पाने संपेच आहेत !

मी—असे सद्य वर्षे झाली, त्यातील इकीकल सात वाचकांस किंवा
आत्मयत भावणे शोचनी परिचित करून दावयाची, हे काम आत्म-
वृत्तवपाने कथन केलाशियाय होजे नाही.

प्रसादराव—पण आत्मवृत्त कथन करणे हे कामाळा स्वाभाविक झाले
नाही, कसेसेच लागते.

मी—नाही तर काय मम ! दोन राजाशिया मावजाच्या ओबील आपादे
मुदले तर कारस्थानी मनुष्याच्या कारस्थानाची दुसऱ्या कोणास माईती
करते. शिवाय मरताचार्यमणीत शास्त्राने सुद्धा हे अपरिहार्य आहे.

मार्मिकराव—असे पण तुमचे मरताचार्य माईत आहेत कोणका
आणसा त्यांना विचारतो कोण ! गटो, सुप्रधार जाटपलेच, माणसे स्टेजवर
संगीत घाण तोडू लागली इतकेच नाही तर गटो
माणसे संगीत घाण तोडू लागली
काच्या अंकासंवेधाने निर्बंध होता की ३,५,७,९
हापेकी एखादी संख्या अतार्था, तोही निर्बंध रूपे

मावजाच्या वेचव काम लागला. शोकपर्वसतो नटकेही होतकर.

होती तुमचे मरताचार्थ जातां वृद्ध साक्ष्यामुजें न्याना पैत्यान दिलें भाई
अप्राप्या जायीं वस्तुतरण—(ओम्सकई—) निवासी ताज्या बुधाचे तरणे
कानदी नोकर आले व्यथेत.

मी—मग काय हो, ह्या नवीन अमदनाति सॉलिलोकीच्या अर्थबंद मि
जेंलें तुमचें मृणयें आदे कां काय ?

बाबूराव—अहो प्रत्यक्ष नाहीं भिकाला सुखून काय साळें ! ह्या अ
जाति निवम मोडण्यांत जो जितका पटाईन तितके त्याला माकं आला.

मार्मि०—संस्कृतच्या व्याकरणांत येपरमर्थें पद्दमा ! अफवादाचें
प्रका जास्त.

बाबूराव—त्या मानाचें येथेही कवीचीं काहीं सुधारणा केळी असती,
मित्राची सरी !

मी—पण या येथें प्रत्यक्ष कालिदासाचा वृद्धा सॉलिलोकी दाखतां आ
असतली असें मला तर वाटत नाहीं.

बाबूसाहेब—पण एकंदर साऱ्या नाटकाचें संविधानक ज्यांत घेईल अ
सॉलिलोकी तरी घालूं नये. प्रस्तुत भाषण तर इतकें कंटाळवाणें होतें कीं
काहीं पुढें नका. त्यांतल्या त्यांत अंकाच्या आरंभी तें घातलें आदे हे उच

लोका पिऊन येत आहेत कारण लोक सोळा वगेरे पिऊन ये
तों आटपून जावे आहेत तीं हें आटपून जावें. अहो, असल्या सु
देसील सांभाळाच्या लागतात.

मार्मि०—अहो गजपतराव, नाटकाचें संविधानक तर लोकांस कळ
ण बाबूसाहेबांच्या मूळज्याप्रमाणें बाबणें ऐकण्याची सकमजुरी तर लोका
मोगाची लागूं नये झाला आम्ही युक्ति काढली आदे. पण पेट्ट काढण्या
चीं मुन्हाला सांगावी कीं नाहीं हें विचार आदे.

मधगवाधर—आमच्या मंडळीत विन्यासघात करणात कोणी ना
कोण कोण

मार्मिकः—मग माझी सृचना कशी आहे की, इस्तपत्रकार नाटकातून शरीर लिहून वाटवा व सोलिलोकीज गावाच्या.

ललितबुवा—पण जे एक कोपण्यातील जाडिस्ती पाहूनच येतील ते मांचे कसे !

मार्मिकः—मग तिकिटांशरीरच इस्तपत्रकें यावी. जे इस्तपत्रकें पसत झालें, त्यांना तिकिटेंच देऊ नयेत.

बाबूराव—तथा हा शोध घेतोय तो काय कायचा काय तुला कोणी माहीत ! म्हणजे तितकें आपलें समजावला ! !

मी—येथ नका करू झे ! मी खरेच विचारतो, तुमच्या हाता एक निवचण आहे नाटकगृहांत इस्तपत्रक वाचण्यासारखा संगळीकडे उजेड, मसतो.

बापूसाहेब—सापर आमी एक शकल काढली आहे. किलोस्कर कंपनी अंकाचे शेवटी एक पाटी लावतात; तिजवर पुढील कोपेचा लेख लिहिलेला असतो ' शनिवार मतिदिकार ' त्याप्रमाणेंच एक मोठे करून त्यावर सोलिलोकी लिहिमी व याची पहाण्यापुढें ठेकावून !

बाबूराव—पण बरेच मेस्तक अक्षरशः असतात; निदान मराठी दोन तीन वर्ताच्या पुढें गेलेले असतात. त्यांना एक एक अक्षर वाचायें लागतें व एका शब्दाच्या अर्थ कळतो तो मागला शब्द विसरून जातो.

बापूसाहेब—तर मग शेवटच्या अंकाच्या आधी मेऊन ' जाहिरातें ' लिहिल्याप्रमाणें ' इत्यादि जे गृहस्थ व्याख्यान देतात त्यांचाच सगळा आग्रमस्त प्रपणें एकदम म्हणून दासवार्मी. ज्यांना खर निवेत त्यानीं ऐकावी भाई काढून जावें, म्हणजे नाटकाच्यामध्ये विसत व्यापला नको.

मार्मिकराव—मग त्या गृहस्थांना तरा पाठ करावी लागतीलच.

माही तर फोनेग्राफ वाचता. **बापूसाहेब**—[चवताळत] भाईतर फोनेग्राफ वाचता.

बाबूरावः—हो, म्हजें कितीदाहि इतकभोर कळें तरी इतक, माई !
(मग ही सूचना साळघाण्या गजरांत पास घाली.)

मीः—(शेंडें हाजवून) हा सूचनेला कितलत वरा येवंत कोणत्या
ठाळक !

अरविंदशास्त्रीः—(जाण्डें वेल) माझी अशी सूचना आहे की
आपण पुढें वाचांव.

ललितबुवा } (जवळ जवळ एकदम) माळें हा सूचनेला पूर्ण अनुमोदन
अर्थघट } आहे.
रामोपंत }

बाबूरावः—बरें तर मीं आतां वाचलों.
'मेघनाथ व प्रतीप यांचा सुद्ध एकदम उगाधितां खावो
जशा संधीची मीं सहा वर्षें वाट पाहिली हें बरें झालें.'

वाचस्पतिः—काय हो, हा केलासनाथ इतका विद्वान व चतुर असो
हा काय वावरळटपणा करतो कीं, एकादा गोर्खीची काहीं तयारी न करतां केवळ
संधीची वाट पळत बसलो. आणखी ती थोडाथोडको नव्हे तर सहा वर्षें
तुमरी संधी येणार हें त्याला ज्योतिषानें अगोदर कळलें होतें कीं काय !

मीः—हो असेलही, जर विकासप्रतीपासंबंधानें सविष्य आर्थां कळीत
करेंही ठरलें, तर ज्योतिष सोडें कां झणायारें ! निदान कर्षाचा तर तो
सतकांत ज्योतिषावर विशेष मार आहे.

वाचस्पतिः—तसेंच रार्थाला जयंतून नाईशी करणाऱ्या काहीं एका
मुलाने न करतां इतिनें स्वर्गाचा रस्ता घुमारला अशी काशी धरणें केलासनाथ
आपल्या पात्राला शोभत नाई. (कोणी बोलत नाईसिं पाहून) बरें सव्य
हा प्रश्न तरी पुढें वाचा.

बाबूरावः—... 'सविष्य सरें असेल तर प्रतीपाला मारुन आप
ला कारस्थानाला तो (विकास) अंदात सांगाय घेणार आहे

वाचस्वतिः—आम्हे गणपतार, केळासनाथाळा कोणत विवेची मळी
सुखावयाची आहे व मेघनाथ जो त्याला ह्याला, की 'जर दिया हरोकर
केल जसेल तर आम्हा! कोवरेही कोणाचेही राज्य हिरावून घे.' याची
घोषांना प्रतीति धावून पावची आहे इतकेंच ना !

मीः—का, त्याला राज्याची हक्का मतेल करायचन !

वाचः—तसें असतें तर कधीनी गालकाचे दोघटीं राजीचें तोंडून 'बंधवि
जगतीं जन साचे, ऐसे मझले' वगैरे जी स्तुति कराविली आहे व
'विवेकद्वल अतिशय अनिमग्न ह्याच त्याचा अवराध आहे' म्हणून मज-
विलें आहे तें उगीचच होईल.

मीः—वरे मग पुढें ह्मणें काय !

वाचः—असें आहे तर मेघनाथाळा व प्रतीपाला मारणें हें त्याला मुकीच
ह्म नाहीं. त्याच्या जिवंतपणीं राज्यपद हिसकून घेण्यांतच हरे कोशल्य आहे !

गुहिकांत वीरमल्ली, बुद्धमल्ली करण्यांतच कोशल्य
आहे. नुसती बुरजी कल्पयांत नाहीं. तुम्ही मुझारासल
वाचलें आहे ना ! त्यांत व्यापकसाळा मलयकेतु व
राक्षस हांचा पराभव नुसत्या लढाईनेंही कजाविन् करता आला असता. पण
मलयकेतुकरांत एकही मनुष्य न मरता त्यानें मलयकेतुकरांत फक्त पांच
सुजे त्याच्याच हातून मारवून त्याला अचानक केद केले व राक्षसासारख्या
मुझा चंद्रगुप्तदेवा धुरंधर मुत्सयाला चंद्रमुत्साचें साक्षिण्य पतकरायला लावले.
तें कोशल्य कोणीकडे व येनकेन प्रकारेण राज्यपदच निविधणारे केळासना
कोणीकडे !

मीः—धावा. (असें म्हणून वृह १५१ वरून वाचतो.) 'प्रतीपाल माझ
व्याचे वेळी त्याला माझा मुझाची आठवण देण्याकरितां मी हें पत्र भुंगीला
मार्गेनें लेणें, वग' ह्यादि ह्मणें काय !

बाबू०—मझे तो पुराना नाम आड़े, बाधता आला तर आपला साधला ?
बाबू०—पण प्रस्तुतच्या बाध्याप्रमाणें विज्ञानानें प्रतीपात्ता अपचित मारलें तर का
 वेध केव्हां झेपार ! तें कांहीं नाही मझराज. नाट्यकारांनीं आधुनिक संविधान
 बाधा विषय घेऊन जुन्या राजाशाणांचे संविधानक धाड्याचा मयल
 ह्यामुळे त्यांचे त्याचाच फत्तावर होऊन सगळीच गडून उडून पेली का
 काळें ! ह्यापेक्षा मूळनायक व नीतनय ह्यांची संविधानकें बरीं साधलीं आहोत
बाबूरावः—ह्यासंविधानें अफय पुढें विचार कडं, सगळीं बाधण पुढें बाध
 या.

बाबूरावः—[स्वयं प्रवेश बाधतात. शुद्ध ३५-२२]

बाध०—ह मवेशे फारच नामी पडला आहे मुवा ! नाटककर्त्यांच्या विनोद
 व हास्यरसोत्पादक शक्तीची चांगलीच कसोटी उतरली
 नाटक कर्त्यांची हास्य रसोत्पादक शक्ति आहे ह्यात संशय नाही ! ह्या बाधरीत नाच ह्यांची
 सर पुस्तका कोणास येजे शक्य नाही. [टाळ्या

प्रवेश २ रा.

(खाराशः—विष्णुधनंदिनी बाध्या ईश्वरासमोर घाण्या शय्या
 झेतात. राजा तेथें येऊन विज्ञानाच्या राजवाड्या बंद करितो.)

बाबू०—(बाधतात) 'विजेच्या वेमानें आपल्यापोशीं येऊ
 पोचलें !'

प्रसादः—काय हो, विजेचा वेच ही मराठी हण आहे कीं, With the
 speed of lightening ह्या इंगजी ह्याचीच हें नाचांतर आहे !

मार्मिक०—जेवनाथ प्रतापच्या राजधानीत कॉलेजमध्ये होता तेथून स्वतः
 चीज आणिली जसेळ.

बाबू०—माघांतर असलें तर कर्मकर नसल्यामुळे ही मूळ बाधायला का
 बाधण कर्म करे मज बाधणें.

मगर उत्तम सावले मी पुढील पद वाचलें.

हीच रीति जर्मि ये दिसोनी । विरहाकुल भेटती प्रतिदिनी
सांधे साधुनी विवस यामिनी ॥ घु० ॥

तबध्या स्कंधी आश्रय व्यापार । येणें भावति ललिका जाया ।
सांधे कंठ निजधुजि वेदाया । जाति मधा सोत्कंठ धावुनी ॥
॥ हीच ० ॥

प्रसादः—हे पद उत्तम सावले आहे बोपा. भाषाही बरीच सोपी असून
कल्पना तर उत्तम आहे

रागोः—राग व चालही सुरेल असल्यामुळे पद एकंदरीने मनोहर लालें आहे.
हे पद फार छान असल्यामुळे मी ऐकिलें होतें, तेव्हां त्यावर येथें काय सांगे
सुटतात तें ऐकण्यास मी सोःकंठ झेऊन राहिलो होतों, पण येथें स्तुतिच दे-
ऊनही तेव्हा 'आजवरी जर्मि देह न पारस आज परो मम हाळें सार्धक.....' असे
जगतात अजुनि तरि ' हे पद प्रसाद-भोक्त्यानें पुटपुटले. इतक्यांत

अरविदः—जेहेसे थोडेंतें कथन करितों अर्थधान असावें. पदाचा जेहेसे
आचारण नियम जो आहे की, आस्तार्द्धमध्ये जेहेसे सर्वसामान्य विधान करावयाचें
व अंतस्थान जेहेसे उदाहरणें द्यावयां, तो नियम जेहेसे येथें मोडला आहे.
सुद्धें जगांतोळ रीतीमध्ये जेहेसे 'विवस यामिनी सांधे साधुनि भेटती' व त्याच
आश्रयेच जेहेसे 'विलासनांदिनी सांधे साधुनी भेटती,' परंतु ललिकांना व नयांना
जेहेसे सांधे साधण्याचें कार्यच कारण नाहीं. हा प्रमाणें अर्थभोव जेहेसे मधा-
स्थित व सावल्यामुळे दोष उत्पन्न होतो.

धावः—शाव्यास जेहेसे शाबास. तुमचें म्हणजे अगदीं बरोबर आहे.
सांधे सांधे शब्दावर जी कोटि केली आहे ती पाहून मी अगदीं खूष होतों.
मग मी पुढें पद वाचूं लागलोंः—जरि हीच कुठ्ठां अमन तरि
... ..

मकुर्ली जनेन

मार्मिक—अपनी नकुली जनेन! सही नकुली
नहीं का!

जनी—(ओरटून) 'हीन कुर्ली' पद पुके म्हातों.—'हुंसाध्य असति
संभूषणं का वीनं बालका ॥ हुं' ॥ त्या मांडितकानि वूर कर
काय मेदिनी। त्या अचकारि ठेवित रवि कोणत्या दिनी
त्या ठायी भिन्नभाव पवन धरित की मर्मी निज कर
किरण स्यावरि पसरिति न तारका ॥

मार्मिक—हा जातिभेदावर कोरडा आळा बरं का!

जी—नाहीं हो, केवळ असे म्हणू नका. कारण पुढरीकाने ज्याप्रमाणे चंद्राला
धाप दिला त्याप्रमाणे या देवी विलासाची स्थिति झाली आहे. त्याच्या प्रेमाची
इतिशी झोण्याला जेव्हा कुलभेद कारण झेक लागले तेव्हा अर्थातच
त्यावर उलटला.

मार्मिक—अहो, आपल्या कुभारणाचे पोडे पुढे वकलायला असेच का
जरी शोधून काढावे लागते.

बापूसा—तो वाद आळ्या ये. सग्या स्थाव्या अंतरंगाकडे पडून
त्या दृष्टीने पाहता मला वाटते पद उत्तम सापडले आहे. त्यातील कल्पना
कवीने झेईल तितकी चित्ताकर्षक करण्याचा प्रयत्न केला आहे व तो चांगला
कायला आहे.

प्रसादुराव—आमि शुद्धी पांगले म्हणू जर्मनेच ज्ञान होतो.

अर्थमट—काही किरण करून कसे असतात!

बापू—अमाशास्त्रेच्या रात्री किंवा चांदणे सरन्यावर 'तोपैरलीरि
क्या भीममनी निवाये—' या श्यायाने ते करून असतात, किंवा
किंवात त्या वेळी करूनच असतात.

मार्मिक—पण येथे करून करून विधेच आर्षेच होत नाही.

अरविद्वयाब्जो—यस जेहेते पद्मलक्ष्मणसे तर होजो जाहेना । (सङ्गसं-
सुवृत्त) करण किम्ब, सुमवरण वाहवा ।

मीः—(पुँ सं राचतो,) मनुजोत मान आभ्याय असे । अमीते
रुद्ध यापरि बरिसैं । जड सृष्टिमण्वें सुद्धि भेद नसे ॥ ध्रु० ॥
विनमणिबारे पंजक प्रेम करी । कुरवाळुनि तन्मुख वित्त
करी । स्वयेना विनमणि दाबितसे ॥ १ ॥ धन केवल जीसवळी
सिकता । विमळोतर घेही ती सरिता । रत्नाकर मुसि मुस
जालितसे ॥ २ ॥

प्रसादः—‘ परिते ’ काय प्रसाद आहे वा शब्दांत ।

बापूः—रंजन ही जड सृष्टि कां हो ?

मीः—ज्याला स्थलांतर करलां येत नाही तो जड सृष्टीतला.

बापूः—मग नदी जड सृष्टीत येणार नाही कारण नद्यांचें पुष्कळ वेळां स्थ-
लांतर भेते, शिवाय एका अर्धें तिचें सारलें स्थलांतर होतच असतें, तर्ज
विनमणीही जड सृष्टीत येणार नाही .

मीः—ज्यांना मनोवृत्ति बाईत ती जड सृष्टि.

बापूः—मग कवितेंत कवित काय राहिलें । रुज्याचें प्रेम ही मनोवृत्ति
काहीं काय ?

मीः—जी व्यासोच्छ्वास करित नाही ती जड सृष्टि.

बापूः—वदस्तनी व्यासोच्छ्वास करतात हे सातत्यां बघेतच तुझाका का-
ळें असेल.

मीः—(निताडून) जी प्राणीसृष्टीच्या बाहेर ती जड सृष्टि.

बापूः—(हंभुत) बरे जाऊं या, एकदांति अर्थ लक्षांत आला.

मीः—आत्महत्या शांतवाना । प्रेम जडे हें याच पदांमुक्ति
माति या जरबादिना करी ना ॥ ध्रु० ॥

महाश्वराजः—कहें हैं ! सविताया रूप किती बार्ह दिसतें, कहीं कहीं
ती आतां विलासाला एकाही चुकि सामने आये ! 'अहो तुझी अमुक करण
अपुनही ! गति बरी ना ' काय ! ही केवल कोंदनाभी कविता दिसते आये !

माः—महा बाटते कीं, 'प्रेम अहो है पाप पदापुर्णि' बाप्यापुर्ण कहीं
गतिवा चलापिना कहीं ना नीट एकेदु सुचेनात, मरुणन धा चरण टाळता बोल
नाहीं हैं कवी पदगत होते पण काहीं जुळेना, तेव्हा स्वर्ण
आपल्या मलातीळ विषात विला दडपून कीं,
आ चलापिना बरी ना !

मीः—हैव असे प्रतिकूल कहीं जरि । अवधुज हे आकाश
पुर्ण तरी ॥

अर्थमतः—ओ बापरे ! हिचे इत तरी केवढे होते ! महा बाटते 'महा
परिचयापुत्राहुः' अशापैकीं तिचे इत असावे !

मार्मिकः—किंवा केकेवीच्या इताप्रमाणे लोकांसी असतील !

मीः—(विसाळून) अहो पुढला, बाण तर देकाळ !

मार्मिकः—बो, सुणा.

मीः—विश्रान्तिस्थळ गणा तर्जाना !

मार्मिकः—हो ! मध्ये मूर्खनीक लागली तर हैं एक 'आर्वाविश्रान्तिपुत्र'
आपलें समजा.

अर्थमतः—एकून एकून अहो विश्रान्तिस्थळ कसे असतें कीं, प्रसिद्ध
देवाचा तेथें काहीं प्रभाव घालून नाहीं. असे हिचे एकेक मुज होते !

मार्मिकः—बोळ अहमुजा महिषासुरमार्दीनीकी जय ! ! !

मीः—एकंदरीत कवीचा भावार्थ असा कीं, तुझाला बाहेर कितीही कष्ट
तरी बरो आल्यावर सुमण्या शरीराला न मलाळें राति न निवर्तते दायका
जोड तारु जेतो.

विष्णुसारायः—कधीचा भावार्थ उघड आहे हो, पण प्रस्तुत स्थितीत विष्णुसारायक प्रकृतीची रचणामात्र बानास. कधी स्थिति झाली आहे.

रागोदितः—तसेच गणा तयारी हाणून धुनदाच परत येताना 'आ' केली जातो. 'गणा तयारी' हाणून धुनदाच परत येताना 'आ' केली जातो.

मीः—ना. ती तर मुद्दया सुधी केली आहे.

विष्णुसारायः—अहो सुधी बरी, पण तिच्यामुळे वसावझाने किती झाली आहे.

बाबुरावः—वाचतात, 'विलासः—इतक्या गोष्टीत जर वसावे-
कीं ही पुरुषांना इतक्या भिन्न प्रकृतीचे केले आहे तर वैसा-
वाच्या वाचतीतच ती समसमान असावीत असा हनु धरजे
वेढेपणा नाही का!'

बापूसा—बाईबा. कम विलासराज मुद्दा काढलात, पण कोमलत शोध, त्यादि प्रकृतिगुणांत अंतर पडल्यामुळे घेवयांत अंतर पडल्यास चालेल, तर मग असेच सौंदर्यात, शिक्षणात, स्थात पडलेले का चालू नये. मुद्दया बोधिसूत्रासाठी वाचक का रचिले? तसेच इतर गुणांतही अंतर का ठेवू नये? हाणजे सार्वत्रिक पुरुषास तामनी स्त्री, गोचास काळी, रचकास जोंगळ, भावण्यास वेडी असे मुद्दया का कळू नये? हो, बक्षदेवानेच उदाहरण घालून दिले आहे! विद्वानांनी हेत असल्यास विलास राजाच्या मते त्याला काही हरकत नाही! विलास राजाच्या तारखावर आलेच वेण्याची माछी हक्क नाही, पण ते सिद्ध झाल्यास ती मुक्ति लढविली आहे ती केवळ अजय आहे.

बाबुरावः—(वाचतात) संदिनी खरेच—

मीः—(पद हाणतो) न्यून काढण्या सवनी विभि चढवी स्त्री-
चढा. ना तरि रचना त्याची आढळती बहुशेषा ॥ पु. ॥ स्त्री-
मी कोमलता. पुरुषादे स्त्रीचा अमिता. होय उघड मिळत

हो। मूर्तिमंत विष्कपिता। सेजस्वी दिनमनिविण काय
रन्व उवा ॥

बाबूरावः—मला वाटते, हे पद विलासाच्या साधनापुढे त्याच्याच काय
कायपाचें, पण पुनः पुनं विलासाचेच साधन सात्त्विकाने नंदिनाच्याच अंग
द्वारा 'सौख्य' हा पुनः पद साधनाची कामगिरी इकलून देण
आली आहे.

इकडे अर्थमत्तीची अपस्था कठिन झाली होती. ते संपादन होऊ नये
होते व गंधीवरचा वारा चालू असून झट्टी जपदी घामासून होऊन इकडे
विकडे येत्या घालीत होते. त्यांच्याकडे आमचे तस गेलं तेथून त्यांना मी
घालं 'कायही झालं तरी काय तुझाला' ?

अर्थमत्तः—मी आपल्याकडून कमाळ केला पण 'हो' उमर निवड
मूर्तिमंत विष्कपिता। पाषा काही मला अंत लगत नाही. आज माही
सांपडला। सांपडला। जाण्याचा प्रसंग आहे 'असें हाणून ते किडन
घालू लागले. मी पश्चात्कारा अर्थ मागविण्यासंबंधी का
झमत होतो इतक्यात ते म्हणाले, 'सांपडला! सांपडला!?' शेवट
म्हणालो 'काय काय सांग पाहू'.

अर्थमत्तः—असे विष्कपिता हाजने शंकर! होई तेव्हा निवडिता मला
अर्थमत्ती नदीवर। अर्थी जो, अर्थी पुरुष. 'अर्थीगुरुन नारि सदाशिव'

बापू—शंकर पावेलो तोच विधीनेच वरविली का हो। विविधाची लोच
काय कल्याण आणि काय म्हणूनि। हा तिन्ही कल्याणांनी आत्महंत्या वि
जाची काय पुष्टि होते हो।।

बापू—यों आता अंतरंग पाहू. येथे पुन्हा मध्याचीच रा. वस्तु
काय आहे की, विलास येमनाने कमी व नंदिना जास्त. पण उदाहरणात्मक
जुळट प्रकार। जो कोमळता पुरुष शौर्य. पुढे उदाहरण तर स्पष्ट आहे. 'तेज
दिनमनिविण काय गये रन्व उवा' म्हणजे दिनमनि सेजस्वी व उवा विस्ते

कुछने काफ़ी की, कभी 'दिनमधि' 'उषा' 'मेघमयी' 'रूप' इत्यादि शब्दोंवरण गार कद पाइतातले दिसतात. पण हें अगदींच नीरस लागतें. उक्त उदात्त किंवा कविमित्र कल्पना मुक्त्या चालून उपयोगी नाहीं तर त्या वस्तुस्थितिलाय बरोबर लागू पडून तद्बद्दय मार्मिकाच्या मनांत चमत्कृति उत्पन्न करतील अशा अकल्पा पाहिजेत. तसेंच नेहमी अर्थोत्तराव्यापाराच भर न घेई 'अगदींचा' तात असंति । हातील रूपकाप्रमाणें इतरही बरेच अलंकार मनुष्य जेव्हा आल्यास कविमित्र विशेष मनोहर होईल.

बापूः—(राचतात) 'विः—ज्याला सघन लोकांकडून अर्थबंध मिळतो अशा पतीसह चंद्रमाळी घरांत तुम्हाचारल्या चंद्रमुखीनें कसें रहावें' नं०ः—'कणूनच तर रहावें आवडेल' विः—'असें कणजे कणजे ओडून चंद्रबल आणणेंच आहे.'

मद्यमहा०—ही चंद्र शब्दाकरील कोटि भरप उतम सायली असून मत्त कतिपाय आवडली.

मग मी पद वाचतें 'मिया घोर कुहांका । अजिळी मनीं कां ॥ पुढे कोथती सुरामा विमल अशा प्रेमा । लावि कलंका ॥'

माः—'सुरामा' बरं का, नाहींतर म्हणाल एकाही रेकी किंहीं । आरंभ होवून घेतलेलें अकार्ये की, जर कोणी कलंक लावलाच तर ती सुरामा याचें म्हणजे घालें । शिवाय भाविकेच्या तोंडून झपटत बजावळें की मी म्हणजे आहे म्हणून ।

बापूसाः—तशीच ही मुसती थंका नाहीं, कुसंका नाहीं तर 'घोर कुहांका' की कोणाचा खून बोन करभार आहे की काय ।

मीः—का बरें । ही अजकडा वचनमंग करील ही कल्पना घोर म्हणता येई नाहीं कां ।

बापू०—सरेष ! बांमुझ देवीच्या नकाशा छुद्रा कल्पना होतक्या
बसतील !

मग मी पिठासारखे पद बांधू लागलों.

जांति हो स्वांति या मरणाहि मज पुरवत सतत बापू
सुखविण करण्याहुनि निर्जनी मेदिनी कामनी ॥

मा०—हाना जांति होऊन बान्ति होते म्हणून मेदिनीवर मदन पुढून त्यांना
बुक्का आढे वाटते !

बापू०—असे नव्हे. त्याला रागात पसाइत करावयाची होती; पण त्या
स्वांति भांति झालेली ! तेव्हा बापूकोबांचून बसले कण्ठपापेक्षा मेलेले पुरवते.

अर्धभट-तसेई नव्हे. तिच्याबांचून मेदिनी मित्रेन कानन होणार, ते
जाति कण्ठपापेक्षा मरण पतकरले.

मा०—मग बराच हुगम अर्थ आहे, महा वाटले दोन तीन तरी साली का
त्या लागतील.

बापू०—पुढच्या पदापर्यंत बांधा ! अजून काच पाहिले आहेच ! पण आ
हे पद तर संपू पा.

मग मी पद सरे बाचले, पण मी संपावण्या आधीच मर्मिकराव आपल्या
झुंजार पुटपुटन होते. 'कशासाठी पोटासाठी कशासाठी
क्या पोटासाठी भप् भप् भप् भप्' कांहीं मंडवी हस
होऊन मागे रेंडली होती व घपगहावर तर हुकला वेत होते. ते पाहून बा
रावणी तेंच गयाप्रमाणे अर्थबोध होण्यासारखे थांबून बाचले ते असे '
आव न मम करि अणुभरि; तन मन तव करि अर्पित; मुळि
अवनभि, धन न मजजवाळि; तवितर अभिमत वद मज अव
त्यजुं असु, राखि पदं, हरिसुखि वचना धनं. '

मा०—बस ! इतकेंच !

बापू०—हा चरण इतक्याच.

मा०—जैसे परण तबे कितो भइल ?

बा०—आणहीं दोन'चार सङ्क भैऊन मग झल तुमचें संपले.

बापू०—विजासराज काय झणताहेत स्वशुं अहं !

मा०—कांय देऊं !

ललित०—किवा छिचें गाहू ?

बापू०—रणि पडू !

मा०—रसो-जपानमध्यें गोळी झाडूं !

बापू०—हरिसुरिसि यवमाधक !

कां सर्फस काहूं ! मा०—का सर्फस काहूं !

मी—मी कशी !

मा०—सिद्धाच्या तोंडात तोंड (बदन) कोठें घालतात !

बापू०—आणहीं हैं सगळे अपटित धर कां !

प्रसाद०—इतकेंच नाही तर ही सव नंदिनीला अभिमत अशा अपटितवाची पसरवें आणेत.

गाद्य०—इतका नेमळा नायक कदा कदाच्यास व्हायचा नाही. विल्लाचीं मनीं मय बापणें सुद्धां अगदीं वाचकी आहेत. मला वाटतें म्याचें सव शिक्षण दिशीं घोरकर झालें; हें दाखविण्याकरितां त्याला वाचक्या नायक केला आहे.

कारण या कवीला ओथ्वा नायक करनीं आला नसतो असें नाही. उदाहरणार्थ विक्रान्त पद्म, प्रहियामाकुन

महर्षीत ओढात आहे. अशाच एका प्रसंगीं तो काय झणतो पद्म 'महर्षी

कीं धुवो हवे मी ! भुजंगमा कडे तव अनुगामी ! अघातमुखीं कर तेंवुं क्षणीं

जेथें सुद्धां सर्फस आहेच) तसेंच पुढें 'भुजंगल गौरव दर्पाक्रान्ता ! नाम-

म कथित सान्त सार्धनोष नृपक विक्रान्ता वाहू कां परणी !' हें भुजंगल

हें, तितकें नसलें तर विक्रान्ताप्रमाणें मनोबल तरी ! विक्रान्त म्हणतो, 'स-

र्वीं मनीं मी होता ! इतका सव सफारी मनीं !' (४०-४१)

—**मार्मिक**—समुद्रम मला वाटतें मयाच्या पदति त्याला सरिता व त्या
होती उपमा दिली आहे व नंदिनीला रत्नाकर व दिनमयी ह्यांची दिली आहे
वाच—मासबंधानें पुढें विचार करूं. सध्या पुढें राव्या.

मी—'तुं कधीं...संपत्ती'
मार्मिक—(पुढपुढतात) 'तेराचें मती आशमामती.

बापू—(वाचतात) 'मला तुमचें नुसतें घेव मिळालें क्षणजे
मालें'

मा—जीवनीच मको ।
बापूराव—...राजविलास नको, माहा हा एकटा धिलाच
मला मिळाला क्षणजे माझें कांहीं क्षणजे नाहीं ।

गयग—पहा ! कोटि करण्याच्या घाईमन्वें हें भावण कोणाच्या सोई
आपण घालतों आहों हें कवि असीवात विसरले. हा एकवचना प्रयोग कामाका
फितो वाईट लागतो : 'माझे सर्व विलास आपणच आहान ' 'तुझीच माझी
विलास कोटून घेणार' अशा अर्थाचें एकाचें वाक्य घातलें असतें तर हें
विणून त्याच्या लज्जाविर्भावाचा अभिनय केला असता जी बद्दर होणार आहे
ही तर नाहीच, उलट हा भावणानें दाहनेपणा माझ दिसतो.

मार्मिक—(पुढपुढतात) 'माणसला जिवलगा कुळाचा शेला.'

बापू—असा लज्जाविर्भावाचा अभिनय कारणें क्षणजे रचलेलें नाटक
मुकट घालावणें होय. पृ. १० वर राजा कैलासनाथाच्या क्षणतो कीं, त्याच्या
जिवेनें जाताना त्याजकडून वचन घेतलें (हें पूर्वी नाटकांत आणायला पुरताना
आली नाही) कीं नंदिनीला चांगलें पुढवासारलें शिल्पण वाचवें ! त्याच
अर्थाचे कौशिक्षणाविषयी काय विचार आहेत तें कळून येतें. तुझी ५१२५ क्षण
कारणेंच्या मार्गे भ्रष्टत गक्षधरत !

वाच—हाकी एका गोष्टीसबंधानें कवि अगदीं अरसिक दिसतात. सें
माझांकांहीं कांहीं क्षणजे आहो, पुढ विचारता येतील. मने ते...

सह, अपसंबंधानें 'सी दावी कोमलता' 'अबलाचें सुकुमार जरी मत । संक-
 र्शे प्राप्ति करी तरी धारण' इत्यादि शब्दांनीं निदर्शन केले आहे त्याच्या मनी-
 सल्याचें तोंड भेरी करीतां कळलेलें विसत नाहीं व कुलबधूच्या मनादाबुका
 अधिनय ईश्वरस्मितशोभित भाषणासंबंधानें तर त्यांचें अगदीं उलट मत असलेलें

मुगळ्या बायका बेफाम दिसतें. भाषणासंबंधानें पाहिलें तर त्यांच्या मातृकांतल्या
 भयळ्या बायका बेफाम दिसतात. सगळ्यांना कर्षीचा हुकूम
 सालेला आहे की, काळवेळ्याकडे न पाहतां सांपडेल तेंच

कोटि करायचाचो. नाहीं झणायला दास्येचे तोंडां माथ 'मेल्वाला' वगेरे शब्द
 विसत, तेही एखादे वेळेस ! कालिदासादि संस्कृत कवी विचारे जुन्या तऱ्हेचे, ते
 होतां होईल तों आलिंगनाचे प्रसंग आर्णात नसत; अगदींच अवश्य (उर्वशी
 अपमृगत झाली, मालती अचोरचंटाच्या तडाक्यांत असताना इ०) तेथेच ते
 खेले करीत, पण त्यावेळेस सगळीं प्राप्ति नव्हतीच. कारण त्या सर्व बायका बाव-
 लांपाचें शिकलेल्या ! त्यांचा विचार्याचा प्राप्ति झणजे प्रियकराचे सुखापुढें अ-

पलें सुख कःपदार्थ मानणें ही होय. पण अलीकडे प्रत्येक
 मुलीच्या घरीच पश्चिमे-
 कडून उदय

सगळीं म्याच्या कधींनीं सुनंदेच्या तोंडून पृ. ५६ वर बदविडी आहे की, 'बहम-
 नेहमी जवळ असावा अशी जी इच्छा तिचे नांव घेति.' ही जुन्या लोकांना
 कडमचित् स्वार्थपर दिसणार आहे पण सध्याच्या समसामान हक्काच्या काळांत
 मुलींचा व्याख्या स्वीकारणें झणजे पुरुषांनीं स्त्रियांच्या हक्कांची जाणून गुजून
 पाश्चमल्ली करणें होय ! अलीकडेचे प्रेमाची तन्हा काहीं निराळाच आहे ! 'वीर-
 वलया' त वीरसेन मालिनीनें म्याला वरण्याचें कष्ट केल्याबरोबर सपाट्यानें
 जेला आलिंगन देतो, व काकुळतीस येऊन म्हणतो. 'मुल उचलोनी दोघि
 करी करि परिपुत मज याइ सोड जोडि पाणि' झत जोडतों पण तू एकदां
 मला अलिंगन दे. नेतर एकमेकांच्या शक्यांत झत घालून बोलतात. मालिनी
 म्हणते 'जगदोभारची का मज जाणे ! इत्या सविता सुषेमाचें.'

मार्मिक०—तुमचें बरें का ! माई तर झगला तुजें सुपीटशस मेम असेल
बाबू०—जवदीपता शूच जायतोस हें अनेबांय मेम पांच मिनिटांत का
 जातलें तें।

बाबू०—तसेच बेधिकेला यतोवचो जेव्हा पदव्याबरोबर सपाट
 टाळ्या कशा काढिगन
मार्मिक०—माई तर चिट्ठरीस टाळ्या कशा पडली

बाबू०—माई झगायल्ले जुंघनांचा प्रकार त्यांनीं अजून आयला नाहीं.

मार्मिक०—साबदल हाव्यावर थोट ओंफ तेन्ना आयलें पाहिजे. का
 हा प्रकार विज्ञापतें काडू असून येथें अजून आला माई हायुजें कर्तव्य
 झालें आहे.

बाबू०—विकांतमहाराज काय झगतात ! पृ. १५८ 'आम्हीं पुलव आले
 कर्मी दिवसांनीं अगदीं बायकांमार्जे वनजार असा रंग दिसत आहे; तर आले
 बायकांनींच आयक्या घोरांची, धेन्नांची आणिक अभिमानाची उण्या पा
 काढली पाहिजे.'

मार्मिक०—मला वारें म्हणून कर्मींनीं जीशिल्लणाचा एवढा सडा
 मांडला आहे।

ललित०—कापडो कटाक्षवील्लणाचीही कर्मीं रुचि कर्वांना दिसत ना
 कटाक्षवील्लण त्यावर हांचें रूपक उपमा वगैरे 'अविरलनिव दास्या पो
 केण नदः' इत्यादिप्रमाणें केलेली दिसत नाहींत.

मार्मिक०—कापडो तुम्हीं चमत्कारिक तरा ! विलपतें हांचें म
 कोटें आहे !

मी०—(औपहासिक स्वरानें) जरा गरीबाचें ऐकालं का ! वीरतनय पृ.
 १५५ 'अपांगदृष्ट्या पांग केडि या नयनांचे धवलाने मन मूर्छी.'

बाबूराव०—याचा आपण जरा मार्मिक विचार केलास तर आपणास
 मन येईल की, येथें अर्थचमत्कारावैशी शब्द चमत्कारावरून कर्मींची

मुद्रि आहे. व पुढच्या घडलांगि या शब्दानें तर त्या अर्थालंकाराचें उद्दिष्ट
निर्णय झालें आहे. तथापि एका उदाहरणामुळे ललितबुक्तीचा मुद्दा काही समाधि
घेत नाही.

बापू०—आतां मला वाटतें पुढे वाचावें.

पुढे एव् आले. तें पुढील्ल्या तोंडीं झालेलें तेव्हा मीं मोठ्या जोरानें बोळव
झालें तें—

‘प्रणय तरंगांसर्वे बिंबसा वाहतो जवें । जलरवे मैकडे
वातिमुळें न पाहवे ॥ ध्रु० ॥ योगबळें जणुं याति । बाह्य उपार्धी-
प्रति । प्रणयिजन निवारिती । सेद मुळि त्या न शिवे ॥

प्रसाद०—काय प्रसादिक वाददर्शना हो । ‘सेद मुळि न त्या शिवे ।’

सार्भिक०—कां शारदेत नाही वाटतें ‘कोण तुजशिवाय ?’ (तम्भाच्या
जोवा शिवाय ओरड्यान्हा वालीवर) जोवा शिवाय ॥

बापू०—मेघनाथाचा एवढा बांध पडला तरी प्रणयतरंग इतका जोराने
वाहते काही !

मी०—सायेंच उत्तर अंतःपात दिलें आहे.

बापू०—काय ! काय ! अंतःपात ! अंतःपाचा अर्थ सांगा पाहू !

मी०—अर्थ होय । अं...हो, संपातो. (कोनचारदां वाचून पाहिलें वण नीह
अनेकना.)

मी०—बोडवपांत सांगायो, त्याच्यावर टीका नाही केला तरी चालेल.

साम्ब०—तुम्ही अन्वयच सांगा !

मी०—(मोठा प्रयत्न करून) जणुं याति योगबळें बाह्य उपार्धी प्रति बिंब
वाहतो, तथा (अध्यातून) प्रणयिजन निवारिती. (तथापि) सेद त्या मुळि
न शिवे.

सार्भिक०—प्रणयिजन झगजे कायहो !

मी०—अहो आत इह ! !

अर्थी०—अहो अर्थे माझी मजकूरराब. लस अर्थे असा आहे की, जणु पति
मोपवळे बाए उपाधी पति निवारिती (तसे) प्रणयिजन हाणजे पति
मिवा ही बाए उपाधी पति निवारिती । सेद त्या मुक्ति न शिवे.

बापू०—मय हाचा अस्ताईशी काय संबंध ?

अर्थी०—बाए उपाधीबद्दल वेकिडीपणा.

बापू०—पण अस्ताईत तर म्याचा इलाज चालत नाही असे म्हटलें आहे
आणि वेथे निवारिती म्हटलें आहे !

अर्थी०—हें पद्म. अस्ताईशी संबंध अणु विबंध असल्या भागवद्दंत पद
माला तर मजकूरराबसारसे शब्दांचे व अर्थीचे धिडपडे करावे झालील.

बापू०—पण एकेदर पदांमि कवीचा काय दासविष्णूचा हेतु आहे तें
मळत नाही.

श्री०—की, 'तुम्हा बापाच्या उपाधीबद्दल काळजी करण्यास नको.'

अर्थी०—जेहेते एकदां हावतात 'विश्व' एकदां 'निवारिती,' आणकी
एकदां जेहेते 'सेद होत नाही.'

बापू०—एकदांही हा पदान चालीशिवाय बाकी आवंद आहे !

श्री०—का पतीचो उपमा काय वाईट आहे !

बापू०—ती जरा बरी आहे, पण त्यातील साधारण समोरासून धडपण्या
करती काही समरुताने उल्लेख होत नाही. इतकेंच नाही तर 'सेद मुक्ति न
शिवे' हे प्रणयिजनांना लाएच पदन माझी असें मला वाटतें.

श्री०—'नैक्ये' हा अहनेह रूपाने कायदा न होता एक मात्रा कमीच पडते.

बापू०—[पावतान] आतां आवडीनें लाविलेल्या वृक्षलतांचें
मिलास बोलण्यांनीं पाहून आपला प्रेमानंद द्विगुणित करूं.

बापू०—मागे प्रेमानंद आले होते त्याचिच बोली तर हे प्रेमानंद

दिग्भ्रम्यामि का दिसतात.

बापू०—मग हे दिग्भ्रम्यांनीं कीं मजकूरली !

बाबू—काय ही माझ ! झेल्यांनी वाहून काय ! मेघमंद द्विगुणित
ही काय !

मा—मी सगळीं कधीच मूळचे बाबू काय होतें तें. 'शिया' त्या
जवळीनें स्थाविलेल्या कुशलतांच्या स्वागतपर कुटुम्बपरिग्राहाचा नाकानें दाब
वैरून झेणारा जो उल्लासानंद त्यात त्याच्या कलरतणकमाधुरीपासून
झेणारा सुरसानंद मिळवूं परंतु त्याचा मधुर पावनासाठीं कंठ नसल्यानें कानांचे
मूळ न झेणारा जो सुस्वरानंद तो वजा करूं. मग त्याचे विलास झेल्यांनीं
वाहून झेणारा सेमानंद द्विगुणित करूं व त्या मंजुळ शीतल बाबूला अंगानें
त्यानें करून झेणारा जो विवेकानंद त्याचा स्वाभाव याग वेंचूं. असें मूळ होतें.
पण सिद्धिजोडकाचा ऐच्छिक विषय नवित नसल्यानें त्या वेळाला आला
होता, व मूळ होतें त्यातील एकच बाक्य राहिलें.

बाबू—माऊंया हो 'स्थिति न कांही इलाज. शोक टाकुनि धा धृति
वाचू.' मी आतां पुढें बाबूला. 'विलास—नंदिनि प्रथम पक्षां ईश्वर
रासमोर आजा शपथा वाहून टाकूं.'

मा—झणजे रजिस्टर हीर झालें !

बाबू—'झणजे असमाधानाला जागा राहणार नाही.'

बाबू—नाही तर असमाधान काय झेणार होतें !

मा—असे कोणी जर बचनभंग केल्या तर शपथ त्यानें मोडली
नाहीं, म्हणून दुसऱ्याला जें समाधान झाल्याचें तें झेणार नाही.

मासि—मी म्हणतो असमाधान याचा वाईट अर्थ मुळांच नाही. असमाधान
याचा वेदाच्या पक्षी अर्थ घेतल्यास आधीच जें ठरलेलें आहे 'ते
मुळे न त्या शिबे' त्याला इतराक लागेल.

मी—(पद म्हणतो) 'असली गमममयम पवन-भवज सवुम
करिती'

बाबू—त्या काय काय काय.

आरविः—जेणेने म पुढें असल्यामुळे म दीर्घ होतो. कारण दोन्ही संज्ञांचा समास जेव्हा आहे. 'संदीप नस्वात गुप्ता देतो' वृ. द. असा संभावनाः ।

मी—पाचतां 'जरि मू बिजुवर होई ती तारी ही अजुवरि वसली' वा०—वाः काय ! काय !

मी—'तदधि मनन मांनि भुवन जगन मरण सकल हनन' हे घडून तुजसि कवणह्मवय नमन करुनि विनवितों.'

आर्याभारत मयोज **मार्मिक**—आदपला का तुपचा आरगमय मयोज ।

बापूराव—मर्वाच्या पुरणवरणाची येथे काहीच दाल तिज्याचची नाही । मद्यः—कायही, ही दोघांनी एकदम म्हणण्याची चाल कायही !

मी—का हर ! 'मालतीमाधव' माधव व अयोध्यांत तोच श्लोक वास्तव्य उद्देशाने एकदम म्हणतात.

बापू—तेथे सर्वे पाहिले तर कधीने शब्दचमत्काराकडे विशेष लक्ष दिले जाते. दृश्य काव्य हा दृष्टीने नाही तरी हे रोमल नाहीच. येथे हे रोमल अर्थातच ते 'शोभाकार' सारखे निरुपादातले असते तर असो. एकच कवण दोघांच्या मनन वेळून त्याच शब्दांनी त्याच चालीवर तेच पद दोघांनी एकदम म्हणजे अशक्य आहे.

बापू—मला आजही एक सूचना करूय आहे. हे पद आकाशतन्त्रापासून उद्देशाने घालले आहे त्यापेक्षा एखादे शिवालय दाखवून शंकरापुढे धापण किंवा असावा तर प्रसंग विशेष खुलला असता.

मार्मिक—अमरपणम् । अमरपणम् । असे नंदिनीला पुरुषासारखे शिक्का ठेविले जाईना ! मग आता तिला जुना काडवाती बोटासारखा धर्म ठेविला आहे ! असे, झुपापात सुधारणा । क्या अजय बात है ।

बाबू :-—एकदंतीत कर्माणि परमेष्ठ्याख्या सगुण स्वस्वराची माधेना व 'वर्ज्य' रूपान कर्मापणा वाटतो असें दिसते. नाही ह्यापासला अगदीं प्रथम लोकाक निमित्तमेत स्वप्न बाबा अहमास येण्यापूर्वी धरलेलें जें वीरतनय, त्यांत माझे 'जमित हेरं' व 'विमुक्त' ह्यांचें स्मरण केलें आहे. त्याची लाज वाटूनच कीं काय लागलीच 'ह्यासेनाथे तोंडी' 'तुम्ही अन्यथा' हें निगुनेशस्त्वान आहे.

सी :-—मी देण 'वार दिवस' जेव्हां कसवितों कीं ज्यांत ईश्वराचें सगुणस्व स्मित धरलेलें आहे. उ. वीरतनय पृ. ५८ 'अनाथ देई काळि था । तुरवाच हारिं घालका ।'

अरविदशास्त्री :-—जेहेले अगदींच फेकल ! माधेनासमाजाच्या 'प्युत-समल' वृद्धा 'तवचरणिं लीन' इत्यादि जेहेले प्रयोग येतात.

सी :-—'तदुपरि धरि कर मङ्गल' (बी. त. पृ. ४९.)

आ :-—त्याचाच बाप तो !

सी :-—(बी. त. पृ. ८७.) 'हे देव नमोदापाजे.

सीधकवि :-—हें केवळ शब्दानुशासनाटीं आचलें आहे. त्याची पद्धत हीच श्रेया नाही. हें जरा पाहिलें असतां उपड आहे.

सी :-—(पृ. १२१ बी. त.) 'पदपंकजि; ' नें जाळें या. पण वीरतनय मालि ईशस्तुति पहा ! ' तुज प्यातो श्रीरामा ' इत्यादि.

बाबू :-—ह्यां यांत मात्र सगुण स्वस्वराचीं पुष्कळ विशेषणें आहेत पण तरी जरा खोल नजर देऊन पहा, त्यांत अर्थगौरव आणण्याचा, असा एक मुकीच नाही. इतकें शब्दस्मृतीकाराला उपयोगी पडण्याजोगे असे अनु-प्राप्त्युक्त व इतर शब्द सगुणस्वरूपाच्याच विशेषणांस सापडण्याजोगे असल्याने ते तसे त्यांना दिवसानांनून शोधून घ्यावे लागले. शिवाय हें त्यांचें परि-नाटक कविसाकरितां असल्यामुळे हेंही एक त्याला कारण आहे. त्याची

स्वातन्त्री भावी अस्मत्त्वा निर्गुण शून्याकार अविकार देवाचे प्रथम स्वरूप
केले आहे 'अन्य तुष्टी रचना.' पण पुढच्या नाटकात स्वार्थी होणे
आहे मुळावें ठेवले आहे.

मीः—वरें दुसऱ्या नाटकात दासवर्ती. मुक्तायक. १. १०४ रोहिणी
आहे जगदंबे, तें विभावी का जगदंबा.... मंगलमूर्ती प्याउनी तुष्टी
निर्णी.

जरा भाववण ठेवली. स्वामीः—आहे मुक्ता, येथें मात्र कबूल. येथें
कधीही असंस्तानि आपण कोणाच्या तोंडी घालतो आहे
पत्नी जरा भाववण ठेवली.

मीः—ठपडव आहे। रोहिणीला कोठें पुरुषासारखे शिक्षण मिळाले आहे
स्वामीः—हो सर्व उदाहरणें तुझी शोधशोधून काढली तरी इनकाच निघा
पण निर्गुण परमेश्वराची पदें साहून किती तरी काढून दाखवितो.

मीः—मग सुविहित लोकांनी निर्गुण परमेश्वराची स्तुति कडे नवे तर
आवाहनेलोसाईच्या किंवा सेठपण हासोवाक्या मकानी करावी!

स्वामीः—पदांचा अविर्भाव करणारे कधी, की नाटकांतले पात्रे!

मीः—अर्थात् पात्रे

प्राचीन समतजिस्त पात्रे. मीः—तुम्हाला त्या पात्राविडीं पार्थनासमालिप्त पात्रे
किती आहेत!

मीः—काहीं कमलत नाहीं बोवा! पण लिहून विचारून पाहिले
कधीना.

स्वामीः—(स्वर) नाटकांत काहीं सिद्धार्थ आहेत का! स्वेजवर
आहिता पावला काहीं कवी येत गाईत!

मीः—पण पात्रें निर्गुण परमेश्वरमक आहेत असें समजतें तर
कुकुत आहे!

स्वामीः—मीक जगदंबा. मूर्तीचे विचार केली पण की त्या काही रणे

जानें बंद होतें व तलवार हेंच धर्म होतें असा वेळीं एजेरण्या झुडा निगुन-
 विरूपवादी घातल्यानें शोभा येईल कां रोहिणीच्या तोंडीं पसें जगद्वेषीं व
 जगदीं योग्य दिसतें तसें घातल्यानें शोभा येईल ! नाटक हे दृश्य काव्य आहे.
 ज्यांत रसपरिपोष होण्याला ज्यांत लोकांना गोडी वाई व जे पात्रांच्या तोंडीं
 जगदीं अस्वाभाविक दिसतील असे प्रयोग पाळणें जगदीं अप्रशस्त आहे.
 समजा हेंच नाटक मराठी लोकांकरितां एसादा मुसलमान किंवा शिक्ती झुडि-
 तिला मनुष्यानें तिडिडें, एण त्याच पात्रांच्या तोंडीं भद्रमद पैंगवराच्या किंवा
 प्रभु भज तारण दे पतिसाळा अस्वाभावील वाप्याच्या स्तुतिपर पदें घाललीं तर कसे
 दिसेल ! समजा ज्या रोहिणीच्या पात्रांनें जगद्वेषी
 जायना करण्याचेची 'प्रभु भज तारण दे पतिसाळा' हें श्रव्यावला द्वाराच
 किडी तर कसे दिसेल !

बापू.—कार कशाळा. शारदा नाटकांत पद्मा व गुप्तमंजुषांमध्ये पद्मा
 शारदेत समवयस्क मुली श्रीमंकाचे देवळांत जन्मून 'शंभो शिरार' हें पद
 म्हणतात व गुप्तमंजुषांत सर्वजणी 'जगदीशा तात अस्सति कलिकाळा' ह्या अश-
 वीरानें सुरवात करितात. एतथेचीं स्वाभाविक मनोहर व जास्ती परिचितकरक
 होवतें आहे ! अस्तो, पुढें वाचा.

बाबूरावः—(वाचतात) " विलासः—'मिथे तुझा उदार स्वभाव
 तुझा महाराजांचा अनुदारपणा मी विस्मय नेलों "

सीः—(पद म्हणती) " उगम संकुचित महावद्दीचा । तेंवी तज
 जनकवृत्ति संकुचित । "

आमिकः—'संकुचित' हा शब्द व संकुचित प्रयोग कालव्यपेक्षा ज्यानें
 यापान्तर आहे असा नैरोमंडीह हा इंग्रजी प्रयोग घालण्याला एतक
 संकुचित उर्फ संकोच कां नाटका !

कलितः—हा पांडिता नायकाचा उदात्त स्वभाव ! जरा ठळठ नेत्यावली
 व भविष्यकाला विलासवृत्ति किंवा वाप्याचें शिक्ती वाप्याला काव्योपेक्षा

कुल मनुष्य एव. ९. एतदल. श्री. कला कलला तरी आपल्या बापाळा जस
कड लावलेले रेड्ड पेंट ! पण नंदिनी विचारी भोळी, आपली ति
बापाळा होला वेताना तिळा स्वतःला महामदीची कपना पिळी तेव्हा ती कु
लीन् काय !

अरवि--जेथे कर कर तर तिच्या बलाळा गद्यामन्नें अनुसार न
आहे तेवढेच जेथे बल आहे.

प्रवेश ३ रा.

(सारांश--नंदिनीची विधवास्था. तिच्या लमाचाराला आलेल्या वंचक
विहाराच्या विहावरधेवदल कुचेरा.)

बाधू--(राबतात) ' कुचेष्टिता-कोण आहे तें ? कोण
सुमंतकन्या सुमदाबाई, सेनापतिकन्या अशिलताबाई, न्याय
वीरकन्या तुलिकाबाई ! राजवैद्यकन्या सुमदाबाई ! ज्योति
वीरवाकन्या लाडक्या लाराबाई ! '

हे सर्वें न सर्वें तों माझकराणी मंग मंगवाला झुळात केळी. '
शिकंदर गोवा स्व तकन्या सुमदाबाई बाळकन्या स्वधानमस्तर्पयामि स्व
धानमस्तर्पयामि नमस्तर्पयामि । न्यायवीरकन्या तुलिकाबाई रामशास्त्री
स्वधानमस्तर्पयामि स्वधानमस्तर्पयामि । राजवैद्यकन्या सुमदाबाई वामन
स्व. तर्प. स्व. तर्प. । सेनापतिकन्या अशिलताबाई शिकंदरगोवा स्वधानम
स्व. तर्प. । ज्योतिवीरकन्या लाराबाई माळकराचार्यगोवा स्व. तर्प. स्व. तर्प.

आम्ही त्यावर हो हे, पुरे, मजतों काहीं पण ते लकर बघलेच ना
ते बाबले तों एकाच्या अंदात आले की कुलचाच्या येतें त्यामार्जे गद्य
वर भुगोल म्हणू लागले. ' हंलंडची राजधानी लंडन, फ्रान्सची राज
धानी पॅरिस, स्पेनची रा. मद्रिड, पोर्तुगलची रा. लिस्बन, बेज्जमची रा. ओ
हंलंडची रा. ब्रुसेल, बेज्जमची रा. कोपेनहेग, स्वीडनची रा. स्टॉकहोम. '

हो हो हो करता करता हे बेमं. धांवले. इतकदाच बाळ्याच 'वास्तिकाचें'
 चिह्नचिह्न विस्तारिण्या वसामधील वान : म्हणून म्हणू लागले 'गोमा सोमोचो',
 पाजे धोंडभट, पणजे केळ शास्त्री, त्यांचे वडील नभूभट, त्यांचे भिकंभट.

एवढा नडजव होण्याचें कारण मला समजेना वतें मी त्यांना विचारलें तेव्हां
 बाबू—ही काय तरा हो, की आपली साहेब लोकांचा तेथील का-दर-
 करला याद लागले त्याप्रमाणें एसाचा पाधानें इतर पात्रांची एका मागून एक
 जोपासकंसकट पावची याद पावची.

मी—मग पुढच्या भाषणातील शब्द प्रत्येकीचे तिच्या बापाच्या धंद्या-
 प्रमाणें येतात ती सुवा कशी करणार !

बाबू—बाटल्यास त्यांच्या मापणानि सहाय करवार्चें किंवा कुचेलिन एक-
 मीक त्यांना येताना राहून आपल्याशीं त्यांचे गुण वर्णन करते आहे असें
 सांगवार्चें.

मी—तर कोणत्या पात्राचें नांव काय हें कसें करणार !

बाबू—नाहीं तरा काय लोकांच्या मागून लक्षात राहणार आहे ! माझें
 माणायला अक्षितलेच्या हातांत एक तळवार व चारपाईंच्या एक वहाया मंत्र
 किंवा देवाच्या मुलांच्या अनांत अतंकनिग्रहाची वाटकी दिव्यास न कसे.

मी—मग हाहा करचें कसें !

बाबू—मग मार्मिक थोल्यानासुद्धा मोठ्या कष्टाचें समजतील असे
 तिच्या रूप कान्वित साहचर्य नसेल. मीं पुढें पाह्य.

मी—(पद सप्तमीं १. ५५) स्थिति सोडुनिचा मरणसम सुखति
 करि परत जसति.

मार्मिक—मग गद्यांतच कां नाही म्हटलें, मकी येनासारकी कां
 झळी आहेत !

मी—(पुढें पद सप्तमीं १. ५५) लक्ष्मीसही सखे सुखिता जमी
 ह. १. ५५. लो. अमुकति, येति.

अन्ताव०—गुन्धित नेत्रि मेकने गदरो हा आनी कांय मसक येतो हो ।
अर्थभट—शेवटली ओळ पुन्हा झणा वाहू ।

मी—'बालि झोंप थोग्य ती । तरुणि आशुति स्थिति । स्व
बचोवति । तो अनुभूति नेत्रि ।

अर्थ०—बशीस ! बशीस ! बशीस ! ! हा शेवटल्या ओळीचा संदर्भ व अ
५०० स्वर्गाचे बशीस तमिल त्यास ५००० स्वर्गाचे बशीस ! आपण
हरली बोवा ! !

बाबू०—(पाचतात) सुमंदा—मी आपल्या माण्यात विलास
काव्य आपणें

मी—(गाते) 'स्वजि सखी रयिका राजविलासा मोऽऽऽऽ' भू भू
मी ऐवत मोऽऽऽऽ कापळा कोनोसाकल्या नव्यासारवें आपणें ती
तेवासुची पुढी तोंडात उचलले असता कधीमदानी तेंबासुची सर्वथ पुढी
उचलिली पुढी माझ्या तोंडात उचलली त्यामुळे पुढचे 'जमि पा
जमिच गडाळलें.

अर्थ०—काय ! तुमचें तोंड का ! मग मळ करता हे । मी जरा पदोप
पदल्यामुळे स्मरित झेतों. आपली मळा वाटलें की, तुमचें पसरलेलें तोंड
पोटाची फेटी आहे व मी त्यात पत्र टाकतों आहे.

मार्मि०—ही भोंकाड पसरण्याची पाठ कुडळी गुवा । हें पद कुण्
कुणाच्याच आहे का मनुष्याला ।

मी०—(तोंड पुढील) का मुंबईत गुजराची वाटकें पाडिली पाहो वाटलें
कदाहणार्थ कामलेतले एक पद म्हणतों रेका. 'वरमाळ माळा झाली । स
माज बाळा चाली । होस ह्यानी पूरण करवा, व्हाऽऽऽऽऽलि व्हाली
कां कोड लावों की नाहीं ।

हीरा०—गोड कसले जात आहे होवलाचें । मीजर हाका कविपण
कायलाचें । मीजर हाका कविपण कायलाचें । मीजर हाका कविपण

किसी जगह धारी काय न काय ? वेचें - 'मोवि' उद्योगीका 'ग' इतकें नाममें
असते, म्यामहुल भोऽऽऽऽऽऽनि या असें बातमें आहे; हात काय येन आहे ?
वेचें दर हा मोगाणा फार बाईट लागतो.

छात्र-—विलास शब्दापर कोटिभर तीनसें तीन.

मी-—तसों दृ. ५०

अनक जरि त्या निवेद्य करी। रमण हृदयांत संभारी। गुहाचें
नर सुबद्ध अरी। सुलें हें हृत्कपाट तरी ॥

अर-—वा कल्पना तर जेहेते फार मोठ आहे !

बघ-—का हो, संभारें हें कोणत्या किनापट्याचें रूप आहे ?

मी-—संभारें हाचें.

बघ-—मग आचारणें हाचें काय होईल ?

मी-—(हटकन) आचारी. (सर्व इतकतः)

आर्भिक-—(पुष्टपुष्टान) 'रमण हृदयांत आचारी.'

मी-—(निराश झेळून पुढें म्हणतो.)

कियेच्या माजसीं यांति जघी तुमि तट्यातीं। तवा काहे
अकुंठगति। अनायासें तटासि जुरी ॥

प्रसा-—जुरी ! असाहा ! काय मोठ शब्द आहे पण ! आणखी काय तर
सि जुरी. तटाचा प्रवाहानें अनायासें जुरा होतो का ?

आर्भिक-—जसे पाच जुरतात तसेंच कांहीं असेल !

आधु-—आणखी 'तवा काहे अकुंठगति अनायासें तटासि जुरी' हाचें
हीकार सोडून तात्त्विक अर्थ काय हो !

आर्भिक-—विलासती पोरी सेनाधीनका जगत करता तसें जर
सेनाधीन कांहीं नाहीं !

अर-—मी कधीकधी 'मोवि' उद्योगीका 'ग' इतकें नाममें

अर्थः—असलें माझी, तर विचार करण्याची मनाई झाली नव्हती, इतक्या धीराने
सह्य होती.

होमः—कधीनी अंतःकाराची तर मारे अगदी नदी उडवून दिली असे
सांगता येत्या विक्रंताने सुद्धा इतकी बहार केली नसेल. प्रथम इतक्या मृमजे संभार
करण्याजोगी जाणा, लागलीच तें हुकपाट झालें. नंतर कांयें मन झगजे एका
मुलाने राहिलेला जपना जलाशय आहे! हा सर्व मुलून राहिलेला उपाय ऐक.
मेकाला गचाव्या मारीत कधीच्या हुकपाटाचा तट
मुलून बाहेर पडत आहेत, असो पुढें साणा.

बाबूः—'विलासराजांचा नौकर आपली भेट घेण्याक-
रितां आला आहे.

बाबूः—हा नोकर कसा काय उरला मं दाहने चिरागीत विलसराजां कसे
आले कोणसे झकक !

मीः—का ! एक राजपुत्र एक दासपुत्र !

बाबूः—राजपुत्र कशापुत्र !

मीः—का बरे ! दाहने आपल्या भावजात तगितलें माझी का !

बाबूः—कोणाला तगितलें !

मीः—साव्या प्रेक्षकांना व बाबूंच्या तगितलें माझी का !

बाबूः—एक नाटकाली पात्र कोणत्या वर्णित येतात ! प्रेक्षकांनी बाबूंच्या
नाटकांतून जण हें वर्तमान जगापेक्षा निराळे असतें व तें कधीच्या आभाराने
असतें. पात्रांचे आत्मगत भावना कितीही कंठसोप करून केलें तरी त्या जगात
किती करून नाही, तेव्हा नाटकाल जगाला विलस हा दाहना मुलून जा
तून माझीत असतार.

इतकी रोखळ बूक कधीच्या झालून होईल हें मला सध्याच नव्हता, ही
विचारां वागिचारां मला एक कल्पना झाली, ती झाली ' एव विलासराजांचा
नौकर कधीच्या मनामुलाचें विलस हा दाहना होईल.'

बाबू :-—मृगून आवावा मोकर होइक की काम !

मी :-—पण बिलासाचा स्वभावच तसा दिलदार व बागपूक झाल्या असली तर !

मार्मि :-—आजही सूरत बृद्धशाकणीदार असली तर !

बाबू :-—मृगून का बेचक भावाच्या हातचा मार साईल ! त्याला अहोजाडे झाले ! त्यातून बचामध्ये १०/१५ वर्षांचे अंतर असते तर असो, पण पद्मिण्या बिलासतीचे वेळेस बिलास १५ वर्षांचा व बेचक त्याच्या भावावरून त्याच्या बरोबरीचाच असावा असे दिसते.

मी :-—पण दारिण त्याला अहोजाडे मृजावला शिक्किले असेल तर ! शिवाच बिलासाचे कसे साहे तरी राजकीन !

बाबू :-—कसले घेऊन बसला राजकीन ! मेघनाथाने बुद्धकावून लावलेच की नाही ! आजही दारिने काही फटले मृगून झोपे वेधल्यासारखा आवाज ! मोकर उगीच मृजतील ! ते काही नाही ! काय झाले ते मी सांगतो, माव-आपचा सामाज्य एक कोट्या करजास मोकर पाहिजे अशी धाती कधीच्या झाली होतीस, पण पणार देण्याला देण नव्हते ही कळले. तेव्हा मंडुनून शाकल विचाली की, भावाला या मोकर मृगून घेवून जन्म काय ! दिले झाले म्हणून ! पण त्यामुळे खोच किती उत्पन्न झाला हे नाही लक्षात आले.

मी :-—(दारिने) पण लक्ष्मण मधुता का रामाची सेवा करीन !

रामचंद्र लक्ष्मणाची
कधीकधी निधीत
नव्हते

बाबू :-—पण रामचंद्र त्याची कधीकधी निधीत नव्हते ! व लोकही लक्ष्मणाला हा रामाचा आकर असे म्हणत नव्हते.

पुढे मी पद मृगती :-—

कुशालि बहु नाईतो बाबू माहा । बिराहि की पोळतो मला माहा ॥ ४० ॥ अकरावें सकुमार जरी लज । लंकाहि लोचने

ही तरि चारण । पुढवांविं परि होय विदारण । वासि असे अण
बोव तो ॥ १ ॥

अर०-जेथे विदारण होणें, काटणें हे शब्द दुसऱ्याला लागतात, मना
जेंव्हा ते लागू शकत नाहींत.

बापू०-कुशतेच्या मानानें पाहिलें तर वद बरें सायलें आहे.

प्रसाद०-सम्बद्धी बरेच गोड आहेत.

रागो०-आणि चालही सुरेख आहे.

बाबू०-(वाचता वाचता पृ. ६०) कुचेष्टिता-पवढें स्वरें कीं तूं ही
बगलेंतली मारलीस.

गद्यग०-ही वायकांच्या तोंडची भाषा बरें कीं । कोटि करायला कां
ही म्हणजे सारलें, मग सुशोभित विशोभित काहीं मध्ये पासचें नाहीं !

मार्मि०-प्रणसी बगलेंतली मोठ्ठ मारीत असतात ! थाप नाहीं ! ए
बरें कीं, कर्तों मराठी भाषा. बगलेंत माकन ही रचना बगलेंतली मारली.

गद्यग०-मी सार्जनें सांगलों कीं, मागील पत्रावलि विलासाचा पुरस्कार
व इसां उंटाची गोष्ट, हें सगळें ही बगलेंतली कोटि ऐकविण्याकरितां कधीं
लोकांच्या बोकाडांस बसविलें आहे. नाहीं तर हत्की परस्परविरोधी व विरो
धित भाषणें कशाळा कर्तों होतों ? आतांपर्यंतच्या भाषणांवरून देखक ही चतुर्था
पुशा-मनुष्य विसतो, वज आत ! त्याला इकडे जंगी जंगी कोट्या करीत आ
सांना सुद्धां अगदीं बाबळट करून टाकलें आहे. असो; पुढें वाचा.

बाबू०-(वाचतात.) बंभका-(एकाकडे) अरे ! अरे दांवी मल
वया येते. याचें दुख कमी करण्याकरितां तोंड काढली पाहि
जे. (उघड)बाईसाहेब माझे घनी दुःख करतात तें ध
वणासाठीं नाहीं, तर शांता नावाची एक सुंदर कुमारिका

उदाहरण :- पद्म, त्याला त्या वेळे आहे पण उपाय मात्र अज्ञानासारखा मिळतो आहे. मला वारतें कर्षणी ह्याला विवृषक मनवित्वावर जास्त लक्ष द्यावें दिलें नाहीं. जेथें बायळटपणा बरा दिसेल तेथें बायळट केला आहे, त्यातुमं इवें असेल तेथें चतुर केला आहे व हें सर्व संमालून ध्यायला सपाटून कोटें घालणें त्याच्या अंगां लावून दिलें आहे झालें. विलायतेंत पूर्वी राजारच्या बायळ कुल्ल म्दणून विवृषक असत; पण ते जात्या कार चतुर असून विनोद कारण्यासाठी त्यांना कार मोकळीक होती, पण नंदिनी व विलास, पंचकामदुल्ल असे 'कोटें घालण्याला तरां राजारपणा लागतो' (पृ. ६४) व 'बायला-उमरण्या मधे बुद्धीच्या मनुष्याला' (पृ. ६) असे जे कथ् लावताहेत तसे ते त्यांना मूळ समजत नसत. (उदाहरणार्थ Touchstone in 'As you Like It' the Fool in 'King Lear,' the Court Jester in Scott's 'Quentin Durward' &c). एकंदरीत पंचकामे पण-अंधानें कर्षणी कार घेतला केला आहे. अतो, चालू या पुढें. "

बाबू :- (वाचतात) शांतीचें रूप विचाराल तर फारच सुंदर आहे; केवळ अप्सरा ! तिच्यामध्ये एकच काव ती खोब आहे, ती अंगानें जराशी काळी आहे फार काळी नाहीं हो ! येवढेंच की, तिला कोळशाची उडी लावावी तेव्हा चंदनाची उडी लाविल्याचा भास होतो ... तिच्या कोळ्यांतील बुबुळांमध्ये मैत्री इतकी आहे की, ती नेहमी एकमेकांस चिकडून राहतात हिचे बहुतेक दांत पडले आहेत; पण एक तर ओंठ जाड असल्यामुळे हें दगंग सहज झपुन जातें. व तिच्या समोरचा एकच दांत इतका मोठा आहे की, बाकीच्या एकतीस दातांचा त्यानें वचपा काढला आहे. किंवा कांही हस्तिवंतच ! हें हस्तिवंती काम कोळ्यांमिं दिसावें म्हणून नाकाला बसकें घावें लावले आहे ! व हें पाहण्याक

मिठाई हनुमटीही कीतुकानें कांय झाली आहे.... ..तसेंच ही
कुबडी आहे वण तन्नपणा वायकांत अवमुच आहे असें कोणी
कणावें ? आतां इतकें सौंदर्य अंगीं आल्यावर अनेक वेशीनीं त्वा
अंगावर राहण्याकरितां कोनाचे ककण ठेविले तर त्यांत तिच्या
कांय काय होय ?

वाच०—वाहवा ! हे वर्णन कारण उत्कृष्ट साधलें असून यांत विनोद
वर माणसाची कमाल खली आहे. सापडून वंशकाला चमुर कोण
होणार नाही ?

बाबू०—(वाचनात) [पृ. ११] वंशकः—तो रुप्याचा कडा वण
विसतो आहे; आधळी मर्जी असेल तर तोही मला चालेल.

वध०—वंशकाला आणखी एक गुण ध्या; लोभापणा ! हा केवळ थोडी
अदरा धान्याचें कुपेष्ट दासविण्याकरितां त्याचे मार्गी मारला आहे. मिळून
कडवुलें वंशक झगने अदरा धान्याचें कडवुलें शालें आहे शालें

बाबू०—[वाचनात पृ. १२] मंदिनीः—सुनवे तुला पुरुषांचा
असून अनुभव नाही झणून असें झणतेस.

बाबू०—देका ! सुनवेला पुरुषांचा अनुभव नाही व झिला माझ पुण
जाला आहे !

मार्मिकः—हां ! तिला पुरुषांसारलें शिष्टून मिळालें आहे हे विस
तोंत घाटतें.

बाबू०—सुष्टून पुरुषांचा अनुभव काय आला !

मी—मत्पक्ष नाही तरी नाटकें कादंबऱ्यांतून तिला पुरुषांच्या स्वभावाचा
अनुभव आलाच असेल.

वाच०—अनुभवाचा परिभाष काय ! तर वंशकावध असेंमाध्य परस्पर
पुरुषांचा अनुभव रोधी व ठपड उघड सोदधा कोटण्यावर विन्यास ठेवून
लहानपणापासून परोक्ष पाहिलेल्या अनुभवाचा तें

जित धरनें ! मग हैं पुरुषवजा सीशिले अथवा पुरुष वजा पुरुष शिक
गण्डेच मणायवाचें ! यों हांचा अनुभव तरी काय आहे पाहू !

मी- (पातो) ' मधुकरा । रत जरी । मधुकरा । बहु परी ॥
ती प्रती त्यजोनि भुंग । पंकजांत होई वंग । जी तरीय अ
लीग । तीस नादरी ॥

बापू-नादरी कथावहन हो । कोणी आपला पोट भरण्याचा उद्योग क
ये वाटते ! दिवसरात्र आपल्या स्त्रीचा आदर करावा ! तसेंच मधुकरांचे 'म
परी रत ' 'व कोडे दिसून येते ! व ती पंकजांत जाऊ शकत नाही की काय
वाच-मला वाटते हा पदाकरिता नंदिनीच्या हा मनोहर अनुभवा
मोच ओढते आहे, दुसरे काही नाही.

मी-भुंगा रात्री कमळांत अडकून पडतो त्यावर ही कल्पना असेल.
वाच-—वा ! काय मनोहर कल्पना हो ! विभुभजनाविषयात कलातिव
सुमनाजें आनंदकारक आहे.

माधविक-—कसली कल्पना घेऊन बसलेत कपाळाची ! पक्षातील का
तिरी गगन रघून मास तर पहा ! निक्के तिकडे ठीरि अम् गगन रंग
राहिले आहेत राहिले आहेत.

प्रसाद-—' तीस नादरी ' हा प्रयोग अगदीं राईत लागतो.

भार्मि-—अहो नंदिनीच्या राळेत ' तीस नादर ' विद्यार्थी ' मधुकरा
आगून शिकत होते त्याबद्दल हें पद आहे.

दीप्ति-—तेथे ' तिज न आदरी ' असें वाळा.

प्रवेश ४ था.

(सारांश-—विलासाचा विरह शोक, त्याच्या समाधानाकरिता पंचक त्या
पदेवले आहे, नंदिनीची भोली सुनंवर आहे.)

बाबू०—[विलासाचें आत्मगत नाचन वाचतात]—जिचें मंजुल मोर
जें सुरू होताच सपाट्याच्या वाऱ्यानें सुद्धा मर्यादेनें वहावयाक
लागावें, फोंफावणाऱ्या प्रवाहानें आपली मति विसरून जा
त्या सुदरीची भेट हास्यावर थोडासा विलंब लावित्या
हल विद्याऱ्या वंशकास कां बरें दोष लावावा ?.....या वेळ
अहिनी वंशकापाशां मला देण्याकरितां एस्ताची आवडीची भेट
देत असेल. ती भेट कोणती असेल बरें ? विरहतापामुळे रात्री
मळयांत घातलेला आणि सकाळीं कोमेजून गेलेला पुष्पहार

बाबू०—राहवा ! वेषपथेंत वर्णन झरेत आहे. पण पात एकादें पद याच
जस्त तेंच पद नाही ला पाहिजे होतें म्हणजे छान शोभतें असतें. जेथें जण
तेथें पदें घालीत नाहींत व ' किंवा तरी शोभिळी मेजिनि
जें भवार्ज परीगे कुठेंच नसती ' असली पदें करितात.

बाबू०—(वाचतात) किंवा स्वतः कशिदा काढलेला कमाल !

मार्मि०—तरी झटलेंच, अधुनिक शिक्षण अजून कसें नाहीं आलें.

बाबू०—पुरुषासारक्या शिक्षणांत कशिदा शिकवितात काहो !

मार्मि०—विलासासारक्या वाचक्या पुरुषांना शिकवत असतील.

बाबू०—(वाचतात) मला तर तो कोमेजून गेलेला हारच आहे
जें आवडेल कारण त्याची म्हायती तिच्या प्रेमाची निरता
साक्ष देत जाईल.

बघम०—म्हणजे ! तिचें प्रेम म्हायती कळें की काय !

मी०—नसें नाहीं हो; तिच्या प्रेमाच्या विरहतापामुळे म्हायती झालेला.

गद्यग०—नाहीं तर म्हायती झाली नसता राटनें !

बाबू०—नमपतराव या वाक्याचा अर्थ तसा होत नाहीं, तेथें मलताच जण

• **बाबू**—असं काई, कोमेजलें तरी पुरवले; पण फटकामर तरी तिच्या
पक्षास्थलवर पडण्यास मिळाले, तथापि एकंदरीत शब्दयोजना अणद्वीप सुख
आहे. जसे, चालूया पुढे.

मी०—(पद अणद्वीप घोकून घोकून म्हणतो.)

सुंदर रमणी दर्शनमाझे मिय वाटे वैरीही ॥ वाटे आर्किमाक
सुखीं गाऊ अशा वाडूंहीं ॥ मु० ॥ वेवपणा ये मंघीलागी शंकर
कम्युलतेने ॥ तुजहि महाचल अस्तर्कि राहे तुम हाथानि गवाये ॥
हारस्थाही छपवासाणीं जब जागति बहु मानें ॥ परिसाच्या
मरनें छोहा कांचनताही येई ॥

• मला ज्ञात्री होतो की, त्या पत्वार मंडळी गार झोतील झगून, पद संवण्या
की स्थाजकडे अशा मुद्देने पाहिलें की, तरी मुद्दा शुभसेनाला सुद्धा 'सुखी कुज
मुनी' । न अभिक मजमुनि । ' हें ह्मणतांना सधली नसेल ! इतक्यांत वाटला
चलकेच मृगतात, " काही 'वैरीही' पातले 'ही' कशासाठी घातले आहे ! "

मी०—स्वायें कारण साधे लोक, मिय वाटतीलच, पण वैरी सुद्धा मिय वाटतील

बाबू०—हालाच पुढें दृष्टान्त आहे तेव्हा वैरीन्या काबल पाहिजेच !

मी०—झेथ तरी, गोष्ट आहे.

बाबू०—आतां बापुवें विचयतिबेचभाव कसा साधला आहे पाहू.

(मग त्यांनीं कागध वेगितल घेऊन लिहिलें)

रमणी	वैरी
शंकर	गंघी
महाचल	मृग
नृप	हारस्थदास
परिच	लोह

प्राप्तकरून पहा कसा सगळाच नीबळ करून दिला आहे तो. बरो पुढें मला
मिया हात कडे हो पाह ! वैरी मिया आहे, मंघीमा-वेवपणा ये.

हैं राहें, दासाही बहुमानमें बागती, लोच कश्मिता बेई. भुजने पुष्प
होतात योग्यताधिक्य आहे. पण आस्नाईतन्या शक्यता प्रेमोत्पत्ति आहे. 'रम
औदशेनमार्गे रैरी आलगावा बाटे' वाला दृष्टीत 'महाबलमस्तर्फी तूण गर्वांन राहें,
काय कल्पना व काय रचना ! तसेच प्रथम दर्शनमार्गे, व दृष्टीत
संयुक्तने, मस्तर्फी राह्यमार्गे, दावाने आपने संदर्भ ! का दृष्टीत अनर्फी
तत्त्वतः सतरले आहेत की नाही !

शीघ्रकवी-(गाला) थोर जनांच्या सहवासे ये अल्प वर
महती ती । लघु कितिही जरि जगती असले माझ्याचि ते बहु
होती ॥ धु० ॥ देवपणा ये मंदीलागां शंकरसन्मुखतेने ! धुई
पुणांकुर भिरिभरि डोले तुंग झणानि गर्वांन । काचनताही
कीहा बेई परिखाच्या संगाने ॥ सुपभुवनीच्या श्यामाशीही
जंग वागति बहुमाने ॥ सुंदररमणीदर्शनमार्गे सेवकतागुण
जाती ॥ १ ॥

मी-(निराशेने) हा पवाळा छद्म तुझी नाचि देवाचका लागला मज
काय म्हणवें !

वाच०-तसे नाही, पायी कल्पना बागली आहे व बेई प्रेमातिशय मज
अर्फी कवी घातली कारणवाच्या प्रसंगी तर ती काय शोभते, पण मुक्त
बिराज्यात व दिती कल्पना काय उपयोग ! अर्फीकवी होती तशी घातली
टोळून बिराज्यात आभि विली टोळून ! बरोबर बसली व
मसली पाहलो कोण ! असी, वाचा पुढे.

मी-(पद म्हणतो) धन्य स्वरा तू बाढसि आतां मद्रमणीच्या
महर्षीने ॥

माहिं०-हे मद्रमणी कोण ! कोणो मद्रपुरस्थ मनी असलील !

मी-(लस न देता पुढे गेली) पाहू हे तुज या नवनांनी केनि
मार्गे ॥ धु० ॥ स्वविक्रपाई जवळ स्थापिली नवनी

किन्हीं पादों से, पुनीत सीन्धवा न्यासामोहें तल्लें सेदकि
मंद ने ४१ ॥

बाबू०—शायद ! इतिहास कल्पना किन्हीं मनोहर आदों से
किन्हीं किन्हीं शोभते ! उन नवनाम स्फुरिक नृपाधी उपमा कांहीं
नम माझे.

बाबू०—बचकचे होके चारे असले तर !

मार्मि०—मग काहीं एक नाटक कल्पनाया स्वप्ना शायची होती
बचकमें आपले होके पांढरे करावे झगून !

ललितकुटा०—हा पदा आपली एक शयन-विषय-संज्ञेन 'दुर्ग
शरणें' 'सेव ने'.

रागीपंत०—काय हो त्याची चाल काय दिसी आहे.

मी०—'पुष्पराग सुगंधित शालिल'.

बसावराय०—ही चाल किन्हीं मोड आहे ! मूकपदा पदांतले शब्द पदा-
पदांतले पदा. 'पुष्पराग सुगंधित शालिल अति मंद चरे वन वायु हा' हें किन्हीं
मोड लागतें. माझी तर वेधीत पदा 'धन्य करा तूं पादसि आतां मंद
मनोप्या सुपदर्शन'.

मार्मि०—मळतेंच ! इनके सोरें शब्द पातल्यावर मग संस्कृत शि-
काचा व आपल्याच्या विधानरीचा कायदा काय !

बाबू०—(पुढें शब्दांत ५. ११) विलासः—'त्यांचा याच्या
कारण्या मंद कुडीच्या मनुष्याला हें सगळें रचून कसे सावध
होईल.

बाबू०—देवा ! बचकासारका फलंदाज कोठ्या. करजात माझा
मोडीचा आणि हो त्याची शाल त्याच्या सहाय्यणासहून बरोबर बांधलेल्या
मोडानें उर्फ भयानें केडी ! अतां वेधें मंद कुडि बचकाची न्यायची
ही शिकवारी लक्षातली, तीं लक्षातली न्यायची.

दानतरे सर्व प्रवेश होईपरंतु कोणाची काही टीका साही नाही; 'पण कोणाचे पत्मावर

वाच.— हा व मागील प्रवेश दोन्ही मला निरर्थक दिसतात. हीतील मुख्य भाग म्हणजे नदिनाथ्या सत्त्वाच्या व वचकाच्या कोट्याने वचकाने दोघांचा केलेला गैरसमज व नंदिनी व विलास यांची विरहावस्था. येथी नंदिनीच्या सत्त्वा उगीच ओढून लाजून आणल्या आहेत. त्यांच्या ओढून घ्याल चालले असतें, इतकेंच मार्मिक तर त्यांच्यामुळे थोडीचहुन जाह-
क्याच साही आहे. इतक्यापाशी नंदिनीला आपलें हिनगुजारी वोकळण
जगानें सांपतां येत नाहीं व त्यासाठी हिचें समाधान करता येत नाहीं.

मार्मिक.— त्यांना क्षुणित्व निळालें पडेल।

वाच.— बरें त्या विरहावस्थेचें वर्णन म्हणजे तिचा आत्मगत शोक तरी काहीं सरस किंवा हृदयदायक असायला होता। येथील विचलंन शृंगार म्हणजे एक पद 'कचे निद्रा सुखाची ती' व दोन चार वाक्यें एवढाच. पुढें कोणाची जाण मस्तरानें घेतली. हात कर्णानीं काप सांभलें कोणास ठाऊक! मस्तराचा व्यथला किंवा हार्ट कर्णिया परिणाम छविधानकावर पडत नाहीं कीं काहीं घोटाला होत नाहीं. पुढें एकदां गैरसमज घूर करण्याचा माग आला. हा नायकातील सरोजिनीचा विरहाशोक वहा 'अवचित मेळें किकर्करि', 'दोष होतार तर' व त्यापेक्षा 'उपिच कां कांता रांजिता वासी दीना', 'तसेंच वीर जयसिंहा शक्तिनीचा 'मिथिदिगि मना', 'अम मानसी नसेथ कांहीं', 'या जग-
जाण्या ठाणीं। न सौख्य उरलें पाहीं', इत्यादि. पण वीरतनय व मूकनायक हाटकान व हा नाटकान हा करक आहे कीं, तेथील शोकरस शूद्र व निर्दोष नायक्यामुळे त्याचा हा परिणाम होत्याच्या मनावर पडतो, पण हा नाटकांत

वाक्यीशीं ठाऊ
तोही लायव
शोकरस व हास्वरस हाचें अजब मिश्रण केल्यामुळे नाक-
सीशीं ठाऊ सीशीं लायल्यामुळे पद हाचीही चव नाहीं
ज्याचे वर त्याचीही नाहीं असें झटें. खरें म्हटलें तर हा
होकर हाचीच सुटपुट झाले आहे. हाचें नाटकानें चरित्रविली कळ नाहीं.

बसक व नाचिका बसित शोक करावला, हितपुत्र लतामला वगैरे एखादी सदा
हे मित्र लागतात, त्याप्रमाणे कुचेष्टिता व बसक आहेत म्हणजे तर तेंही जुळत
जाईल. कुचेष्टिता कत तर्पण करजे व हव्यात विष्णू चालणें एवढ्यापुरती जाणवली
आहे व बसक तर विस्त्रस्ताच्या शोकरतात आपला आचरतपणा व हावभाव
सोबतच सर्व घाण करून टाकतो. एवंच हे होम मनेस अगदी असून नसताना
तारसे आहेत. असो, बाबा पुढे.

प्रवेश ५ वा.

(सारांशः—सौदामिनी विद्या आटवून परत येण्यास निघते व मी हा
आहे इतकेंच प्रतीपास लागते, मृगी प्रतीपाकडे मी पुढराज झडून येतो व त्या
वेळी म्हणून आलों कसे झालो, फांत नंदिनीच्या खंयवरतस जाण्या
तयारी करतो.)

बाबूः—[बाबतात] हें बाछरविषय किती सुंदर विस्तृत
आहे ! मध्यान्ह काळी, याजकझुन जो प्रताप होणार आहे
त्याची थोडीशी छटा याच्या आतांच्या रम्य पण उजव्या
किरणांत दिसून येत आहे. हे सूर्यनारायणा

मीः—(पद झगतो.) नमन नम तुज असो प्रस्तरकर भास्करा
॥ ध्रु० ॥ तीव्रकरभीत तव । तारका धारि रुच । शोभयिति धनुषि
विष नवकुसुमविस्तरा ॥ नमन० ॥ ब्रह्मांडभरण तुज । समझुनी
कोण मिज । जमतिचें आखिछ द्विज । स्तुति करिति निर्धर
॥ नमन० ॥ घेटवी मधुकरी । मधुकरा सत्परी । तेंवि ही किफती
स्वारित जीवेष्वरा ॥ नमन० ॥

हे पद माझ्या नित्य म्हणण्यांतले जलभाकरवर्णन मी हें उत्तम ठेविले
आहे व त्यावर मंडवीही तुज हावयासारखी दिसली

सारांशः—या पद कार्याचे जाणें

बापू:- कोण म्हजे काय हो !

अमरा:- (अमर म्हणतात.) ' स्वात्मोपस्थ निरपेक्ष ' , तसेच ' कोथो ' म्हणजे कुठल्याही वस्तूविषयी ! त्याचप्रमाणे काही अर्थ लागत असल्यास यश.

महाराष्ट्र:- एक बारीक गोष्ट म्हणजे हा पदोपसर्ग संस्कृत शब्द असून ' वतुनि ' शब्द पर्यायान्तर आल्यामुळे अरी तो कथेकडू लागत नाही तो निराकारा दिसतो.

बापू:- हे जीवित कोण ?

मार्मि:- ओंकारेश्वराचे श्रम !

अर:- जीवित म्हणजे यम जो आहे तो, ' जीवितेश्वराचे जगण सार ! ' सन ११.

मार्मि:- म्हणून जीविताला मेळण्यासाठी ओंकारेश्वरावर जायचें !

अर्थ:- जीवितेश म्हणजे पल्लव असा स्थान तेथेच दुसरा अर्थ आहे.

छल्लो:- ' निर्मल स्तुति ' आकारान्तः श्रौतानो विशेषण विशेष्य भावः !

बापू:- काय हो देव आणि प्रत्येक स्तुति एका समर्थी असित्वा कसे काय होयते हे.

सीत:- हा ! त्याचें तत्वादिच स्वरूपान आहे की, मग्यात काळी होण्याचा प्रयत्नाची ही कदा आहे म्हणून.

हारीश:- काय कळला नवीन हो ! की, सदाकालीन शांत किंवाचि वास्तविक किंवाचि त्याच्या मध्यस्थीच्या मताचाचि आदरान म्हणू ! त्यातून एका- किंवा कदाचितीसाठी उपमा देण्याची असली तर असो. किंवा एकाद्या मति- मुल्याच्या आगसिद्ध पूर्वभावाविषयी किंवाचि अवलोकित होतो. तसें येथे काहीच नाही. त्यामुळे उपमेला अवधी अस्वार्थी साठी आहे.

बापू:- तथापि शब्द काळ एक बापूत ठेवल्यात उपदेशा कारण त्याचें हात धरून नाही.

ललित—आहे वपुसं की, मग मरणाचे अर्थ समजण्या शिवाय तपस्ये
हीका व्यर्थ आहे.

अर्थ—पहिल्या चरणाचा अर्थ असतो की, तारका हेच कोणी वारिलव
हे. दुसऱ्याची तीव्र करीना मिळून पूजनीकर आले व वृं व नाद येऊन शांतीचा
अवस्थास येविले.

बापू—मी झगतीं की, भीतीने ताच्याचें पाणी होतें असा कर्माचा मरणाचा
असावा. कारण ही कल्पना जास्त मनोहर आहे.

अर्थ—माषार्थ असो वण शब्दाचे तत्ता नाही. कारण 'मात' हे विशेषण
माषार्थ असो वण 'वारिलव' चाकडेच जातें. 'तारका' हेच जात नाही
शब्दाचे नाही झगून 'तारका' हेच कोणी 'वारिलव' असेच वेगें चांगले.

बापू—माझी कशी सूचना आहे की, हे पद चांगले ठारसवतून गम-
नसारांचे अभिनंदन करीत.

मी—(विनयानें) कलसत ! कलसत !

मार्मि—माझा हा सूचनेला टेंकू आहे.

(सूचना दाखविण्या मरणास पास झाली)

मग मी प्रतीपार्थ पुढेचेषधारी सौदामिनोला उद्देशून झवलेलें पूर्वील पद
पूर्वें. 'दृष्टि' असे वाण्याकुल झाली ॥ ध्रु० ॥ हे मरवया कां ही
मर्या । नित्य सहास विवर्ण जहाली ॥ १ ॥

मार्मि—आजही एक शब्द कमी पडला. दुसरी हा शब्द पडोला असा
अभिनवीणी सूचीची कोटें तरी चरणधुर्वाची जागा दिली असली तर अजि
सपरी कींयां सूचीची सपरी कडून त्याने. आजही दिनचर्चा की
तरी चालीवली असती ! बोला मंगळमूर्ती मोर्या !

प्रसादराय—काय प्रसाद आहे हा शब्दांत ! मरणा, मर्या, असा
ही पाव सदा ॥

बापूसा०—कहि राजांनं सुखामला आपल्या पुताकानें वाळवळें होतेंना ?
मी—हे मग ?

बापू०—मग त्यानें त्याला नरबाची म्हाजे केलें काय होतें.

दाच०—आहो कतलें होमनें जाणि कतलें काय ! मुख्य प्रश्न एवढाच
की, ' तुम्ही चर्चा बशी उतरत्यासारखी कां दिसते ! ' मग चर्चा हातीं अनुस-
राने शब्द पाहूं जातां नरबाची विचित्रा त्वाबरोबर दिली दृश्य अन् काय !
इतकें विचाराचला येतो कोण !

बाबू०—मी एक विचारतो. बहल चेंहेरा म्हाजे काळ किरा किरा विच-
काय अस्तो की काय ! कारण लागलीच त्यानीं सहाय त्याच्या उलट विच-
कलें वातलें आहे.

अरविंद०—आपण जेव्हे संस्कृत संभाषण झाल्यास त्या पांढरा आनी जेव्हे
कल्याण केलेली पाहिली आहे.

दाच०—सहाय झगजे लागली व निघने झगजे पुन्ही. एकद्वारेत विच-
काय बरोबर नाही. असो पुढें बाबा.

मी.—(' विचित्रा झल सहायेना ' हें पद झगती.)

ललित०—जेथे किडल अस्ताईत काय मज्जुन व अंतर्भाव काय आहे तें पद्म.

दाच०—जाऊंदा हो, तें पद अगदीच नीरस आहे, टीका करण्याजो-
नी तें पुढें चालूंदा.

मी०—(पद झगती) पूर्व उपकुलीसी कैलें फेडूं मी. ॥ छु. ॥
माराकान्ताचि मानस माहें स्वीकारुनि अधिकारी तें कैला
किरडूं मी ॥ १ ॥

प्रसाद०—स पदां जाणची एक महाप्रतापिक शब्द ' किरडूं ' कि-
जोमनेहर लागतो पण !

मार्मि०—आहे तें ' कैलाचि रडूं मां ' अतिशय ! म्हाजे मी रडूं कसा
मार्मि०—आहे तें ' कैलाचि रडूं मां ' अतिशय ! म्हाजे मी रडूं कसा

ककिलः—हैं किन्तु क्या क्या कहें पड़ें। क्यात मेंच पयात।

बाबू०—शिवाय परांत कलना काच आहे, 'भारावाली विस्मयानी' मिली यथायोग्य व समर्पक कल्पना ! !

मार्मि०—त्याहा वेदवास्ता चैकस माझीत नसलीह. त्याच्या वाट्याला कल्या धर्मापावर होऊन दिल्या असल्या भूवने तोही त्याहाली येणहन रस मास, बरची बाहेर आली असती !

मी०—शिप ! शिप ! काच कल्पना !

मार्मि०—तुज्या कधीची कल्पना आज अथ केली, इतकेंच.

बापू०—पुर्जे आता पुढें नाचा.

बाबू०—(वाचनात पृ. ५९) प्रतीपः-तूं तर मला विस्मयाने जेवा करून सोडणार.

मद्य०—काच स्वाभाविक उद्गार हो पण, जशी काही हापूर्वी विस्मयाने दिस पांच कारणें होती व हे सगळे सर्वांचा कळत दिसयाने वेडा. आजही आनंदाने किंवा दुःखाने वेडा हात्याची कल्पना माहीत आहे; पण विस्मयाने कधी कोण वेडें होत असेल तें असो.

मी०—(पद ५१)—चंद्रकला तूं केतु गमे तो राहु कला सत्सर्गे ।

बापू०—केतूच्या संगतीला राहु येत नाही ही शंका येथें येण्याचें कारण अर्थसट—तसा नाही त्याचा अर्थ, ' मी सत्सर्गे कसा राहु. '

बापू०—असो ! काच अचानक कसलों हो मी ।

बाबू०—कधीनीं येथे काळजी येण्यास पाहिजे होती, कारण प्रथम ऐकण्याची तरी येथें तात चुक होण्याचा संभव आहे, बाकी पद नागळें आहे. अस नाचा पुढें.

मी०—(पद सक्तों, पृ. ६०.) की असुखसरवाही । अपुलें मर्यामि मोहि । शोकविद्या कोहि । सोकोनि हरी होइ ॥ ४

सर्वज्ञ—इ कोनका श्लोक आम्हाला एकदा उतवत याच.

वाचस्पति—[सार्थी विविधपद्धतीने लघुशतित्त श्लोक लिहितात]

विहीनो वेप मोठा । निभे एक मोठे दुकळ होत । मोठ्या नींद पुद्बा ॥

वृद्धाच्या ओहनिमोवती । काहि बोरि काहि बान्नी । त्यामधे दाट पिचा

वृद्धाच्या पाठिमार्गे । तिथे एक मोठो विहिर होतो । तोमधे स्वच्छ पाणी ॥

देसा काव्या-कलपः । इहान् निवृत्त आणवेली । बुद्धि दे करवानी ॥ १ ॥

इति या सर्वात्मनो ब्रह्मर्षीणां ब्रह्मविद्यायां श्रीमद्भगवत्पादोक्तं ।

— ० —

तिसरा हप्ता.

दुसरे दिवशीं 'जगदीश'चा सुप्रथम सचिता कनकम्पा हे झुमकुंझुम कीर्ण करीनि.
 जी 'परते' तो आम्ही बापुसाहेबांच्या 'सुरम्य सौधारी' जाबिळ करीं.
 जेवजथ स्वस्वस्थानापन्न आत्मांवर बाबलनि म्हाजनात,

'का' वनपतराव तुमच्या मतात कांहीं केरकदल झळा की नाहीं.'

मीः—कांहीं झणण्यासारखा नाही. अजून कांहीं बांगली बांगली पूर्वे पुढे
 जावचीच आहेत. व संविधानकाची मजग तर आजून पुर्वेच आहे.

बाबू०—बरे तर पूर्वी ठरल्याप्रमाणे सर्व एकदां बाबल टाकू. पण
 जाला होता झेड सों बारीकसारीक गोष्टीकडे ठरव न देतां दोबळ मुद्देच घेऊं.

येक ३ रा.

प्रवेश १ ला.

[सारांशः—ब्रह्मान उच्च दुकनवेशधारी सौदामिनी हर्षे स्वतःचे नगरात
 परत आल्यावर आत्मगत मापण, हाईको आप्पाचा विचार करते.]

मीः—'हे काका अमम्य तब ही करची

* * * * *

महायची मजती तब मानवडसे सार्ये'.

प्रस्तावः—ही काय बोच 'बीबी' परबागसून कापली आहे 'दुरा
 जोडिमाली मजिदमची' हे उर्दूक जाणवत आहेच.

लीज ०—अमर्या अमर्या कभीक्या एका वदत जहाँ चरण आहे.

(चालू—याचा वदन शक्ति.)

कची कची ओढिती कराचीची। मोटेची।— तितीं कराचीची

प्रस्ताव ०—शावत्र ! हा वरा प्रस्ताव.

बापू ०—अमर्या अमर्या काही हा शब्द नाही.

अमरा ०—आमर्या अमर्या काही हा शब्द नाही.

अरविंद ०—' स्थितः पृथिव्या इव मानवजः ' असें कुमार संमर्श जेणे हिमालयासंबंधाने म्हटले आहे. मानवज म्हणजे जोसे मोजण्याची काही मोज, वार इत्यादि.

बापू ०—(भावस्थाना कोस वाटून) येथे ह्या Measuring rod लायला अर्थ आहे व हाच उल्लास आहे.

बापू ०—मग प्रत्यक्ष हा मोजण्याची कमी कमी होईल !

मधमकर ०—असे एक प्रत्यक्षवादन सुद्धा प्रत्यक्षवादन एक वारला पाहिले.

बापू ०—मग प्रत्यक्ष हे मोजाची टोके होतील.

मार्मिक ०—मुझी तयले अमर्याची भुमी कसे हाटले बोवा ? असे अमर्याकृतना आहे अमर्याकृतना ! ' मजाची बोवा ' हाणजे अमर्याकृतना नदीत शोधली असा अर्थ व्याख्या माझी तर मधीक अमर्या शोधली असें समजायचें ! तसेंच इथे !

हे म्हणून शायस्ति, बापूसाहेब, अमर्याबोवा व बापूराव साहेब ! शायस्ति ! म्हणून ओरवळे, बापूसाहेब ! मला वाटते अमर्याकृतनेची आमच्या हाता माहिती होती वहा मागले अमर्या दिवू नवे म्हणून नेही वाढव ! कदा ओरवळे.

ली ०—मुझे : मसिंद्रम वसे तव विहारा मसिंद्रम कोटि.

बापू ०—अमर्या मजाची बोवा !

उदात्त, त्या अर्थी अर्थ अरविच... ही काही तरी केलेले उदात्त...
कळणे अज्ञान्य झिडले, त्याअर्थी जेहेले जग कळणे शक्य नाही !

अर्थीअर्थः—अर्थीय म्हणजे मला राहते अतिदुस्त्य जगणे घडते.

बाबू०—अग रीं कोणची व इतर जग कोणचे !

मीः—(रागावून) इतका सोढ विचार केस्य म्हणजे कोणचीच हाण
जुमण्यापुढे ठिकजार नाही.

बाबू०—अग्रे पण समजवाळ काहीतरी आचार पाहिजे ना ! काळाचे शरीर
कोणचे व रीं कोणची हे मीट कळत्याशिवाय जमवतले उत्पन्न झाली कमी !

बाबू०—तें काही नाही, अतिदुस्त्यमागवला हाच साधारण धर्म, जित
जमवतले आणि हाच अलंकार ! सरें की अर्थी राधापकरात !

मीः—अलंकार ! हेच सरें. (हारे इतकात)

बाबू०—एकंदर्शित हा प्यासीक कल्पना उदात्त झाले पण तिचा परिपूर
मीट झालीने व साध्यामुळे मी अगदी कुडक झाली आहे. जस कळली कोटली
असली तर हे पद चावित्यापेकी ठरलें असतें.

अध्याय २ रा.

(सारदीयाः—विलसाय्य वेलाची तूट पळवतापुढे काहीन कागितलेली वेदी
उकळून काढली निष्काशकन तो राजपुत्र आहे असें स्थला कळलें. पण त्याका
वाटलें की, त्याचा बाप मेवनाथ व बहिणी बहीण होते; असें शटून करी होते.
होकर्यात सोड्यामिनी बेकन उत्तरण्यात आला जावने, ती स्थला अशी सत्ता वेदी
की, (गस्थकी आऊन बहिणीची बायला करवाच्या लोकांमध्ये उभे राहते,
राज्यानें उभे राहू जितें तर संस्थानी जावोऊन निवृत्ती झाले.)

बाबू०—(आत्मगत यादना ' संवका हकते ये पाहू ! वेचपयेंत बायलां
आरिः—जस कळवला वेदीची मजले झालेली होती ! जस एका

जस एका वेदी होती !

बाबू—अच्छा, काही असेल हे बरे आहे !

मार्मिक—सुकरा तुम्ही बापसाहेब, लोक येतात संघीताकरीता, या सोबत लोकपाल तीन बंद पातळी आहेत, तेव्हा संगतिमित्र लोकांनी अकारणाने आपली भाषा काढून दाखिले व संतुलितोक्तचिं दिव्य भोवलेच पाडिले.

बाबू—तरी पण त्या वेळेस अगदी एकट्यालाच कोणत्या वॉर्मां विनाही वेढावाला व तयरेवाला काहीही काढा दिला आहे.

बाबू—काय हे, विलास म्हणतात ' काहीं मरतांना काही दिव काही सामुग्री स्वाधीन करून पुढें हट पडस्यावर उद्यामतीची जाणा. सजावी असें सांगून ठेवले होते ' त्यावरून विलासराज स्वतः कर्णिय मिळवीत नव्हते असें दिसते, एवढे बसि कर्णिय घेते हाहे तो मीत काय करित होते !

मी—आहो दाईला मिळत नसेना !

बाबू—ती येत्यावर !

नाचकारा कैमिली
येत्यावर फंड

मी—रानवाड्यातून काही बाहेर असेल हे

मार्मिक—हे कैमिली येत्यावर कडांतून मिळत नसेना !

बाबू—पण राज्याने झालूनच दिला होता.

मार्मिक—जेणवार ऑफिशियल नजरे टाकले होते, अजून उघड काढें नव्हते !

मी—(जातकून) असे बरेच ! दाई येत्यावर तिने पुरेसी सामुग्री देमिलीच होती, असें काय ! व पुढची व्यवस्थाही सांगून देवलीच होती.

बाबू—सजून नाचकारे काही उद्योग करायला नको की काय !

मार्मिक—आहाहाहा ! कधी नाटके बाचली जायेच काय बाबुराव ! नाचकारे पोटाभाण्याचा उद्योग करित असतो वारते !

बाबू—आणखी बंधकाला बाबुराव तेच मध्य विचारून शोक करायला येतो !

मार्मिक०—शिवाय सामाजिक कल्याण के देव कर्षण काव्यकाव्यमें भौतिक
निकाय का विचार बाजस्त रहित्त असेछ.

वाच०—अतो हा भौतिक परिच्छेपी देवक संवृण आता पुनें कर्षण.

मी०—(पद वाचनीं ५, ५५)वा कलहीं आत्मा जन का
अधुनि आसते. !

मार्मिक०—शिवाजी मन्त्रालय अलि बालों.

मी०—(बट्कन) कुडे ! कुडे !

मार्मिक०—मन मावले कोनीकदे आले.

आत्मा मावले मी०—अहो धनसा मावले.

मार्मिक०—मृणजे काप !

अर्थ०—मृणजे पीद जातो.

मार्मिक०—ते कते मुवा !

मी०—मृणजे देववर आत्म उपरका प्रेता.

मार्मिक०—हमें उपनतात मता.

मी०—नाहीं हो ! पुण्यावर कसा खर्च उपनतो मता.

मार्मिक०—हं हं ! आले ललात ! मृणजे देवमन्त्र एका बाजुला आत्म्याचा
कवच कवचाचा व पुनःचा बाजुत मो मादकावचा. (सर्व इतलान.)

मी०—तुमचा आत्मा मग पावाम उपरलेला दिकतो आहे, मादकेलान
उपरांत शिरला तर कोनास सकक !

मद्यमदा०—शाकात ! कुस्ती मारली की नच ! !

मी०—अगदी खूब झेकन पुनें वाचणा तों.

मी०—हा कर्षण आत्मा कवच कार आपलता दिकतो आहे. उदाहरण
(की. क. ५. ९) निघोनी जाहना आत्महि आलोकी (सु. मं. ५
३१; मर्त्य कृतो) कल्याणकरिने सोहले मग अमरत्वार्थे.

बापू—सर्वेण ही आत्म्याला लोहकाठी बंधी कोण बुवा !

मी—(पाहून) अहो कमीप.

बापू—म्हणजे बरीभावा देह को नाहीं !

मी—(जरा मोकळून) हो असाच अर्थ होतो आहे सरा.

बापू—बरे शूरसेन काम झपातात (बी. स. पृ. ५०) ' लोह ही मी जाता ' म्हणजे वेधे ही बंधी देहसेवा ! भिन्न जाणे. तसेच ' विमलहो सुद्ध आत्मा ' तेव्हा आता देह कोण आत्मा कोण व बंधी कोण बाबद्दल कधी काम वेधत आहे.

बापू—जाऊयाहे ! कार शीण विलगत होण्याआता तर तुमचा आत्मा मला कुन जाईल ! ! मी कदात पुढे बापसां.

(पृ. ८५) लौका—.....बाई येईपर्यंत हाथे बोलणें ऐकूं

मध्यमवा—बा : काम बुद्धिमानाचा परिणाम हो ! दुस्तन्वाचे, निदान विजात रचक हाच्यासारख्या २०।२० वर्षांच्या संभावित गृहस्थाचे तत्वांचा गणिक्कनकी वृद्धा आहून ऐकण्यात इतकेपणा आहे ही कल्पना काही तिथी नीतिनवाची ओळख घडतिले काली बाई, वस्तुतसेतारल्या गणिक्कनकी वृद्धा बाई नीतिनवाची ओळख बोद्धाभिनिवा जर्मी कर्मीने ते नवे हे तिथे पुढे होय.

बापू—असो, पुढे.

बापू—बापतात (पृ. ९० लेखकाली ओळ) ' आत्मन मला पुरा आनी माज समजु वये.

बला—बाई हा मान आपण अगदीं अजब शब्द ऐकता बुवा ! हे Presumptuous हाथे भावांतर 'पुरोभावी' हा शब्दाबद्दल येथे प्रथम का संवेकनात हांगा पक्क दाखला पाहिजे. 'विद्यावचना मयासात' वृद्धा हा शब्द हाच हाच हाच ही ताची प्रथम आहे.

बापू—एन् बी. राजकाको शिक्षण कर कोताकरिता।

मी—(पृ ५. १२)काननी बनी खेचल

बापूसा—हे तदासाचे बापर आले बरे का। 'रानोतान' बहुल 'काननी' बनी ।

माथि—तरीच कमचा बचक्या पसं मूमनून बाहुन केले व पुत्र-बा-
विपरी मला झगत होता की, 'पचवी' हून बालतानी भाप 'काननी' मुली
बरीत नाहीं ।

लाहित—आणखी कां हें, 'रमण' कुरवात संचारी । येथल्या प्रमाणी 'वेष्टे'
संचार 'नवी' का ।

कांगक मी—(विह्व) 'कानाद' 'का' कोलागावे
(संधेदलकन)

बापू—असो पुढे रावा.

मी—न बरिं बनीं लिखता...

हीम—व्या कविना देवीला आणखी एक सुट । एक एक...बघवें सुटत
आखणीं असेल ही लोखी आनवाची गोष्ट आहे.

मुक्कटजण.—मी कोच । मी कोच सुट ।

हीम—जरी गद्यांत तुझी एकाद्या माजसाला बहुचकानें संशोधित असली
तरी कवितेंत लढवण पदल्यास सुशाल एकचकनाचा उपभोग करता, जरी
न बरिं बनीं लिखति ।

मी—असे त्याला कसे करता । विवेकसाः कवरे.

बापू—सरें आहे. आमच्या दादमराची धाकटी मुलगी नोंदली होती
तीला ओण्या रचण झगत असते ती जर मला उद्यां वणू लावली कीं
विचविचिं आहे तर माही लागेल नाहीं लिखी विवेक एक मकादम्याची । कां
विवेकसाः कवरे.

श्रीधर०—काही वर्षांपूर्वी माझीक-कलेकलांत इंग्ली सॉनेट्सच्या धर्तीवर एक चतुर्दशपदी कविता आली होती. तिच्या श्रास समक तर नाहींच पण अशी कविता अक्षरें जास्त शाल्यास शब्दांची छद्दा निंदयपणें कापाकापो केळी होती.

मार्मि०—आः ते तर चरे कवि, 'मिरकुशा' कवनांचा अर्थ सुमईत माझी नाहीं वाटतें !

श्रीधर०—सो काय !
मार्मि०—जें अंकुश घिलकुल मानीत नाहीं तें कवी, काही सर्व लोक ऐततिक, त्यांना कोण्याचें चरे अर्थ कळत नाहीं.

ललित०—ही व्याख्या बेटलां तर प्रस्तुत कवींचा तर्कर पडिला त्याचा वाचा नाहीं, तरी दशाच बर लागेल. उदाहरणार्थ व्याकरणाचे नियम वेळीं विरोधविरोध विरोध्य मार ('जर्गो विरहर्सी') प कर्मक्रियावद्भाव (कर्मिल विदुषीं झुनांति नाशा) आपण पाहिलेच आहोने तसाच दुसरा एक विपरीत कर्मक्रियावद्भाव पैदा, हणजे जेथें मराठी द्वितीयेचा प्रत्यय अवश्य आहे तेथें तो गायजें (गु. मं. १६१) सुखविति जे मनुज वृंद (बी. त. वृ. ११९) अशा अकवि सुकवि (दु. मं. पृ. ३-४) 'पुढति करी जें या भुज सर्पाळा । वेढ पाहे तनु चंवव हा ' (वृ. मं. २५) 'उगिच कां कान्ता गांजिता दासी दीना' इत्यादि. नात्रांमध्यें एकच उदाहरण 'जळरवें नैकवे' हे माझ्या लक्षांत आहे. त्या दिर कवींना मिरकुशाचा पयन केलेला दिसत नाहीं.

प्रसाद०—दुसरें भोगी या स्वक-पटाविपाका । (तसेच बी. त. ११९) मुख्य न तुज कुणी.

श्रीधर०—'नच तुल्य तुज कुणी.' पण पतिप्रेमाचे दर्शनी व्याचा म

वीरतनक

३६

९ सुखासा का—हि मातें ना—हि या लोकी ॥

निघोनी जा—इना आत्मा । हि आलोकी ॥ ३७ ॥

प्रिया कान्ता—नना कान्ता । स्थजोनी की ॥

मला गेली । अगलकान्ता—रि एकाकी ॥ १ ॥

४ नयनपरी आ—नंदाश्रुजलें ।

चंद्रमणीसम मुख पा—हुनियां ते सबती ।

५० खुली तरवार । करा सरदा—र रिपूतें आ—जिमझाया ॥

५४ पदः—(चाल ' कितिही नीच वझा ').....कर हे
स्फुरती आ—युध भरण्यातें.

७० चंद्र चिंन, विषित का—सारि निर्मली

७६ निरसोनी विवेही मुनिही मतिही—न होई.

१०४ (झंपा) खड्ग सं—निघ सदा नभ असतां

(श्री. क. खड्ग हें सर्वदा सज्ज असतां)

भीसि कां होसि कां—तर मनी व्यग्र कां

सम हि वि—क्रम नसे काय ठावा

(श्री. क. विक्रम न मोर सम क्रम ठावा)

१०८ सोढवितो तुज या मंका—तुनि का मनी जातां कां

कृतज्ञावक.

७ दावी प्रतोद तो दवित अ-। से कुण्याखळी

२१ सिद्धि असे ई-। शेण्ळे बरती.

३९ जाळि नरा खदि-। रांगारसमा

४१ ओतुवृंद थोम्मानि मति-। बंध करिति ना कवी

उत्कटतम होति नरा-। चे विचार ते जधी

५५ सीन निज अणु-। नी नयनसम-। ची न (!) धरति

कु-। लीनता

१०५ पंचारति घे-। ऊनि उभ्या या

११४ सकल अंगा । प्रस्तर अंगा-। राशि ज्वाला । बेष्टि हे

११६ जणुं पिशाचसंघ एक-। वटुनि स्थित वसे

२१७ घनता परि त्याची दा-। बीती अवलोका

१२३ मनोर-। असदन । विधुसम । वदनन-। कोरी (या) !

कृतज्ञ

१२८ बहु विराजशी-। ल शची जशी ।

लोळते तुझ्या पदां-। जुजावरी मुसंपदा

मुद्राङ्कन

४६ निज करुण किरण त्यावरी पस-। रिति न दारका ।

५६ भोऽऽऽऽमी या ।

६६ बाटे अलि-। गावा हृदयी । परिसाच्या सं-। गाने लोहा ।

१४६ अहो पावा-। णराजीनों । पडोनी शी-। येहे फोडा ।

कराया झा-। सना भ्याडा ।

१४६ शिरी सौदा-। मिनी पडुनी । पडा तों मा-। धि कडकडुनी ।
इत्यादि.

५ सर्वावेक्षा मजेदार उदाहरण मूळजे.

(बाल-नक्षत्रन देवर्त.)

१०२ औषध वदनी । घालायासि पु-। दे सर-। सार्वे मी ।

ओष्ट शिरू तों बघती माझे हे चुं-। बनकामी ।

नाडि परीक्षा-। या जों स्पशे

[मार्मिक- (वेदसारखा आवाज काढून) नाडिपरिक्षा वेद.]

वेद पाहे तनुचंदन हा नकरि वि-लंवाला.

मार्मिक-मला वाटते ही नाडि परीक्षा बाजूत पडली तो मेझी वेद आहे.
ज वाकी स्पशे परीक्षा मूळजे यर्मिप्रिटर राडिला मूळून असे दोन भाग पाडले.
नाडिपरिक्षा-या जों स्पशे.

मी:-ही कतिपयाची उदाहरणे दाखविलीत पण नाटकात विशेष क-

मार्मिक.

टीकाच०—काही तर निःसंशय कहू लागला. एण इतर ठिकाणीं गणना
आलीकडल्या शब्दाच्या शेवटीं यति ओढून आणण्याचा प्रयत्न करितात. यतीचे
ठिकाणी वाक्य संपन नसल्यात व तान घेण्याच्या मानगडीत न पडल्यात
हा प्रयत्न काही अंशी साधतो एण करीक्या एका लहानशा चुकींसाठीं मदा
जममभर झळ होनात.

मदाचें हात) देव
मारिनि मर

आमिकराव०—मग कशींमि हाटलेंच आहे 'सुनने
सेवर... देव भारिनि मर'

श्रीम०—आमच्या ओळखाचा एक कवी आहे त्याचें नांव कडबुज्याकवी
त्यानें 'सुखाशा काही' ह्या पदाच्या चालीवर एक पद
कडबुज्या कवीचें पद केलें आहे.

तुलां माहुं-। न वेडावू-। न मीं जाइ तुं-।

दरीं तुं सों-। दुर्गाची का-। न आहेस कुं-॥ धृ ॥

दरदनीं म-। म बदनीं तुं-। वनें एहु शि-।

परुनियां तुं-। न करि म्म तुं-। ग मन जें सुत् ॥ १ ॥

(सर्वांच्या मुश्कुंड्या वळतात व पदाला तेरादा वस्तुमोअर होतें तेराव्या
शेपेस माघ वाचरपति म्हणतात 'नो मोअर चालूं या')

बाबू०—ही चुंगनें शिपडायची कल्पना कारच बहादुर आहे बुवा.

श्रीम०—तुलां अजून अगिचिनच आहे वाटनें घों. त. पृ. १००

स्वमुखपत्रिं खुबन-सेका करितों सोडुनि आशका 'येथी
खुबनसेका ह्याचा अर्थ काय ?

बाबू०—शरेंच ! ह्या संस्कृत शब्दांमुळे कल्पनाय मनांत येव नाहीं.

पुर्वें पद आलें तें मीं नाजूक रीतीनें झणूं कायलों.

मीं मरलमुखी फण.

मार्मि०—कणा ! कोणा हास्याचे केसबीस मिचारायाचे आहेत कीं काय

बाबू०—कणा सुननें कायझे मजकूरसाव ?

मी—कणा मृणजे, का ! (कणा हाकडून) कणा, कणा मृणजे काही आहे. मी आजपर्यंत ' गरलमुक्ती वणाथ ' म्हणत होतो, (विचार करीत जावकारा) गरलमुक्ती कणा, गरल मृणजे काय !

अर्थ—गरल मृणजे शिव

मी—सरेच ! कणा मृणजे नाही का ठाकक ! आहे कणा मृणजे साय ! (खर्च हसतात)

अमराचा—थिक ! थिक ! स्फटावा तु कणा हृयोः । कणा मृणजे मा-
काची कदा.

बापू—मला वाटते कणा हा नागिण हा अर्थी उपयोगात आणला असावा
कारण पुढे म्हटलें आहे ' श्वातनार्मि दुःखेन करित परम विकल सकल जना ।

ललितकुचा—(मध्यंच मृणमाल) सधनविधनसंशोधः कणा—मना.

अर—१० कणा याचा असा अर्थ जेहेते हेत नाही.

बापू—(पाहून) आपल्याच्या दिक्शनरीत सुद्धा असा अर्थ नाही.

अमर आपटे चुकले मारमि—हेत नाही मृणजे कर भाडताचें आहे, कर
भसतील किंतु अमर, आपटे सर्व चुकले अहतांत त्याचा काय भेद
(पुढे मृणमाली) निर्मियला पतिसी रोग । या सकला मरण भोगा-
काम्येला मियवियोम । पातल्या क्षणा ॥ १ ॥

अरविह—कायही ! जेहेते लोकांनी तुलना करणास हिचे अर्थी जेहेते
करा असतंत तथापि काहीतरी जेहेते पन्वसार्जे कर्तव्यकरित असतवस्त
नाहिजे.

बापू—मृणजे नागिणीच्या श्वातनार्मि जोडला दिव्यामध्यं काम्यो
अर्थच ना ! हिचे स्वस्त मृणजे काय ? कारण रोग मरणभोग व मियवियोम
यांच्या तिज्याशी काही संबंध नाही. फक्त हा संबंधाने तिच्या कानावर
आहे हातकेंच.

मी—का शर ! तिच्या जाण्यामुळे तर हे शक्य आहे.

बापू—अशी तुमची साक्षी आहे का ! आणि तसेही घालें तर 'बापू' हा शब्द 'साक्षा' अर्थ काय !

मी—स्वातन्त्र्याचे हे उगीच आहे. तुम्हण तुम्ही माझा हातका परिणाम घाला की, आल्याबरोबर त्याच्या दुःखाचा काढो तो काढा.

बापू—जसो पुढे पुढे काही होईना पण काही तरी समर्थन केलेत तुम्ही पण तुमचे ही धाड्यावर कवितेतले सर्व स्वातंत्र्य निघून गेले. एकतर साह्य व समान धर्म ही नीस आहे व शिवाय रचनाही स्पष्ट नाही. एकंदरीत हा कल्पना घेऊन पडली नाही तरी गडबडगुंडा करून दिली आहे घालून घ्या. जसो पुढे वाचा.

प्रवेश ३ रा व ४ था.

[सारांशः—कैलासनाथाचे प्रसीसला ठार भातांना त्याला सुडाची आण दे म्हणून भुंगला पण पाठविले त्याचकडून त्याचे स्वर्गन भाषण, सोदामाजी राजवेद्याला ओळख देऊन बरापाड्या वेषाने राजास भेटण्याचे ठाविले.)

बापू—(वाचतात) राजवेद्यः—माझी तेथपर्यंत गति माझी होईल. अजून मला राजवाडा बघू नव्हो.

बापूसा—कायहे राजवेद्याला कैलासनाथाचे कृष्णमाजारे माझीत काय त्यापि माझे सप्तण्याचा संभव आहे.

गद्यगवा—हा माझा असण्याचा संभव असला तर राजाच्या निघेन सोती व कैलासनाथाची धूर्तता कोठे राहिली.

बापू—मग एवढे कैलासनाथ धूर्त होते तर त्यांना एवढे कळू नये राजवेद्याला संभव आल्यास त्याची तो परीक्षा करू शकेल ! मग त्याने राजवेद्याला राजवाडा बघू कसा केला नाही !

અચળ :-—અં: સ્વાલા માફત જોતે કીં હે રામચંદ આંલે અતેષ અફેતે જ
પાટક કર્ણાશ્વા કામાપુત્રેતે તે નગાર્થે ચાત કરિતાલ.

પુઢે ૧૬ આલે તેં મીં સપું લાગલોં.

‘મુક્તતા કરીતે પતિર્થી મીં ત્વરિત યા ઘણિકેતેં’

મસાવરાય :-—‘કરીતે’ ફે રૂપ અવર્ણી ‘વાંચ’ સારલે લાગતેં
મુજા.

શીઘ્રકચિ :-—‘પાતત્વાક્ષણા’ યા ઘરિકેતે ‘અસલે પ્રયોગ કર્યોકે
અપરિતે દિસતત, પી. ત પૃ. ૧૩૦ પછા.

‘પલ્લમરે લવ અવખિનખિ મર્મી ન તિલ્લિદિ ક્ષા ન...’

‘પર્વા રતિ ન કરિ’ ‘પલ્લમર તિલ્લમર મનન ગુપ્તન’

ગુ. મં. પૃ. ૪૧ ‘લેદ મુલ્લિ ન ત્વાં શિવે’

પી. ત પૃ. ૪૧ ‘નુરે સદેહ લેશહિ તો ડરેના અલ્પહી કિંતુ’

ગુ. મં. ૧૨૦ ‘અર્નાલિ અનુસરતે જો નર તો શાસન ત્વા ક્ષણિ મોપી’

મીં :-—પણ ! ફી તર સગજવાવ કર્યોં ત્ત્વા માફે.

શીં કા. :-—આફે કબૂલ ! પણ અનિશ્ચયોકિ તરી શોમેલ કર્યોં કરાવોં.

રતિ પલ્લ ત્વ નિલ્લ સ્થાપુલે કાંઈં સરી રસયોષ સ્વાલા પાહિજે. રતિ પલ્લ,
લગણ લવ, તિલ્લ પુલે એક ટોકલેલે અગર્યોં ચાઈંટ દિસ-

તત, તસચ મો સંશિતલેલ્યા મદુમેક ઠિકણીં જનકવા અતિશયોકીં
અર નાઈં.

વાચ :-—અસો મોઠામા મુઢા નાઈં. પુઢે.

મીં :-—(શળતો) વસડનીં મુલાલા ! તાથ નિકાદિ આલા

મામિ. —(સાશ્વં) કરાલા, ઢિલા ગિજાલા કોં કમ ?

મીં :-—પરતવીન ત્થા કાલાતેં ॥ ૧ ॥

મામિ :-—આપણો ત્થા તાખાલા કામ મુખેતે અફે ! ચાલ્યા !

अर्थभट—तसें नवे. 'जो' अन्वयाद्वय व्यापयार्थ. 'जो (काल) ना' विपरि-भूषणे नाथाश्रयक-आला त्या कालात.

मी.—(निः श्वास टाकून) बरे झाले अर्थभट तुम्ही झेता म्हणून! नाही तो त्या मंडळीला भेडमायाला काळभेद करून सोडला असता.

(पुढे म्हणतो) मृत्युदुनि कराळे

मार्मि.—मार्मि 'कराळे' नाही 'कारले' असेल!

मी.—(पाहून) मार्मि हो 'करालेय' आहे.

मार्मि.—कराळे म्हणजे काय! जरी 'पळणे' एवढे 'पळाळे' तसे 'करणे' एवढे 'करले' झेने की काय!

अरविंदशास्त्री.—जेणे 'कराळे' ही 'कराल' साची तृतीया आहे 'कराळे' झेने.

ललित बुवा.—विशेषण विशेष्य भाव नं. १२३५.

लघन.—एकंदरीत कराल साचा अर्थ काय

अमरा.—'कशालो दग्धो-तुङ्गो ।' इति असलेले किंवा उंच

बाभूराव.—'कशाल दग्ध' म्हणून वाचलेले आठवते. पण इथे कोणत्या अर्थे व्याख्या!

बापू.—पुढे 'कराळे' सळे जाल केले' असे आहे त्यावरून दहा.

मार्मि.—अस्य द्वाव्याच अर्थ बरा; म्हणजे एखादे कायद घेऊन कुरतून काढे करावला बरे.

प्रसादराय.—नाही तरी कर्मांना मोठमोठे संस्कृत शब्द धाटायची काय होत त्यामुळे अर्थबोधही न होत! प्रसादरायाने मात्र झेने व एखादे वेळेस 'कणा' शब्दाच्या चुकवाही होतात. साची मी पृष्ठभाराने उदाहरण काढले आहे त्याचा अर्थ साधारण मराठी कविनेत्या वाचकांच्या बाबाला झुडी सव सावचा नाही.

गुप्तमंजूष.

(पृष्ठ) १ उक्त ३ निर्व्याज ५ विवक्षा, महानस ३१ स्तोत्र
३४ त्रपा, क्षपा ५७ हृत्कपाट ७२ कोश ८०
कटिण शब्दाची यादी असुखस्वरदाहि, आलोक ८२ खर्व ९४ फळा
९७ कराल १०४ आंतर १०५ अकलुष ११८ करण १२८ तिमि
१३५ तनुकृत १५० महीसुज १६१ वितर्हि

भूकनायक

१० मनोल कोलभंग १७ बारुणी २६ नासा ४० कृती (= धन्य)
४४ भारती; अदूरगतिका, कवल ५२ शाम ७९ क्षासन ८० को-
रक ९८ खेवर (!) ११५ कीर्ण, विट, जवनिका १२३ शिखी-
धन १२७ प्रबोधन १२६ दुरितांतरिता १३८ कुर्विन, महीजा
(= महाहौजा ?) १४९ वराकी

वीरतनय.

१ वचनातिग उज्जुंभण, वृत्तजगदंब, अनितहेरंब, जगदाहंबर,
आवर्त ३ तति ५ रसा ६ स्विज ८ परिष्वंग, नितांत १३ सिजित
१६ स्तनित्र २० युष्मदीम ३५ सैधवरोपण ४२ परासु ५१ कद्व
सपदि, जवन ५८ निगह ६० धृतिमाज् ७१ आयसक्षस्य ७४
कालावधि (क्रि. वि.) ७५ महाक्षण, न्हव ८१ सौजन्यार्वा (मुद्रा)
सांद्रा, सुमंद्रा ८५ वरेण्या १०४ कातर १०८ उद्रेक, विपाक
सेक, आक्षका १०९ लास्य, अलक्त, अक्षता १२८ प्लुत १२९ अक्षि-
ता, कपावपवि १३८ नारक १३९ निरामय

तथापि कांक्षे शब्दांची असे पादात्म्यजोषी आहेत. गु. मं. ११६ सह को
मल्लंगी स्थित. पु. सं. २१ छायेच्या याच साली । स्थित होणे
पुण्यशाली मू. ना. २१ मजला देसुनि तुष्टति अंतरि मू. ना. ११
एषु पिशाचसंघ एकददुनि स्थित असे गु. मं. १२० स्फटिकाचे
वेळे । नमन असति रसपूर्ण मृजियले ' ' अन्य न मृजीला विकार
गु. मं. १२० ' मरणा स्वीकरितो ' गु. मं. ११५ ' तनूकृत ' वी. त.
५१ ' सपदि ' हे तर पदपटीत संस्कृत क्रियाविशेषण असून ते उपयोगी
आणजे एषजे मराठी भाषेला दाक पाजून उन्मा
विलेला दाक पाजणे करणे होय तसेच ' अपांग दृष्ट्या ' वी. त.

हा शब्द तर संस्कृत विभक्तिकट आणला आहे.
याशिवाय मी कित्येक शब्द असे सोडले आहेत की, ते मराठी भाषे
पुष्पारोत नाहींत परंतु कविसिद्ध्या वाचकांस ते माहीत असण्याचा संभव आहे.
साध्या शब्दांची दुर्बोध बरभ्या सारखे संस्कृत शब्द आल्याने कविना दुर्बोध
कविता दुर्बोध साध्याची पुष्कळ उदाहरणे सांगून देणें येतील. उदाहरणार्थ
वी. त. ८६ मज्जन वेई कज्जलघनयुत लज्जितलोचनशशिगुमभि
रणी. ४. १२० सुंदरी विलासिनी सेवि कशी मधुरा विधुरा वि
राहु जशी रविसि कुमुदिनी ॥ ध्रु. ॥ जन्मवृथा करि काय कधी त
मोहिनी रोहिणी वाहुनि । निजतनु इतरां शशिबांचोनी ॥ १
हात एक विभु सुगजे चंद्र शब्द कदाचित् अदृष्ट्या स्मारका आहे, पण का
काव्याचा प्रयत्न करा व किती लक्ष्मर सिद्धीस जातो पहा. मुक्तामकान्त पृ. ७
मराठी जहासुपीहि मंदरी नवे । त्रिसेवनें जरी नवे सुपी असें मं

समर्पणे ॥ ध्रु ॥ मधुमधूनि रसना अधू सुदति कां अदूरगतिका ही
 होते । आपल्या गुणमंजुषांत तर 'अंबर हें प्रमुखोवन' तो अनुभूति
 जेथि' तसेच 'प्रणय तरंगासर्वे' वगैरे लक्षांत असतीलच.

आणखी एक मजेदार उदाहरण म्हणजे श्री. न. पू. १२८ 'वचन न
 मधुर अमृतांति गमे । सुखि मन रमेचि अमे विरमेहि शमेहि कमे ॥ ध्रु ॥
 मुद्दे निरुपमे नयन जल वमे प्लुत वनतमे विषमेषि तमे परमेश अमे ॥ १ ॥
 या लाया अर्थ !

परमेशअमे ग्रामि = जेथे 'परमेश अमे' तेथे आमचा पाम-
 मराचा काय राह !

वाचस्प. — हा सर्वांचे कारण कर्षीची पदललितपरिमयता । 'यहं सटपट
 करुनि विकट' ते जे 'शतपट अति विकट निवट प्रकट' असे प्रयोग आणू
 पाहतात त्यामुळे अनिशय रसदाने होणे. नाहींतर काहीं काहीं पदानील कवि
 कल्पना-विशेषतः मूकनायकांनील-इतक्या मनोहर आहेत की, त्यांची तात्पर्य
 करीत रहावे वारंवार उदाहरणार्थ.

अलि धांवुनियां सोत्कंठ कुसुमा येई वनी ।

मधुपान करूं आकंठ धरुनी हेतु मनी ॥ ध्रु. ॥

कोमल हृदयी तूं खरा ।

आव्रतिर होसी ।

रक्षक परि हा तामसी ।

छलि कंठक ओं बैकुंठसुख हें तद्वनी ॥ १ ॥

हें गुलाबाला उद्देशान स्वभाष्या स्थितीचे वृत्ति असें सरोजिनानि म्हणजे
 आहे, पदाचा अर्थ व स्वाभेकची स्थिति वेगळी एकदम दोघांपुढें असतील

તરફ તથા આત્માદ તત્ત્વજ્ઞ હોનાર કહે. નાહીતર સદૃશ્ય મનુષ્યાસ
વાહીવરણ છુપ રહ્યે લાયક.

મી.—સાધારણ વાચકાના નાહી અર્થ સમજહા તરી યેંજુરડા તરી
જેલ કી નાહી.

અરવિ.—જેહેતે કિલોસકર મેહકીઆ હુતપત્રકાત અસે
ફક્ પ્રાચ્વેટાની તિફિલેએ અસને કી, ફક્ યેંજેટાનીચ નાટકા
નાટકાલા ગાયે વાચે મૂજૂત !

વાચ.—શાલી ચોવાચે મૂળજે સરે આહે. નાટકાવા પ્રયોગ સ્વેજકર
કરાવવાયા આહે. તર પદોચા એકદ્ર માવાર્થ તરી લોકાના સમજહા પાઠિ
નાહીતર પરવા કોળી મટલ્લાપમાળે ગુજરાતી કિવા કાનહી પદે કાય ર મા
કાય સાંતો અસે મ્પાચે. મી મૂળજે અસે મૂળત નાહી કી, 'ગોલકી તં
રાંચી સ્વરૂપ' પદ્મનાભના છુટા પદે સમજહી પાઠિમેત. મગ કવિતેતલ્લા વો
પણા જાઈલ. વાકી તસે મૂડલે તર સ્વાંચ્યા સાટોઈ 'મ્પાતારા હનુકા' ક
કરિતી 'કિવા 'વેરનિ યે પંસા' અસે એમહેં દુસરે પદ કાલ રેલ વાહન વા
બ્પાત વાઈત નાહી. પગ તેં સોડુંન હેલ. નાટક પદ્માવતીના ધોઈં વહુત સંક
સમજતે આહે અસે સમજૂ. અથા લોકાના મી મવાર્થી મટલેલ્યા 'અ
ધિકુનિયા' વાચા અર્થે લશ્કર કઠળે દુરાપાસત આહે. સ્વાંતૂન, ગળપતરા
અસેઈં કમુલ કેલે સમજા કી, સર્વ મેક્ક સંસ્કૃતચે યેંજુરડ આહેત ત
તપાએકી કિતી જળાં કોલ્લટકારી પદે નાટક એકતા એકતા સમજતો

મી.—(જરા મોંધહૂન) નટ લોક સ્વચાર સ્વર કરીત નાહીત.

વાચ.—અસા મુદ્દા વદલું નકા. સમજા નટ હી સમજૂતવાર યેંજુરડ આ
કારણ યેંજુરડાંતર તુમચાં પ્રાર મોરવાળી દિસને.

વાચ.—મી સાગ્રીને સંપતો અથા પ્રેક્ષકાએકી દેસીલ શેકહા પંચાળ
લોકાનાં કોલ્લટકારી પદાએકી નિમ્મે પદે તાંન પ્રારવા એકત્યાસિરાય પુ
અર્થે કઠ્ઠાવચી નાહીત.

बापू.—मिस्त्रे का ? मी. म्हाजरी तीन पन्थीया पड़े.

सल्लित.—ध्या ! बाबुराव एम्. ए. आयेन. माजरी बाबूसाहेब एन्. एम्. मी. आयेन. एकेरी सॅजुएट राहुंच या.

प्रवेश ५ वा.

(सारांशः—राजीने राजाजबडून बचन केसल्याप्रमाणे पण तर लासायचा मुल भुंगी (हाच प्रतीपाचा पुढे कसे कैलासनाथने राजास कोटेश भासविले) हाच्याशी तर नंदिनीचा विवाह झाला म्हणून स्वभवंतरासेंधी राजा व कैलासनाथ हांच्यांत बुडील बेल ठरतो. एक राजपुत्राचा पण जिकण्याची परवा नाही, दोन प्रभू नंदिनीने घालावे व एक अतिशय अमीतीचा प्रभू कैलासनाथाकडे कल्लावा. तीनही प्रभू कोणी व सोडविल्यास नंदिनी वाढेल त्यास देण्यास येईल. कैलासनाथ जालो व बेराभ्याचे बेबात राणी येते, म्हणूनमार्जार विष ओळखते, राजास भीर देते व दोन दिवस म्हणूनमार्जारेवनी येण्यास कुसरे ओवध देते. व त्याच्या डोळ्यांत खले ओवध घालते की, त्याला मुक्तीच दिसेनासे होतें, एव दिवसानी कुसरे एक ओवध घातले म्हणजे वसत दिवायवास लावेल असे सांगते.)

पुढे सोदालिनीच्या ' पंजर झाला वा अस्थीचा ' व ' श्रीचक्र मंदीर्नी घालायासि पु ' (ए. १०१, १०२) या पदांच्या कल्पनेवर मंदली मंदीर मुप झाली व ' आन्तर रोमा ' ह्या पदालाही बरेच मार्क पाहले, म्हण ' शमवाया विरहासि शडकरी । निर्हरे धाबुनि येई साक्षा ' ही वरण मी लढला तेव्हा,

बापू.—बाइबा ! काय कल्पना ! आदि निष्ठवाचला निर्हरे धाबुन येतो मंदीरी माजायला हाचे पाहिल्यात

मार्जि.—आपकी भाकरी माजायला हाई बाइतात.

मी.— कायजे काय !

महा.—सुखजे निहत्तल्या पाण्यानें जसा अक्षि विह्वलितो तथा धाढ्या हाकाड्या पोपाचें माकरी भाजतां वेतात. कवीच्या प्रमाणेंच कार्यकाळ बोपाचें हें आजची एक उदाहरण आहे.

पुढें 'ईश्वर पंकज जेंवि मतेगज संकट उद्धरितो' हाच्या अर्थसंघर्षानें प्रश्न निघाला. त्याचा अर्थमटांनीं 'ईश्वर संकट उद्धरितो जेंवि मतेगज पंकज (उद्धरितो)' असा सांगितला. त्यामुळें माझा मनांत तो हाच्या अर्थी संघर्षानें पुस्तक कल्पना होतो (ती मीं सोलून दाखविली नाहीं. कीं, 'पंकज हें मतेगजाचें जेवण आहे ' तीं दूर सारलीं.

बाबू.—देव संकटांतून मनुष्य नाहीं उद्धरित तर मनुष्यांतून संकट उद्धरतो मी.—(पद झुजतां झुजतां) ' ...ईश परात्पर करुणा तुज्या अविलंबें करितो

मार्मि.—कोणाला लंबें करतो !

मी.—लंबें नाहीं अविलंबें करितो.

मार्मि. झुजजे काम !

मी.—न विलंबः अविलंबः । ' विलंबें ' च्या उलट 'अविलंबें.'

मार्मि.—धन्य आहे.

प्रवेश ६ वा.

(सारांशः—नेमनाथाच्या नगरींत आलेल्या प्रतीप सौवामिनीच्या शोषविषयी आत्मगत भाषण करितो.)

हा प्रवेश प्रतीपाचें अर्धापान भर आत्मगत भाषण आहे. त्याचे शेवटीं याच शब्द वाचतात. " असे कांहीं आजीबाजीचे प्रसंग आहेत कीं विचाराला अवसर नसल्यामुळें मनुष्यानें स्वमत भाषण सुरू करूं तेव्हां कायतें "

भाव.—काय स्वाभाविक भाषण आहे हे हे । जणू काय कोणी स्वयंस्फूर्त भाषण भाषण करीत असतो, आणि भाषण भाषणानेच जेव्हा भाषण असायत तसेच विचार करून आपले भाषण भाषणिते ! हा दोन तीन वाक्यां मिनिटभर गेलं असेल की !

मार्मि.—न्यायिनी खुबी तुझाला माझी नाई राव ! आत्मगत भाषणें लघिल्ल्या काव्याची असा कवींचा नियम आहे. पण हेच हतके आमुद्द का व प्रवेश हतका लहान का झणून कोणी रागवेल त्यापेक्षा दिलगिरी प्रदर्शक सच प्रत्यक्ष प्रतापाच्याच तोंडून ती दिलगिरी प्रदर्शक सच झणून सांगण्यास येत आहे.

प्रवेश ७ वा.

(सारांश:—स्वयंवरासाठी राजे जमले आहेत त्यांचा पांचदपणा, कैलास-माथे स्वयंवराच्या पूर्वीक अती व यशस्वी राजपुत्राची हतकींनी एक दिवस सेवा केली जाईजे अशी आज्ञाही एक अट सांगतो. विलास व श्रेणी यांस राजकुलः सिद्ध करून देण्याच्या अटीवर बंधू देतात. हाशिराच मेघनाथाने दुसरी दूरकत व विल्लाभुजे विलासाचा संक्षेप दूर झेनो. मुद्रामध्ये मोहनगरीचा राजपुत्र झणून येऊन येतानो. तो व विलास पहिले नांदीनेचे दोन प्रश्न सोडवितात. कैलासनाथ तिसरा प्रश्न सांगतो की स्वतः सेरांज हसर राजसमासदांच्या खांचे मुज्जराक विन्हे सांगणे, हात अनाति नसून मंत्र शास्त्राचा प्रभाव पाहण्यासाठी प्रश्न आहे असे के० म्हणतो. मुद्रामें मेघनाथाचे कामाने त्याच्या बाबकीचे (म्हणजे कल्याण) विन्हे सांगतो, राजा संतापतो पण बंधू व वचनभंग होऊन गेले म्हणून नांदीनाथी त्याचा विवाह लावण्याचे कबूल करतो पण दुसरेच दिवस त्याचा शिरच्छेद करण्याचे ठरवतो.)

पुढे सातवा प्रवेश म्हणजे दूरदूर तीन आला. हा तर आमचा फार आवडता असायत्या मीत सर्वांनी आपले विनोदकलासकत्व येथे ओसलेले म्हणून या प्रवेशाची अगदी वाट पाहून होती, तो सुरू झाला.

अनन्व राजाचें संभाषण होईपर्यंत मंडळी कांहीं धोतली नाहीत परंतु त्याच साल्याताऱ्या दिसली. पुढें केलासनाथाच्या अटी आल्या. त्यापैकी पुढील अट की, " शेवटीं जो राजपुत्र यशस्वी ठरेल त्याची इतर राजपुत्रांनीं एक दिवस सेवा करावी. "

गद्यग. — या अटीची काय अकर हो ! तिच्यापासून स्वयंवराचे किंवा केलासनाथाचे काय हेतु साम्य होत होते !

शापू. — कां पुढें विलासाचा नंदिनीकडून विनाकारण कां होईना पण कां करवायचा होता ना !

गद्यग. — मग त्याला सेवक करून काय कायदा !

शापू. — नाहीतर काय मग नंदिनीनें तसाच्या राखी त्याच्या घरी जाणे वाटतें. सेवक करून शेजारच्या सोलींत आणल्यामुळे त्याच्याशीं घेतायला सांपडतें.

गद्यग. — पण त्याचा कळ करण्याचा तरी उद्देश काय ! पुनः सलोबा यशस्वीचाच आहेना ! त्या छळापुढें संविधानकावर मुद्दोंच परिणाम काढलेला नाही. शोकपर्यवसायी नाटक केले असतें तर तसा ह्याला असता ना ! सर्व स्थिति नेहनें नसतें.

शापू. — खरें पाहिलें तर डें नाटक शोकपर्यवसायी झालें अशाच त्याची व्याख्या केलेली दिसते. विलासानें प्रतीपास मागवें व त्या नाटकाची शोकपर्यवसतनाची व्यवस्था सदाप्रदीप्त मध्ये पडणाऱ्या होदामितसि वार लागून किंवा नेहनाथाच्या झुलूनच रागाच्या सदाप्रदीप्त तिच्या अंतःकावा. तिच्या शोकाचें आधींच मृतयाय झालेल्या राजाचेंच तिच्या मागोमागें जावें, नंदिनीविषयी निराश झालेल्या विलासानें विवृहत्या झालेली पाहून वेद घ्याय करावा (नाहीतर ती त्याला तसली होतच दिसते आहे !) व दरबारच्या कोठ्यांनीं केलातनाथाचें कपट ओळखून त्याला मारून त्याच्या मुळांना हाकून जावें व नंदिनीनें आत्महत्या करावी. हा खरोखरी नाटकाचा समाप्ती अंश आहे. १८५६ वर्षी विलासाच्या छळाचा प्रवेश कायम होईपर्यंत किंवा

अस तरवार उपसेपर्यंत घाटते. निदान त्या हळक्या घनेगाला अल्लाख उपर-
कार शोभेल.

मी-मूढाचे बेल तसा असून मागून बदललेला असेल.

गद्यम-०-मग प्रस्तावनेत का सांगितले नाही !

वाच-०-तसे असेल तर बदल करण्यात अगदीच अरसिकपण दाखविले
आहे. शिवाय प्रेक्षकांना व टीकाकारांना ही सबब सांगण्यास अर्थ नाही. काम
किरादयाचे ते अगदी बेमालूम केले पाहिजे. वीरलयात अशा तऱ्हेचा प्रयत्न
केला आहे तो थोडा बरा साचला आहे; बाकी तेथेचुद्धां शालिनिना सुभाल
एकदोन नास बेगुद्ध देखली आहे.

मी-(उसकून) मग बेगुद्ध राहिली म्हणून कोणती हरकत आहे ? घुमदा
नाही का बेगुद्धीत कोठल्याकोठे प्रवास करते !

गद्यम-वा ! वा ! अहो तो मोहिनी नेत्राचा प्रभाव ! ! आलेआप आलेली
बेगुद्धी नव्हे.

मी-वर रोमियो जुलित्त घाटकात तर बेगुद्धपणाची कमाल केली आहे.

गद्यम-०-त्याची नाही पण तुमची कमाल आहे बस्त ! ! अहो जुलित्त
जोषध घेऊन गुंगून पडने तसा प्रकार काही शालिनीचा नाही.

मी-वर ! वसंतसेना. राकार तिला बाहुपाशनें ठार मारतो व पुढल्या अंकात
ही जिवंत होऊन चालू लागते.

गद्यम-०-हो आतां जरा टीक बोललांत. वसंतसेना बेगुद्ध पडते शकार व
तिच्याबद्दल बोलतात व मग लगेच भिक्षू घेऊन तिला सावध करितो, हे
केंद्र प्रकार काही विशेषतः कटू लागत नाही. व कल्पना शक्तीची कारणी औ-
पचाण करणी लागत नाही. बाकी वसंतसेना मृतप्राय पडलेली पाहून ती मूर्छित
आहे किंवा शरीररच मेली हे पुढीच न पाडतां 'मेली गेली विलासिनी' ही
मसा चौपटरी गळा काढून रडणे विदासारख्या समजूनदार माणसाला शोभत
नाही. कदाच किंवा नव्हती अधिक पिंडवत प्रकार शालिनीच्या मूर्च्छने

विशाल दिवस वेतो. शाहिनी पुतली थाकून मूर्छित पडली आहे (शाहिनीचे बापाला पाहून मूर्छा व आता शिपायांना पाहून मूर्छा व बोरसिंगाला पच पाहून धारभेदेपणा करणे वगैरे पराक्रम पुरुषासारखे शिक्षण तिला असून सारीक काळ जगासारखे आहेत !!) हे बोरसिंगाला ठाऊक आहे तरी स्थाल बाटले ती नेहमीच. पुढे बकुल शाहिनीची तशी अवस्था पाहून बोटमर शोक करून वेतो पुढे झुरलेन भरपडत येतात व तेही बरच वेळ घसा मोडला करून तिच्या बरोबर मरायला तयार होतात व मग कधीना आठवण होते की शाहिनीला अजून सावध करावचीच आहे. हा वेळपर्यंत शाहिनीच्या निष्ठाच्याची सर्व माणसे तिच्या भोवती तारुण्य शोक कातात. पण ती झरोखर भेली आहे की नाही हे कोणी पाहिले तर शपथ !!!

टीपणी-असे स्थाल काही उपाय नाही. नटा-प्रमाणे नाटके करावी लागतात. नाटक मायः ताने. नाटक-प्रमाणे नट होत नाहीत. छलित-नाटकभेदळी आतापित नट-नाटक-मायः

साध-तेथेच्या अरीवर्धन हा गोष्टी निराश्या. तेथे एकद्वीप छळाचा प्रवेश आणण्यासाठी ही जा अट घातली आहे ही अतिशय विचित्र व अचानक असून राजे लोकनीसुद्धा कुकुर न करत ती पसकरली असे दासविणवा कधीनी मोठेच धाडस केले आहे असे म्हणावे लागते. असो पुढे चालूया.

बाबू-(वाचनात. पृ. १००) ' कैलासनाथ-राजाच्या असा अर्मभेदक आपणांनी खबताळून विलास आजच कुठ जाही व करो हाणजे झाले '

गद्य-में का ? विलासाच्या पेटीची कळ ' गुप्तगुप्त ' की कैलासनाथाला माहिती नव्हतीच. मग शृंगी कमीपाचा मुलगा हासून विलासाला पुढाकडे लक्षध्यास काय दूरकृत होता ! तसेच होता झाले तो कोणी प्रभाची उत्तरे तेथे कैलासनाथस भेटकर होते. कारण मग शृंगीकडे कमीपाचा आला त

विशेषनः तिसऱ्या प्रभाची जरूर राहिली नसली. व ह्याप्रकारे विलासाला उद्योग लावणेच इष्ट होते. कारण विलास प्रभाची उत्तरे वेईल अशा फैलासनाथाचा क संन्या होतीच (पृ. ११२ पहिली ओळ)

बापू०—अहो कुठे इतक्या भावगर्भी करीत बसले आहेत कवी ! नाहीतर तिसऱ्या प्रभावर बांहापला विलास पाडिजेच होता. तिसरा प्रभाही पुढच्या भाग लेकीच्या अजय भुंगाराच्या प्रवेशाला पोरे जरूर होता. जसवन्दी विलासाला विलासाचाही संशय दूर झेले इष्ट होते. एकंदरीत कसा तरी विलासाला बसवून घेतला आढे झाले.

पुढे बापूराव पहिला प्रभा वाचतात 'वसंतो कविरसनाग्नी अनादि व्युत्क्रान्त सार्धं वाहकरीं । मध्यराहित परहित मज जगजुनि पशुपति निजांगि सतत धरी '

अर्थ०—'सार्धं व्युत्क्रान्त' (म्हणजे अक्षरे उलटून) व 'सार्धं वाह' हे शब्द किती राजांना समजले असतील कोणास ठाऊक । कारण सगळे राजे वर्मका नव्हत आहोत असा कवीचाच समज दिसतो.

अर्थ०—सर्वेच कायदे जेहेते त्या सगळ्या राजांना मराठी देत होते काही

गद्य०—मार्ग तर काय ! अंगराज, बंगराज, मगधराज तर तुमच्या देशत तुमच्या देवत मराठी जन्म भाषेप्रमाणे मराठी बोलत आहेत. त्या पैकीं बोलतात अंगराज व बंगराज बंगालचे राजे हे तर परममिश्र आहेत ! तसेच मल्लदेशचे ऊर्ध्व मारवाडचे व कर्णहोपचे राजे हेही मराठी जाच- जाचे आसतीलच !

रामोपंत—हे कर्णहोप कोठे आहे हे !

मार्ग०—अहो त्या वेळी काळ्या समुद्रात हे बरे होते !

प्रीति०—किंवा ही कर्णाचे हीच म्हणजे हारका असेल.

ललित०—मी अरेविषय नाहिल मन्वे कर्णहोपच्या राजाच्या वृत्ताचा काही आहे

सी—गवाधरपंत तुमच्या हाजण्यासंबंधानें मला असें वाटतें कीं, हा हा राज्याच्या जवळ त्याचे दुमाचे असतील

बाबूराव—कफ जोरिएन्टल टायलेट ! आणि त्यांच्या भाषांतराच्या कामावर कांहीं वेळून त्यांनीं भाषणें छापलीं.

बापू—अंग बंग हीं नवीन अशीं आहेत कीं त्यांच्या राजांनीं मित्र झालेंच पाहिजेत.

प्रस्तावराय—अंग बंग हांच्या जोरेंत कांहीं मजला तर होईल असेल.

बंगबंग भाषा:

ललित—हाला बंगबंग भाषा हाजतान.

बाबू—आणि सनमानांत वसंत हीं कीं इतक्या लांबलांचे व मर्यादांचे काय काय लायला होना माया होळणारे राजे जमवून केलेल्या या थोड्याच्या स्वयंवरांत एका काय लायला होना मर्यादा तर

कलित्वाच्या गोरींमधीं 'अद्याक्षरादिनि तें' असेलीं कोणीं ओळखणें ! आणि त्यांचे कीं उपनेचें कोणीं मराठी जाणणाऱ्यांशिवाय कोणाला उलगावतां पावपाचें नाहीं. कारण माय भाषा दुसऱ्या कोणत्याही भाषेत नाहीं.

सी—पण प्रथम काढणे नहिनीच्या हातीं होतें व तिच्या मराठी नवरात्र पाहिजे असला तर !

बाबू—पण तिला पुण्यासारखें शिक्षण मिळालें आहे व तें देणें खरींच्याच हातीं आहे. त्याअर्थीं नहिनीला इतकी मज्जत असायला नको होना का कीं, इतक्या टिकाळचे राजे आहेत आहेत तेव्हा आपल्या शिक्षणाची काय मर्यादाकरितां तरी शौर्य व चानुर्य ओळखण्यासारखा पण लावायला पाहिजे !

मद्यम—कारण तुम्हीं वाचकसि, उगीच शिक्षणाच्या नांवावर मुरळ्यां लाविले आहेत. असे तिला विलासच नवरा पाहिजे होता व विलास तर वाचक्या शिवाय, मग शौर्याचा वक्ता काढून कसे चालेल ! ज्या गोरींत विलासाची बुद्धि झालेले असे तिला छळक होतें व जे प्रथम त्याला माहीत असण्याचा संभव, तेंच

मम तिने काढले. सरोवर तिचे शिरोने कितपत होतं हे तिच्या 'पुरुषांच्या अनुमता' पद्धत दिसतच आहे.

बाबू.—(वाचतात.) (भगधराज उठावयास लावतो तों त्याचे आसन त्याच्याबरोबरच उचललं जातं.)

गद्यग.—कायहो ! पूर्वी दरबारात राजे लोकांना बसावयाला इतकी लहान आलने देत असत ! की, आगाप्रमाणे त्यावेळीं सुख्याच होत्या !

अरवि.—जेहेते रघूच्या सहाय्या सर्गीत जसे वणन आहे.

स तत्र मध्येषु मनोज्ञेष्वपि सिंहासनस्थान् उपचारवस्तु ॥

चैमानिकानां मरुतामपश्यदाकृष्टलीलान्नरलोकपालान् ॥

महाने जेहेते मन्त्र होतं व त्यावर जेहेते सिंहासने होती व त्या सर्षकी शोभा जेहेते दिमानाप्रमाणे दिसे.

मार्मि.—तुमच्या कालिदासाला काही रघूचा स्टेजवर प्रयोग करून दाखवायचा नव्हता. येथे या फूट बाय दोन फूट स्टेजवर सगळा दरबार मराय

वेडीवाला नवलेवाला याचा, त्यात भेदकासारसे भेदक व कंदिनीसारख्यांची पडद्यातली सोप आणखी अर्लाकडे वेडीवाला तयलेवाला अर्धा स्टेज अडवतात त्यांचे सोप येथे मन्त्र

आणखी सिंहासने आणता कोठडी. एवी तेवीं सुख्या हा वायच्याच, मंगे त्यातल्या त्यांत एक पूज करायला सांगली तर म्या करून ! विचारे जुने पुरावे जुने हल्लींच्या दारोहोपात्या राजांच्या आकुंचित आसनापर बसून करि सांग तिहे त्याप्रमाणे म्या वाचलेच पाहिजे.

बाबू.—(वाचतात.) कैः—(तुमचे) उत्तर म्हणजे तुमच्या आधीची उत्तर कित्याच !

मार्मि.—" जीते रझे पडे ! बाह्यारे बाह्य !! काय कोटि केळी आहे ! ! हा विद्वानांनी केलेल्या हा व मागच्या मुक्ताच्या कोटीला शेंकडा शंभर माग तिहे पाहिजेत. कोटि पण कोटि, कोटि पण कोटि । "

शेवटले काव्य हाणत भारिकराव हुकत वसले. खाती काव्य देई आ
कोणास ठाकक असा विचार करीत मी गण्य वसलों.

वाच०—कांझे पंडित आपण कर खूप शालावसे दिसता.

मार्मिक०—खूप! मी तर वेदेष साहो आहे! काव्य पण स्वाभाविक
संगतणीत कोटी आहे। शिवाय काव्य अर्थगोभांय! मेहेमा उत्तरक्रिया पदा
नष्ट सत्याशिवाय होत नाहीं पण त्यांत असाधारणच नाहीं. म्हणून येथे, जरी
संगतजांनी उत्तर दिल्यावर आशा नष्ट होते तरी, आधी उत्तरक्रिया म्हणून त्या
उत्तरक्रियेनंतर आशा नष्ट केली आहे. कां कसे काव्य आहे अर्थगोभांय
पाच चार जण 'अजब' म्हणतात व बाकीचे 'जित' म्हणून पो
करितात.

बाबू०—(पाषतात ४. ११२) अंगराजः—'मोहनगरी ना ! अगका
आमच्या भाव्याशीच !

बाबू०—येथे कवींनी आमच्या जुन्या राजांची माहक उद्गू घेतली आहे.
अंगराज कांहीं मजेदार कोट्या करतात व बराचसा आपरटपणाही करतात.
सर्व सहन केले पण कोणाही राज्यात त्याच्या आसपासच्या राज्यांची माहिती
जिनेल हाणजे अगदी घाडसा ये आहे.

मद्य०—आणखी तो हतक्या लांब स्वयंपराळा आला जाई ऐंही भ्यानात
वेतले पाहिजे.

बाबू०—सा ! मुद्यामाचें राजपुत्राच येनकेनप्रकारेण सिद्ध झालें पाहिजेना ?

वाच०—एकंदरीत काव्य की, कवि किमोदक्षणी सोटा हातत येऊन
तावडेल तेथे ठोकतात ! स्वकारणळ पायावात्र कांहीं पडत नाहीं.

बाबू०—(पाषतात ४. ११५) अंगराजः—अर का फजिती
झाली तर मी नाक खाजविण्याकरिता उभा राहिलोंच समजा
अशी उडवीन की बोलायची सोय नाहीं.

मद्य०—साचा अर्थ काय हो ! नाक कपडकरिता खाजवितात !

मी०—का पुढें लिहिलें आहे त्याप्रमाणें, उद्भवणाकरितां !

बाबू०—एव माक झालून कशी उडते तें तर सांगाला ! माक झालेल्या
कड माकडापुढें आणि त्यामुळें तें चिडतें. तेव्हां वेधें इतर सर्व लोकांना माक
झालून त्यांना चिडवीन असा अर्थ आहे काय !

बापू०—आणि चिडवणें म्हणजे उडवणें कीं काय !

बाबू०—हें अंगवस्त्रांचें मावण म्हणजे निव्वळ आचरणपणा करायचा म्हणून
कोटा आहे. त्याची नकराही नाही व तो झोमतही नाही दरबार फंडाकडपाणा
झोण्याची कर्वाणा इतकी भीति वाटत झोमी तर वेचकाळाच दोगचार आत्मबत
विनोदी मावणें दिली असली म्हणजे झाले असतें. 'एण हें काय ?

इत वेक्षें गुलाब
सुकडीचा फातें बरा

मार्मिक०—सुपेक्षा गुलाब सुकडीचा फातें बरा

मी०—(पद म्हणतों पृ. ११६) सुखशैलसुंगी । सह कोण
लांगी । स्थित तों नगी । क्षिति कंप पावे ॥

बापू०—कल्पना ठाम आहे बोबा.

बाबू०—शैल आणि नग दोन दोन शब्द कशांना ! परतार आणि होम
राव्या विहरीवर.

मार्मिक०—पहिलें शैल समासांत गुरकटल्यामुळें घेटें लहानूनच नेळें हो
इतें कांहीं नाही.

बापू०—(वाचतात पृ. ११७) 'अंमराज-अः त्यांत काम आहे
आख्या एका मित्राच्या खीचें तर चिन्ह मी तेव्हांच सांगू
वाकील 'वंगराज- ' आतां पांचटपणा कराल तर हें तोंडावर
मिगल उपटून हातांत घेईन.'

बापू०—'वंगराज'ची मर्यादांमध्ये हा विरथक 'पांचटपणा' हा
काजीलपणा अंगनापर्यंतच धांवतो कीं, तो नाटक पाहण्यात झालेल्या समा
हित लोकांना काहीं प्रकार पडल्याशिवाय दाखविण्यानि त्याची व्याप्ति कर्वापर्यंत
आहे हा एक मोठा धम आहे.

येमें माच नळा राच व्यापणेन. मी संशयानें ह्यावाळें 'आतां तुझीं अन्ध' विस्माणाखांवर आळात '

बाबा०—धाया घणाकें नका. जरा पुढें चला ह्या संशयानें आपण जास्त बोलें.

बाबू०—(राचगात) विहास 'अर उत्तर देजारानें सोढेंच विन्ह सांगितलें तर!'

केला०—'त्याला तोड पळवीच कीं, ज्याच्या समजीचें सोढें विन्ह त्यानें सांगितलें असेल, त्यानें धावीच्या साज्यानें तें सोढें ठरवायें ह्मणजे त्यानें स्वतः यश न सोडवितां ही त्याला राजकन्या देण्यांत येईल.'

विहास—'हरहर! या मीचाचें जाळेंकारच सूक्ष्म विणलें आहे.'

बाबू०—बाबा! विहास सजाचें झडां वा उत्तरानें समस्थान हाडें वारतें! मग व्हावे स्वाधीन काय!

मी—काहे, कां झेळें तसे प्रत्ययन!

बाबू०—कां! एक तर कसा मग उभा राहतो कीं, बाबा! नेहमीं करेच येळणार असें गृहीत धरलें पाहिजे. गाई तर झरोखरी चिन्ह असलें तसे राजाचीं अग्रे राजविषयाकरितां, बाबीं तसे विन्ह आहे म्हणून कधीं कबूल करणार नाहीं. तुला ह्या उत्तरानें कबाले करवतां जास्त मार्ग द्यावा. समजा जेपरज्याकारणें पसन्ने हलकट आवळे जे निम पंचराज त्यास ह्यावाळें कीं, 'असे पक्षीं तेंही राजकन्या तुम्हांस मिळत नाहींच. मग मग विळवून या व त्याचद्वल मीं अगुल अगुल तुम्हांस घेरेन. तुम्हाला तें समजा कीं, म्या अंगराजाच्या समजीच्या वडावर पांच तिकांचा ह्यावाळें. मीं बाबींच्या साज्यानें हें सोढें ठरवायें ह्मणजे नंदिनी मला दिशीं

बाबू०—आणि हासुलें ज्या ठिकाणी वाटेल त्याने वाटेल त्याची वेअर करावी. त्याला बाजीस बोलावून आपली वेअर साफ करून घेण्यास लावावें अशा असेणी सवे राजे लोक मुकाट्याने बसले कसे हाच मला अर्थवा वाटतो.

महारा०—आणि आता स्वामिमानभूष्य भूमिका आपून करि समा-
भवा भूमिका आपण जाणी नालि सुधारणार ! अन्य आहे कवीची श्रमि
मीनि सुधारणार ! त्याच्या बरोबर प्रेक्षकांची !!

मी—आहे तुम्ही हाके रागावलांत पण कैलासनाथानें पुढें हागितलें नाहीं
ना, कीं मंत्र विद्येचा प्रभाव जाणण्यासाठीं हा प्रश्न घालला म्हणून !

बाबू०—मग मंत्रविद्येचा प्रभाव जाणण्यासारखा दुसरा प्रश्न काढता येत
ना म्हणता वाटतें. आद्य शंकराचार्यांची गोष्ट आहे की त्यांची परीक्षा पाहण्यासाठी
एका पांगरीत साप घालून त्यांना विचारलें की स्वात काय आहे ! तसें कांहीं
करता आले असतें तर सर्व राजांनाही स्वल्प विज्ञानें मजा पाहून
आनंदी असती.

मी—पण राजाच्या मनांत संक्षेप उत्पन्न करण्याजोगा शक्तीचा प्रश्न को
असा काढायचा ?

दास०—मग असा गचाळपणा करण्यावेळीं कथाभागच बदलायचा होता.
नाहीं तरी त्या दरबार सनिमुळें कोणतीही सुधारणा साम्य होत नाहीं, उलट
मोठीची विवाहाच्या कर्मां स्वतंत्रता माग्य नष्ट होते. आजपर्यंत महाराजे असे
प्रत्येकवार झणजे लक्ष्मी, हंजुमती, सीता, द्रौपदी, वसवस्ती, व संपोगिता यांचे स्वयंवर
होत. पेकीं सीता व द्रौपदी हांच्याचें स्वयंवरांना फक्त पण लावले होते
पण ते पण लावतांना त्यांनीं आपलें मूलपण पक्षीत केले नव्हतें. त्या दोघीं
जवळें शीर्ष कोट्य व वैदिक सहाय्य ह्या सर्वांची परीक्षा ठेविली होती.
जेवें शीर्ष झणजे एक दिवस सेवा करण्याचें फर्जत करणें, कोरात्य म्हणजे
जेवें कोटिचें व वैदिक सहाय्य झणजे दहाव्याची अन्न सेवा केली.

बाबू०—मेघमाथाच्या मनास संशय उत्पन्न करण्यासंध्याने बंगलाजात्रमास
कटरी होऊन इतर दृष्टी अंध झाल्या व त्यामुळे कधीच्या झुनून असा
पेमाद पडला. असो आतां मी पुढें बाबतीं. **अमराज ०**—' कां बंगराज
माली कीं, नाही पत्नी.'

बाबू०—शिव शिव ! काय माया ! हे का नाटक आहे का समझा जाई.

मी—का बरे मित्रामित्रांच्या माथगांठ हा शब्द येत नाही काय !

बाबू०—करचोये संभावित लोक बसले असतांना ! आपले लोक आपण
इतके इतकट झाले नाहीं ! चार संभावित संपुर्ण प्रेरकांपुढें नाटक कर
वयाचें आहे हे लक्षांत ठेवतें पाहिजे. इतक्यापत्रांत किंवा पुस्तकांत हा
शब्द कधी वाचला आहेत ! आतां मी बोललों झगजे बाई दिसेल पण तुम्हीं
जगज काढला म्हणून बोलतों. सुचिह्नितांत झुझा चार मित्रमंडळी मोकलेपणीं
जमली असतां बाईत फजीअपणाचे शब्द काय धोडे बोलतात ! व संभावित
मनुष्यही एसाया कुठंबी भाळी किंवा इतकट मनुष्यावर रणावरजां आलेतां
त्याच्या नोंडातून कसल्या शिन्वा निघत असतात ! दोनचार कुठंबी बोलत
असले तर शिन्वाशिन्वा बोलतच नाहींत, म्हणून नाटकांत अशा प्रकारची
माया जगदी इतक्या लोकांच्या संभाषणांत झुझा कोणी आणलेली रोमेक
जाय ! कादंबऱ्यांत झुझा जगदी रसमगज झेतो असें दाटल्यास झुझा पात
तात, पण तेंही अनिष्टच जाई.

बाबू०—प्रस्तुत कवि कोट्या करण्याच्या व लोकांना इतकण्याच्या भरति

नाटककाराची इज्जत विस्तारान.	नाटककाराची मर्यादा व इज्जत (Dignity) विसरलाच व संतापाच्या मर्यात मनुष्य जसा शिर्षी गाळीवर येतो त्याच प्रमाणें हे कविभेद तरातुल्य बाबुदेव कोट्या क ला करता शेवटच्या रूपकें लावतात. उदाहरणार्थ, पूर्वीची सुदृष्टीची तुलना ज्याच्या इतक्यास झालेला अशीच पुढें एक कोटि आहे. १२५ पर शेवटचा
--------------------------------	---

ज्यातो 'तुला ही निचं बातमी कळली ती योगाच्या नाही संयोगाच्या मळावर, संश्रयाच्या नाही तर तंत्राच्या प्रभावाने, योगासनाच्या नाही तर....'

बापू—तिथिस्थि ऐकणामुद्दा नाही !

मद्यम—हेंच वाक्य सौमित्रिनीने करचे शब्द ऐकून दग्यासकें आहे. काय हा कोट्या ! रागाच्या सपाट्यात हा मनुष्य अशा तीर्ताने शब्दावर कोट्या करीत बसला आहे.

मद्यम—तसेच मेघभाषाचें स्वतः मान्य पण 'मी तिच्या वाटेकडे होठे लावून होतो त्यामेठी ती विलस्त करित सद्गुणाकडे होठे लावून (?) असेल.....अनुपास करितां करितां माझे नेम अंघ होते तेव्हां हा राजपुत्राबद्दल ती प्रेमांघ होती. शेकामुळे मी मूक वृत्तीत बसत होतो तेव्हां तीही पुंनवे येऊन रात्रीच्यारात्री मूक वृत्तीत (?) घालवीत असेल.....मूळोक्ती स्वर्गमुक्त भोगले आतां प्रत्यक्ष स्वर्गाच जाऊन स्वर्गमुक्त भोगा.' काय हा राजाची अगाध विद्वत्ता ! कीं संतापाचे आवेशात झुटां त्याच्या मोठमोठ्या धार्मिक कोट्या सुचतात ! हा अशा शब्दांनी व आचरत पणाच्या कोट्यांनी दरबाराचा गंभीरपणा असादी नष्ट लाड्याआहे. हा राजा पाहिल्यावर सौदमिनीने म्हटल्याप्रमाणें ' हा काय कुटाल लोकांचा चव्हाटा आहे किंवा नासिक लोकांचा (न्हाच्याचा) अज्जा आहे ' असें घाटाबवाच खानने

मद्यम—तसाच कोणी नास्ती व गिरेनचास कोकोलाटी भाटकीं रचणाऱ्या

कल्प शिक्षणाचा संस्कार न झालेलेच मनुष्याने इतिहिते कसेतें तर तेथें 'अहंभूति' हजारी मी... 'रतिस्तुलनाम...' या ग्येरी सुद्धा चालत्या असल्या पण आधुनिक सुशिक्षित लोकांचे प्रतिनिधी म्हणून सामाजिक बाबतीत नाटकद्वारा लोक जागृति करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या गृहस्थानी इतक्या विष्काळजीपणाने ठिकी क्यार्चे ठरावीकें तर मग 'अहो कर्त तापि प्रतिदिनमधोः प्रविशति ।' हा मनुष्याच्या बाबताची आठवण साध्याशुद्धाच राहत नाहीं.

पुढें मग अंक संपेपर्यंत काहीं कसें नाहीं. काहीं म्हापणळा पृ. १२१ वर 'संदेह या पिशाच्या । खोडितो तयाच्या । अतिघोर अशा । आर्या । सहाण्यासि सिद्ध होई । येथें कळितवुदा लघनविषयसंगोपा । जेव्हां न नाशिकराव 'आस्थापोन्वा' संबंधानें काहीं म्हणत होते.

वृत्तिशी समीरवर्णाकुवटीकाचौकडीविरचिताया श्रीमद्भारताचार्यदासप्रदिश नाटका । कुवटीकाचा जूतिव ह्या समस्तः ।

विनात बसेल काव ! कां त्यात कांहीं समर्थपत्ति आहे, कां मनोविकारांचे मनो-
 रूप आहे, कां त्यात कांहीं कवि कल्पना आहे ! ! ! येथे पद्म, धवणधवेश कां
 वृद्धासंभव, धव्वासंभव कां चमस्तोत्पन्न, चमस्तोत्पन्न कां वृद्धासंभव !
 धीति ही मुख्यशी एकदप असते ! किती वृद्धाच कल्पना आणि काव मासिक
 अलोकन !

आर्थिक—तोंवमिनीला एकाच मोठ्या मुलगा असता तर त्यावर तिचे
 मुलगाळिगनादि प्रयोग कामुकासारखे केले असते कांझे !

मंद—हो ! काव हरकत आहे ! येथेच खरे तत्त्व कळल्यावर पण काव
 हरकत आहे ! मगिनी, बळकत तसा पुत्र ! त्यालाही तिचे
 येथेच खरे तत्त्व ही येथेच जीवनाचा विकवित्तिच असली.

मासिक—(स्वस्त गालात) घोतरा मुळाशी साधा धवल एक
 रूप असतो ! भाग्येदमात्रे भिन्नहि वारि सारखा दिसतो ॥ धु० ॥
 पुढे पुण्ये फळे निया द्या. द्याखा द्याविति भिन्नहि रूपां ॥ केवळ नी
 वरि हरि जीवा ज्योति एकची वसते ॥ १ ॥ कां ज्योती तत्त्वच
 वरि आहे कां नाही.

श्रीश—मंगदी समर्थ ! पण कांझे पणवतार कामुक मृमजे तिचे प्रेय
 असलेच पाहिजे हा सिद्धांत आहे कांझे.

श्री—नाही प्रेय ! कांझे !

श्रीश—मंग कामुकासारखे बागले कसे हे गूढ पडले आहे तेच धीतिचे
 अलोकन कबाला !

श्री—अझे कामुकाळा धीतिचे डोंग तरी करावे लागते.

श्रीश—तरीच ज्या मोह मधरीच्या राजपुत्राचे तिला मधमच पाहिजे
 आहे, त्याका तिच्या निचरीच्या, "सुखदुःख प्रेयाने कामुकाळा कधी, त्या

मी—(पुर्वे स्रुतों पृ. १३२) कुसुम नच सीतुनि म्वा.

ललित.—मुझे कोहमत की सुकलत से ? सुतुनि कट्टे कर एक माया
कली ऐसे.

मी—(स्रुतों) कलितसर्ग.मज काकि तसंथ का काम्वा

बापू—हिला तो आपडत नकता मग म्वाला 'काम्वा' का स्रुते.

ललित.—कान्ता म्मपजे 'हे नकन्या' इत्केच. दूरभारत तो स्वर्णा बापू
खलीच आते.

दीक्ष.—यन गांधरी विषय कोठे काल आहे ?

अरुमि.—मझे मुक्तों कान्ता आई काकान्ता. मपमर्त सास्वाचा मर्त
मालाच म्महे, अमर्त काकाचा !

बापू—(वाचन) डीके आपटावयास आते तों मूर्छित होये

मद्य.—हे कितपत स्वभाविक आहे हो !

बापू.—कोवत्याही मनोविकाराचा अतिरेक सत्वाविषय मुक्ती का
आई. उदाहरणार्थ भुक्तदुःख कोष मोंति इत्यादि.

मद्य.—मग तिनें जीव थापथाचा निश्चय केल्वापर मागून मनोविकाराचा
अतिरेक ल्हावा हे मुक्तीच शक्य नाही

गद्यमदाधारीच्या त्या म्हणण्याला सर्वांनी पुढे मिळाली. बापूसाहेबांचे
कल्पना अशी बाबली की 'पूर्वी शोकपर्वकसाची नाटकाचा नेत असताना की
नक्षिणीचा जेन होजार होता यन नेत बव्हल्ल्यामुळे नक्षिणीला पुन्हा साप
कराही लागली.' नंतर प्रवेश सुखीतपणे भार पडला. प्रवेश बाबून हात्वाचा
गद्यमदाधारींनी धम कावला की 'सौदामिनीने नक्षिणीचा इत्का जे
का पाहिला'

मी—या प्रथमच सौदामिनी म्हणत आई का आई, 'मज्जे स्वका

सम पाहण्याचे हिचें सन्ध पाहण्यापूर्वी उचळकसि' येऊं तु
काय काय ?

मध्य०—एण हें सत्य प्रकल्प्याचें कारण काय !

मी—विलासावर तिचें प्रेम आहे की नाहीं. हाबद्दल शंका आली म्हणू.

वद्य०—हें मुकीच खरें नाहीं पृ. ९१ वर विलासानें सोदामिनीला उगितलें आहे की, ' नंदिनीचें माझ्यावर निर्मल प्रेम आहे '

बाबू—मी म्हणतों सोदामिनीचा स्वभावच निष्ठुर आहे पृ. १०१ वर ती म्हणतें ' महाराजांनां आतांच्या आतां खरें सांगून टाकूं कां पण नको. एकदां माझ्या दुर्वर्तनावद्दल साक्षी झाली की नंतर माझे शुद्ध वर्तन त्यांना वळखितपणें दिसून येईल. कोडावेळ त्यांना दुःख होईल खरें पण सत्य कळल्यावर सुखही परमावधीचें होणार आहे '

बाबू—निष्ठुर आहे म्हणार्च तर राजाला सोडून जासेवेळचें व त्याला आवेध देते वेळचें मापण व परें कारण हृदयद्रावक आहेत. कदाचित् पुढून माझी असल्यास न कडे !

बाबू—सग कळ राजावर तिचें प्रेम झोंतें बाकी तिचें हृदय कठोर झोंतें अतें तिचें समाच वर्णन समजू.

मध्य०—शिवाय तो प्रसंगही थोडा विकट होना.

वद्य०—हृदय कठोर वासव आहे याला संशय नाहीं. कारण अनुपम पुष्कळ दिवसांनीं येव पालटून आलें असल्यास एसाचा ओळखीच्या माणसाची कोडावेळ थहा करील, एण ' जिला घट्ट पोटाशीं घरण्यासाठीं बांधावरीर झाले आहेत ' तिचा जीव जायची पाळीं वेईपर्यंत थहा कोठची.

मी०—(रागातून) एण ही थहा म्हणतो कोण !

बाबू—थहा नाहीं तर हुक्का शंत पाळण्याचा इतर कोण सम्य !

प्रासून तिल पन्थिचित झडां करीं सावून ज्याचेंचें सधुनें किंवा तिचा दुर्बलता
बहुल संशय दूर करायचा नव्हता. ती म्हणते (पृ. १२७) ' माझ्या आज्ञे
हत्या अर्थकापाशीं ही बतावणी करण्याचें मका प्राणसंकट वाटें लागतें
आहे. ' पण हें संकट पातलें झेतें कोणी ! आणखी पुन्हा ' नररूपिं वृत्त
तुज छळिले ' हें म्हणण्याची पाळी अध्याथला सांगितली कोणी !

मय०—(उमें राहून हात बर कडन) सुटलें हो सुटलें
सर्वजण०—अग्रे काय !

मय०—अग्रे हें सौदामिनीचें कोरें. तिनें पृ. १२० वर मृतस्थावमान
नाट्याचा व काव्याचा अभ्यास थावेळीं उपयोगी पडेल पण अनु-
भवावोचून पुस्तकी विद्या कितीची टिकणार ! एकाच परिक्षा पाहण्याकरितां
ही आपली एक मृग केला.

मार्मिक०—शाबास ! जित ! ! दहा सेवर बर जा !

वाच०—शिवाय येथें दुसरा एक विचार आहे. इंग्रजीत ज्याला ' इमेजि-
आयन्स ' म्हणतात (मराठीत आपण त्याला पाचधम म्हणूं) तो येथें आज्ञे
ज्याचा कर्वांनी प्रयत्न केला आहे. पाचधमाचें उदाहरण म्हणजे शीतनयंतिल
वीरसेन मालिनी त्याचा प्रवेश, प्रेक्षकांना ही शाकिनी नवून मालिनी जाई
होऊन आहे त्यामुळे वीरसेनाच्या चुकीची त्यांना मजा वाटते.

छलित०—हे हे काळ दहशत ! झाला पाचधम म्हणण्यापेक्षा ! जेथें
' क्राताकालाभाव ' म्हणावा, म्हणजे एकाच गोष्ट जेथेचें प्रेक्षकांना मजा
व पाचाना अज्ञान असणें.

मी०—हं फार कठिण शब्द आहे त्यापेक्षा ' नाट्यविसंधाव ' म्हणजे
वेपस्वर आहे.

गद्यग०—हं शब्द सोपे झाला वाटतें ! मला वाटतें ' कल्पनाभाव ' असा
शब्द वास्तव शब्द विसरला.

नाटक—या शब्दाને हा अर्थ नीट कळत नाही. नाट्य मताने 'नाट्यकृत' हा शब्द येथे योग्य आहे.

नाट्य—मला याचा हा शब्द बरा वाटतो. नाटक ह्या शब्दाचा 'नाट्यमूल' असा अर्थ.

अरवि—जेव्हा वेदांमधून अशा प्रसंगी 'अन्वयास' शब्दाचा उपयोग केलेला असतो, तेव्हा याप्रमाणे तर जेव्हा त्याला 'नाट्यात्मक' असा अर्थ.

वाच—या शब्दाचा अर्थ त्याला 'नाट्यात्मक' असा अर्थ. समस्त नाटक शोधून काढणे कोणताच एवढे वेगळे मोठ्या मंडळीकडे आहे.

संस्कृतपीठमध्यें अशी उदाहरणे (Comedy of Errors) (आन्वित्यकृत नाटक) Merchant of Venice (मल्ल मुद्रा) व इतर नाटकांत पुष्कळ घडणुकी.

वाचुराव—'नाटकी' नाटका 'मध्य', ही लक्षणा आहे असे समजून नाटकी नाटकाच्या नावा वरून त्याला आलिंगन देते आहे, व सर्वप्रकारा नि-
 जालेला मकरंदाला नाटकी समजून त्याच्या शेजारिच आसल्या गुजराती
 नाटक आहे.

वाचुराव—गुजराती 'सौभाग्यसुंदरी' नाटकांत उपनायिका ही पुरुष देव-
 तारी नायिकेवर लुब्ध होऊन तिच्या विनवण्या करीत आहे व शेजारच्या
 नाटकांत कोणतेही उपनायक नें पाहून खडकडत आहे, तो प्रवेश ही अ-
 नाटक आहे.

वाच—या सर्व प्रसंगी देशकाना मोजक वाटते. काही प्रसंगी अशा
 नाटकांतून मुक्तान होत असल्यामुळे कधी किंवा शोकरसही उत्पन्न होत
 असते वगैरे या कसला प्रवेश आणि काय त्यातला तस। सौभाग्य-
 नाटकी सुविहित ही पुरुषाच्या वेग वेगळ्या विषयां मुक्ताप्रमाणें तद्व्या नेत्र

कटोरांची मला चांगली ओळख करून घेतली पाहिजे, 'तुम्हाला माझ्यापाशी येऊन हाच माझा मोक्ष,' ह्यादि जेम्हा नाकळें काढते तेव्हा कायल्याला तर कायची किंमत येते, एवढाच कायतो रस ह्या तपेलात रुतवला येतो.

मद्यमंथार.—ही बीभत्स रत्नाची अजब तऱ्हा कथा आहे. मागेला नवान मिलाव्याताने ह्या मद्यमंथार बीभत्स रत्ना पाहिजे.

बाबू.—त्याला सेरो पुढे आहे, आपली विनू कायची। कथेत आपली 'रुद्धने', 'म्यक रुद्धने' कराची म्हाजे झाले.

मार्मि०—पण ती 'स्वता' पाहिळी पाहिजेत हे। कथेत रुद्धनेच रुद्धनेच आहे.

"म्यक रुद्धने म्हाजे रुद्धने म्हाजे रुद्धने। दीपितस्य वास्तु तसे..."

खंड २ रा.

(सारांशः—मिर्झा मिर्झाजी लखनऊ येथे ३३ म्हात्म्यांत येऊन तेथील कथा काढी देते.)

मी—(म्हात्म्यां) 'म्यक रुद्धने' तनु येई करी तियेची रुद्धने.

मार्मि०—महाशी तयां कथें आला ह्या रुद्धने काय चालला आहे वर का।

बाबू०—(वल्लभान) विलास—(स्वतः) वल्लभान मिर्झाजी तर ती सान्ना रुद्धनेचा रुद्धने.

आर्मि—(मुद्रा काटते-करीब जकाजाने) इतने! कब तरी येना
आइतकयना इ। बाइ बाइ सभे हाडी का बेचकयभुने
किनई कारण माजम आइ हो तो आताछा !

आर्मिकराबाबा इ आकस्मिक गेछीबार रेकून आर्मि सवेजण एकदम
कित हाछी। मी मजपारण होतो की, स्थाना बेड लगले की काँच
मजपारण—

काच०—का मर्मिकराच, इतके तुम हाडी आइ का हा काचकर !
आता तर मी बिस्ववार्ने बेडा होचवाच्या बेतात आछी.

आर्मि०—मासी अगदी काच्री हाछी.

मी—ती काच ।

आर्मि०—की नटाकरिता आछी होतात नाटकाकरिता नट नाईत.
किन्ही मुख्य नट पीररसमभाल नसलान त्या बेजेस नाटकांनील नाचकणे
प्राय केवळ, मुंभार, कण्ठ होकरसामक करवे लागते इतकेच नाहीं तर
माचनें सुद्धा जितकी बायकी करावी तितकी जास्त शोभतात.

मी०—तुम्ही बराच बेक बायक्या नाचक बायक्या नाचक झणून चालविते
आहे त्यांची इतका काय तुम्हाला पुरवा आइ हो !

बापूराव—जते की ! तर मग आपण पाहुंच. आता बावूच छिहून काडतो.

नाचकाचें लैचस दासविपारीं स्वळे.

दृ. १४ नंदिनीछा तिची आई दूरदूर करते झणून हांना स्वप्न पासें की
सुद्धें स्थाना दूर केले आहे. इतका हांभ्या मनोवृत्ति नाचक आछी.

दृ. २७ वि०—तर चळ आपण कृतज्ञपणे राणीसाहेबांना करो
करण अनुमान पाळे.

दृ. ४८ वि०—अभिमत नदमन अपरित, लज्जुं अहं, रमि हां
होकरिं नदमन करे !

पृ. ५० मध्ये तोंड लोडने असतां उपरोक्त यत्न होऊन व रानने या यत्नावरून मुकल्याने निघून गेलो.

पृ. ६९ वि- 'बचका तुला माझ्या यत्नाची संपन्न आहे ती त्याच्या हातें तें'

पृ. ७१ वि०- 'खेवटीं नंदिनीने माझा असा गळा कापावना'

जार्जि०- जग जाई न !

बापू०-पृ. ८७ 'लढावा' सांग परवाचे सारे कां आजचे सारे 'हं वाटप लवकर माफड कुटुंबा'

पृ. ८८ आता लागो तुम्हा सव्यांना'

जार्जि०- ज० तोंड मेळ्या.

बापू०-पृ. ९२ रथे तो सोडामिनीवासी राहोच जाई 'कांहीं तूही सोड काढा' 'काननी बनी संचरं । कां जळी तटिनी तली मरू । मरुका मरि बा चिरूं' त्यांला सोडामिनीवासी म्हणजे (पृ. ९१) 'तुमच्या सारख्या तरुणांने असे हातपाय गाळणें सजजे मी तर विनोदपणाचे लक्षण समजते.'

पृ. ११०- 'आतां मांतून माझी सुटका कसची होणार !

पृ. ११६- 'साव्या मुलखाचा लढाव'

जार्जि०- ही विलासार्थी भाषणे पण व वाटिका नवकरांही प्रसारणाच्या साचे प्रवेश पण.

बापू०- एके ठिकाणी मात्र विलक्षण बुरा केव्हासांही राहते. ती सगळी विलास विलास विलास म्हणतो (पृ. ११६) 'गप बस मूर्ख ! एका काळ काळही सर तुझी विदक विदवा येवू न पावेल.'

अध्यापक.—मग त्यांचेही काही गुरुक वस्तुतः काही कदाचित् अंगसज्ज
जिवूत उबार घनघनंघन असल्यामुळे त्याची विकाराळा भीति गतेल, तेव्हा
तेव्हा तर पहा त्यापेक्षा काय साधले, त्यातून अंगसज्ज उकट काही वेळाकडे
वीरधी पाजळली असता तर फार फार झुजने प्रतीपावर खचवली तशी एक
मालती. तळवार उपसून वीरधी पाजळली असतो म्हणजे साही

बाबू.—कारण त्याला ठाऊकच होतें की, वस्त्रातील कोणी हट्ट देणार नाहीं.

मी.—(भिरांणे) तुम्ही एक दोन शब्दांत प्रतीपावर तळवार उभारल्याची
मुद्राही उडवून लावला.

अध्यापक.—म्हजे माहीतर काय ! तळवार उपसल्यांना तो अंगसज्ज काय करतो !

याच्या शरीरांत घुसण्याला तयार झालेली नम तळवारच ति
माथा सलज्जपणा सिद्ध करो. "

माथिक.—माथाघरे पडे ! नेवळ्यांत एक कोटि करून घेतली !

मी.—(आश्चर्याने) काय कोटि ! येथें कोटि आठ झुजता ! तुम्हाला
मिळने मिळके कोट्याच विस्तारात पडत (हा पडत अगदी मी पडताना देखावा
देवा.)

माथिक.—मग फक्त भविनी संबंधांमै मग निघाला जतना सगळ्या
विषयांची तरकदारी शाळा कथाला करावला इवी होती हो !

मी.—परं मग !

माथिक.—म्हणून सर्व सौ जांतीचा सलज्जपणा सिद्ध करण्याला तो एव
बहादुर्य देतो आहे. तें झलें. तळवार ही झी आहे. ती काता मग आहे. पण
प्यालथी तो प्रतीपाच्या शरीरांत घुसून आपल्यात आणतांविन कडे वहात का
विजयी ती सलज्ज झाले.

अध्यापक.—जेव्हा माथिकध्याना "तंकाशास्त्रविषयमुक्तेष्वर" ही वक्ती दिवल्या
ही वक्ती माथी झुजत झाले. (अर्थात हे)

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

॥ अस्माकं वार्षिकीं श्री. देवेन्द्र नर रामचन्द्र कोटी अर्धे १५ अर्ध देव चान्दी
॥ अस्माकं वार्षिकीं श्री. देवेन्द्र नर रामचन्द्र कोटी अर्धे १५ अर्ध देव चान्दी
॥ अस्माकं वार्षिकीं श्री. देवेन्द्र नर रामचन्द्र कोटी अर्धे १५ अर्ध देव चान्दी

बचनदा—तसेच लौहमिनी मध्ये प्रत्येकावर एक झणती. 'दूर' शब्दा ! वेंदिनीकडे प्रत्येक मळा तऱ्यावर शक्य बालवितां येत नाही.

जी.०—(किन्तु वह बैरुन) मग सावर काय हण्यता ।

ब्रह्मचर्य—इसका इतकेंच मूल्य तो ही है जो इसके शुरू और इतकेंच जो-
बेदा में पुके गेले होते नर चौधामिनी सारस्वा कीका बापस उक्तुम पुके जाता
केत नभमें काय। शस्त्र कराला बालपापल पादिने होते ! यम हावे अब
दान तिनकेच । प्रत्यक्ष लक्षण्यावे स्वाचे मनात नभमेंच. कारण रक्षिनीका है
पुनःसारवे शिक्षण मिळाले तेच हांना मिळतेके, स्वात पुरुषका जाही असली
ही जितक्यास तिनकोच.

जी:- (पाहुन) मग तुमचें म्हणजे काय ?

कामू—ममने हतकेषु की कविण्या समुद्र हाव कवि पक्ष समुद्र
ममने जामने बुजने स्वामी असा नायक कवन पाविला आहे. इतर कुणा-
नायक भरीवत लया लयी ही एक छयाजा. मरनाचार्यच्या भिषकी-
का असावा प्रत्येक वरीदासच नायक का असावा पाविला ? कव-
रि कावने हाके. वरे उदासरी कावने हाकत! येईल.

दास.—अहो, ताबक, पानें और चायें । बाकी क्या पाया करता है ?
 एक शिखर भस्म था.

अथ बाणभट्ट नायकतात्—

(बंदिनी बिकारसालका स्वर्ण कदम हुए होती.)

[illegible]

अरवि:- जेव्हा येथे सधन उत्तरासमभरित समुद्रावर येत आहे.

बाबू:- मोर नाचे लहिर नाचे ! उत्तरासमभरितातील समुद्रावर येत आहे. पाव साविक येमाची मोर कोणीकडे व एकमेकांच्या प्रेमाकडून जेव्हा जेव्हा संशय आहे असा आधुनिक लोकांचे बुद्धिमान स्वातंत्र्य राखणे कोणीकडे ! मंदिनी बघीज आहे असे कळल्याबरोबर, सौदामिनीच्या एक-दुसऱ्याच्या तत्त्वाविषय, ज्याचे प्राय कासावित झेकं तालले असे दिलास. आत्मीय माताबुद्धी भणारी मंदिनी ! ज्याने हिच्या स्वर्णाचे त्यांना चंद्राचे प्रकाश ! उत्तर समभरितात तो माय बाबतांचे विसृष्टि काय होते व माय पाहतांना प्रेमाकांची विसृष्टि काय होते हे पाहिले म्हणजे साहे.

मार्मि:- आहे ही मधारी सावितलेली बीमबाराची मंदिनी म्हणजे आहे.

बाबू:- पुढे मंदिनीचे स्वर्ण 'स्वर्ण' चंद्राचा वासवि विषयस.

बाबू:- म्हणजे काय ?

अधीनत:- म्हणजे हिचा स्वर्ण हाका चंद्र आहे की, हा स्वर्ण हात्यावर चंद्राची प्रति विषयमार्गे भासू लागते.

मार्मि:- एवढे हे गार पडतल ! हिच्या शरीरात कस अडकलेला आहे की काय !

अरवि:- संताप हाकः अत एव होतलः स्वर्णः ।

बाबू:- ते काही नसो. हा एक संस्कृत संघातला अर्थकार आहे ज्या दृष्टीने पडतल हा पदांतोळ कल्पना एकपरी मनोहर, आहे पण ही कथा पाहिल्यासाठी. हाची कथा पाहिल्यासाठी का ? अर्थ लावत आहे वारंवार. वारंवार तर नाटक ही संतून जायचें ! असे कोणा अजब्या तिका कावच.

मग प्रत्येक अंगीकृत झाले टीका झाली मंदी 'अर्थान्विताची मंदीची' येथे 'अर्थान्विताची मंदीची' मंदी 'अर्थान्विताची मंदीची' मंदी

विशालाच्या कोकरीतून पुढाची तराई चाली चालू असेपर्यंत पूर्वी टीका
मार्गी अन्वयानुसार एकदा पुढचा प्रवेश झाला पेटका.

प्रवेश ३ वा.

(सारांश—मतीवाला स्वयंवराची इच्छागत कळली तेव्हा त्याला दारु
मतीवालाचे वेच बाळग करणाऱ्या क्षोमें नंदिनांचा विवाहपाल केळ नमून पु-
ढाळा सावध करणाऱ्याही राजसभेत जाण्याचा वेत करितो.)

दारु—आज होन विवस त्या खीचा शोच केला पण पत्ता
नव्हि.....उद्यांपर्यंत मला माझ्या सग्या वेचानें मेक-
नायांकडे जाता येत नाहीं बास माहलाज आहे.

मयम—काही कां जाता येत नाहीं ! मेघनाथाच्या दारुवालाच माहला
जवळच झेपार असें ठरले होते कीं काय !

जो—अहो असें नाहीं. गुह राहिलें म्हणजे अपघाताचा संभव कमी,

जयम—असें नाहीं कींहीं ! पुढाहीं एका सांवळन कच्चा धारणाचा
मति. ' हा मतीपराजा व आपला बाप ' हा तमजुलीनें मुळगा मारण्यास येणार
महिला. शिखर त्याच्या समजुतीनें मुळाकडें आपल्या राजधानीत झुंयताच
मतीचीन कळन तो आलाच होता मग दारुवाला जायला काय झकल होती !

दारु—असा प्रसंग काय विचारता हो ! मग रोवट्या प्रवेशांत झुंयताच
मतीची अवधित वांठ पाहून बाप ठेकावी कडत कावाचची आहे तें कसें जुळेल !

मयम—मग मतीवाला मुळीं आपापचाच होता दोन शिखर उशीरानें दोन
मतीवाला नटव्या विवसकाचीं जाणून झुंयताच्या शोभाचीं म्हाला कळी-
मारीन फिरविणे सध नटव्या मारीत फिरकणाची कलम जबर होती.

दारु—वरेंच हाकीं हा रागेसाहेबांना झुंयतकी खीळा शोधण्याची
मतीका कां झळी होती कोणता हाकक ? मतीक मेलेंत (५. १०५)

मतीक मेलेंत (५. १०५)

अतः यदि आजीवाजीने वक्तव्य असंतोष प्रकट करणें
बुद्धांचें ठेवावें लागतें..... एक क्षणें मनांतिला तरेती घनसंशु-
भित तेव्हांच नापचा होऊन जाईल ? एवढा तिष्णादायक वाक्यपर
सुरूप आजीवाजीचा प्रतप गुदरला होता. ?

जी०—हां बरे ! तिष्णावर स्वर्णि पुत्राप्रमाणें प्रेम होतें व त्याचें पुत्र
कल्याणप्रमाणें (१०८१) तिष्णा हेतु व कर्तव्य हीं त्याला कळून घ्यावी
होती.

बापू०—अहं स्वर्णराज्या पंडितमित्रां तरे करतें असतें. शिवाय तिष्णा
वाक्यकर्ता तर्क वेगवेगळ्या भाषें अत्यर्थ होतें.

जी०—इतिवृत्त्याचें काम असें उपकरणें होत नसतें, त्याला.

बापू०—आतां आहीं झालां ! पुढें चालूं या.

अध्याय ४०. सारं.

(सारांशः—राजा कुक्षमाळा शिक्षा करणाऱ्या सेवांत आले. तींच प्रती-
पत्ति राजाच्या हाकती हीं, वेधें एक मल्लभर ही काढे. विद्यासाक्षात्कार
हीं, तो बंदिनासंबंधानेंच घेतला आहे, सधुन तो तत्परच घेतून त्याच्याला
होतलो. इतक्यांत सोडविण्यास मध्यें पडून ते बापूकेंक झालेले असें सांगते. व बापू-
केंकून राजाच्या झेळास ओषधानें उत्तम दृष्टी होऊन आपलें स्वर्णि मल्ल
झाले. प्रतीपाचे कुक्षमाळे कातले केलासबाबार्थें पत्र पळव्यामुळें त्यानें हेतु
झाला पडविजेला भुंभी येतो. केलासबाब आदरस कपराच कडून काढतो. उत्तराच
कातलेही पेटां (पुत्र जवळी वी घेऊन) दाखवून विद्यास आपलें कर्तव्यपुत्राच विद्या
झाले, त्याला नविनी विद्या, केलासबाबाला सारांश झाला, त्याची जप्या-विद्या
झालेचें समुपार नेकाला होतें.) (Director of Schools, Government of India, Calcutta)

1 CAR 1

● 2010年10月1日起，凡在中华人民共和国境内销售货物或者提供加工、修理修配劳务以及进口货物的单位和个人，均应按照《中华人民共和国增值税暂行条例》及实施细则缴纳增值税。

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

मार्गः—रुधिरास्य इत्यादि कर्तुं च कर्तव्यं भवति इति

કલ્પિત :- જાણી જાણે સુખને, જાણી જાણે શાપ

हीराक-—यम स्वामी कबल कराला पावले ! मिदानी : कालाक त
 कोरी को काय ?

बानू-दे। हे! माझेली जगाची सर्वात खाली स्थाने माझी
माझ्यापाशी आहे. माझी.

अर्थसद—संदर्भातला मल्ल हाच वृत्तान्तें मज-मज न झालेता-
कार्त्तिकीने जाते वरु हा भाई कोणाचा कोणांचा मित्र आहे कोणास ठाकत.

विद्यार्थः—सर्वदाच सत्यं अस्मिन् आदिना । शेषदा नमोऽस्तु सर्वदा ।

कोई भी एक जगह पर नहीं रुकता, फिर भी कोई भी जगह पर रुकता नहीं है।

[illegible]

बापू—हे रेड्डी कमीकरेसाठी काही बाधाकाय? कायही असेल ?

ह्रीम् - ऐक्यसमाध आनन्दी काय आधिपतिह देवताओं देव

ज्याचा आपण सरसिरण शब्द कल टाकणार.

समस्त आचार्य पंडित विद्वत् सभ्य इत्येव.

100% **FREE** **DELIVERY** **IN** **THE** **UK** **ON** **ALL** **ORDERS** **OVER** **£100** **FREE** **DELIVERY** **IN** **THE** **UK** **ON** **ALL** **ORDERS** **OVER** **£100**

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

की—प्राचीन आपल्या तोंडाने सांगितले आहे. (पृ. ३५५) की
ह्याचा अर्थ सांगून राष्ट्राधीनाना पाहिले.

॥ वाचः ॥—एतं कथं चामुचं दासयितुं । कोणीही हें कडे धनवान् मल्लम
 विनाय, भी पूर्वीं एकदां ह्मत्काममार्गे देवीचें स्वयं अशा सारख्या असकिलें
 कोनकाराचा फक्कड घेतून नाटक झुडू करचें ह्मत् नाटककाराचें कर्तव्य
 मान्य वेतलें. 'मूक नाटकां' तराजान्तर केव्हाचा झळा व तेथें विक्रीचें
 आकस्मिक येवें व त्याला सोडविणें हा मोठीया फापदा घेतल्या जाते. नाट्य
 मंडळीसमर्थां व नाटकांचें हितकार, नाटकांचें शास्त्रज्ञांवर उदी टाकचें व ह्मत्
 नाट्यें तिला सोडविणें ह्याचा फक्कड घेतला जाते. नाटकांचें नाटककार व नाट्य
 मंडळीचें बहुतेक फक्कड घेत नाहींत. नाट्य मंडळीचें 'विक्रमोपेक्षाया' कर्तव्य
 राजा ऊपेक्षाया ह्याचापून सोडविणें जाते पण तेथें देवाळ ह्याचा फक्कड
 फक्कड राजाचें कर्तव्य ह्मत्काममार्ग घेतल्या जाते. 'देवक' व
 नाट्योत्तरीं वादळ कथां फक्कड घेतल्या जातों होतें.

[illegible]

[illegible][illegible][illegible]

श्री--(पाथरी) सर्व राजबाबी तुम आकरही लाज्यास बैठकी

बापू—राज्यवा लय टेकवात है कलहिय की कले कोना
भारतवादीवा मनुष्य है कलहिय के.

जी—(पापों) धृष्टीया नैतिकीशीं विवाह करायला
 पावला व नैतिकी मतीपात्रे सम्राज मनुष्य पाठविले.

[illegible]

51. वायु :- वायु की कमी से पौधा मर जाता है । (कृष्णक) :- वायु की कमी से पौधा मर जाता है ।

बाबा०—हे ! पुत्रे ! जे-जवळचाय ते-तवळी कोकणी तुज्या बापा
बापा पांचे बाहेर.

सी—श्री, श्री.

बाबा०—ती उत्तम सायली काहेन कबूल ! पण ती गोज जाहेत. जेव्हा
मन, मंगराज, पंचक धांध्याबहुलदी विदेशन हाळेच आहे.

कळि०—महाराष्ट्रापेकी राहिली मंदिनी व सोवामिनी.

महा०—मन मंगीप व धांध्याबाय बाकी राहिली कोन !

सी. क०—का कुनदा मुळिका तारा नाहीं का !

महा०—बरोच ! ती एक कधीनीं अंतराय बाहर करवाचा प्रयत्न केला
आहे नाहीं का !

बापू०—मंदिनीचे पाच म्हणजे एक आधका चिपळ्याचा गोळा आहे कळि.

मंदिनीचे पाच म्हणजे तिच्यात शास्त्रिणीची तहकडी नाहीं किंवा सरोजि-
नीचे मनोहर कविच्यही नाहीं. तिचे सगळ्या मारवाडी
गोळा अर्धे काम म्हणजे थोड्यासे नेचन शोक करायचा इवकेंच.

प्रथम आईबहुल मन विचकराबहुल शोक करिते आहे व शेवटी आईने आपला
माझक छळ कोठेला पाहून तोच प्रवेश चिपळ्यावर करते आहे. एकदांति हा
आमने कोणाच्याही चिपळ्याची आकर्षण होते नाहीं. प्रथम आईचा थोड्या
शोक सध्या बर्बापुरताच आहे, हे प्रेक्षकांना ठाऊक आहे. चिपळ्याच्या शोकाच्या अं-
तर्गत वेचकाच्या कोठ्यानी पाच हाकी आहे व शेवटचा तिच्या कळ्याचा मनेष्ट
चिपळ्याच्या कळ्याचा अंश हे होते आहेत, हे प्रेक्षकांना ठाऊक आहे. त्यामुळे
हा पात्राचे स्वस्थ अजीबाद नेहण आहे.

बाबा०—पुढे सोवामिनी. हिच्या स्वभावाचीं अंशे दोन. एक अर्धचिपळ
चिपळ्यानीचे पाच व एक प्राचीन, हाचा मिलाक कसा काय हाका
आहे हे बापू. अर्धचिपळ भाग म्हणजे तिची शशि-
चिपळी अर्धचिपळ व शशिचिपळ म्हणजे मन्वराचिपळ हाच आहे.

कमल-पुष्पसारहें कान्धनारहें करि. कनोव भवन मध्यमे सिधें समस्त
 कान्धनारहें—इतकें की बिलसाचे समस्तपत्रकर सिधे मनांत राजाविषय
 संशय माला होता तो क्षणभंगुरा टिकला नाहीं:—व तिचा मधोवा वडोवा
 ह्यादि बरील विन्यास. हापेकी मिला पर सोडून आन्वास अनुकूल पोस
 म्हाजे शिक्षणाविषयी उत्कंठा व वैदिक गोरखर विन्यास, व प्रतिकूल म्हाजे
 पतिमेव व जिवाच्या अंगां असलेला स्वाभाविक विनय. पैकीं पतीला सोड
 लावर पतिदेवाची अहंमत्ता नाहींच, राहित्य विनय. त्याची सोब लावतां
 मेरेना मेव्हा एक थोडी सुकी केळी. हा दिनवाला अजीबाव हाकून दिली
 अंबल सर्पट उरळ म्हाजे काम झळें ! शिष्टाचारपुण्या 'पुण्य
 अम्भना दासी अंबल सर्पट' कडें 'ही अम्भना दासी आपली
 हाका बर जाई.

बाबू०—जेवनापाचे सव्व 'मिरवितिक समामाजि भाट माष्ट धम
 भाट अनुनि मिळवितिक तयांदरि सुयशा' हे पुढें बरें झळेंच.

ललित०—घतपाळा भेटवयाकरोबर एक पद त्याच्या तोंडावर हाकून
 दिई 'या कोणि वाली'

शीघ्र०—आपला लावडीच कर्णीच्या पियमाप्रमाणें जरे जरे झड लाई
 ('न भजवरी नृपा। करि रे अकृपा ॥') एकदा 'आपण' सगळी
 एकदा 'रे' सगळीं एकदा 'तुम्ही' सगळीं ('निज जनकसुनि मानि
 तुम्हां।') मारे गळत तडपून दिली आहे.

मार्मि०—हं: विनयाबहुल उगीच तुम्ही जोरठ वाडविली आहे.
 विनयाबहुल इती ती काहीं उपयोगी नाहीं। ज्ञानाजगल धन
 पांच लटिफिकेट प्रतीपाणें लटिफिकेट आहे प्रतीपाणें: पृ. ७९.

मार्मि०—हं: विनयाबहुल उगीच तुम्ही जोरठ वाडविली आहे.

कैसे पुरुष सिधुर्वनात जसेल असे मज्जा वाटू लागले; जी असेल
जसे फलतांच तुझ्यासारखी विनयवती व सुशील जी कुठेही
काळज्यात नाही असे वाटू लागले आहे !

बापू०—मामेनत ! मज्जा येवचे पुरुष आपले शिवाय काळ देण्या
मुळात नाहित !

श्री०—मुझी इनके विनयच्छात्र हाका मारता वण सोदाविनीचे अविनाय
कसे एक तरी स्वयं दाखवून या !

बापू०—हेच का ? पण १५० काळा, तेथे एक सोदाविनीचे कोटि केले
आहे 'आमचे दोनांचे एकेच टिकाणी भोजन, पान, आसन, खयन'
म्हणजे मते असले शब्द कोणत्याही सुविनीत कोट्या मुक्तान्न. पण 'भोजन'
आमच्या जन्म-वार्तक्याने मुझी निवारणे नाहीत. शिवाय वेप पुढ्याचा असला
तरी अंताकरण माझे झेते की नाही ? आणही पुढे तिळा आवळें कीन
मऊट करावयाचे झेते की नाही ? असले शब्द कोणत्याही तोंडून निघावे
तरी कसेतेच सादतात. राजाने तर रेकून मुझी घेतले नाहीत.

बापू०—हरे हे राजाळा आपल आपले विनयच्छात्राही करिते नाही
होवचे तर धडेलचे मुझी जी जी, कोणत्याही सधेनून झणा, आपल्या
शिवाय अन्यथाय मर्यात वाटू कळता उगळ करण्यात तयार झाले निळा
नेहाय-किवा आपले बेधरत तरी झाले, किवा ती हिंदु भाई असे तरी
हिंदु नाही झाले, कारण कोणत्याही सुविनीत हिंदु होता असला
मोठ विवाहाराही वाटेत.

बापू०—असे हे मुझी वण हिंदु अशिष्टिन शिवाय काय पदेक
ज्या अशी दगडी पुगांतला मर्यादा काढून टाकण्याचे काम सुविनाचे केले नाही
हे ते सुविनाय झे कथाळ ! सोदाविनी आपला जुनी हिंदु जी राखिली नव्व
मिळा-पुण्यासारखे वतकच नाही तर-पुण्याचेच शिवाय विळते आहे. व वेपही
मर्यादा आहे, त्या अशी शिवाय अशिष्टित सत्ता असता पुण्यानेही

गद्यग०—ल ब काय हो ! राजबैद्याला ओळख
दिल्याने अज्ञातवासाचा मंग झाला नाहीं का ?

मार्मिक०—अहो असे काय करता ! कोणाकड तरी अज्ञात राहिले म्हणजे
अज्ञात वास !

ह्या बाबतीत मात्र माझे ' नविनी निमाली कळिवा ' जसे मला वाटले की
कोई तरी सोपाचें झणून म्हणालों ' तिला शिक्षण घ्याचें झेतें तें काम झालें
आतां नवऱ्याचा जीव बांधविण्यासाठी एकादे दिवसानें अज्ञातवास मोडून
मरण काय झालें !

गद्य०—ही कोडीं तरी सचम आहे, हें तुमचें तुझांतरच ठारुळ आहे.

दीक्ष०—(आठवून) हो सारेच ज्याच्यामुळे हें ' सीधिल्ल्याचें नाटक ' म्हणून
वाजत आहे असें तें सोडामिनीचें शिक्षण तरी काय झेतें तें मला कळूं या.

बाबू०—नाटकांत दिग्दर्शन केलेलें म्हणजे काव्यें व नाटकें हांचा अभ्यास
(पृ. १२८).

दीक्ष०—त्याचा परिणाम म्हणजे भाताचें एकरूपत्व ! बाकी लिखा वि
होणापूर्वीचें ' तुजवीणें कुणाला ' व मंतरचें ' ईश्वर पंकज ' त्या
एवंपैकी पहिलेंच पद सरस आहे व दुसऱ्यांत अवहंवर मात्र जास्त आहे.

बाबू०—दुसरे उवाचे ओळखीने.

बाबू०—ही मात्र जाडी विद्वत्ता करी !

गद्य०—पण मी म्हणतो विलास नविनी व सोडामिनी हांनां पूर्वी कोडी
सोडविण्याचा नाद असेल ! व घातलेलीं कोडीं कदाचित् त्वापैकीच विज्ञा
नासाठी घातलीं असतील !

बाबू०—तिसरे उवाच मात्र.

गद्य०—हें प्रतीपाद्या राजधानीनलें एक ठारुळ विष विसतं.

मार्मिक०—चक चक ! तुम्ही अगदीच अतिशय लोक आहे ! एवढा लटटोप
करून सोडामिनी प्रतीपाद्या राज्यांतून एम् ए. एम् बी.
अहो वेदव्यास होऊन आला. आणि लिखा विद्येचे असे विहंगवें करितां

गद्य०—अहो वेदव्यास !

महा०—हो गणपतराव तुम्ही काता खरेच मनापासून शांता की काय कायमुळे क्रांतिप्रसन्नचे कार्य लोकमतपर कित्या परिणाम होऊ शकेल ? किंवा शांता आहे !

मी शांतपंथाने सोल विचार मुळीच केला नव्हता म्हणून पुस्तकांगित लढवून टाळाटाळी करीत झालो ' क्रांतिपासून होणारे कायदे उपायमात्रांचे दृष्टीने असतील त्यावर ते अवलंबून आहे. '

महा०—तेंच ! कोणचे कायदे तुम्ही दाखविता आहा ! माझ ने कायदे म्हणजे असे दाखविले पाहिजेत की, कीं अशिक्षित असती तर त्या वेळेस काय झालें असतें व अशिक्षित असल्याने काय झालें, हे दळदळीत दिलेले पाहिजे. मार्गे एकाने एक २५-३० पानांचे कवितासंग्रह मत्तमपूरी वृत्तांत हा विषयवर काय सोपे व उत्तम पुस्तक प्रसिद्ध केले होतें. त्यांत अशी एक गोष्ट (कथित) आहे कीं एका अज्ञानाचा हाईला एक भगुण्य तिच्या भवत्याकडून वस्त्र घेऊन आला. तेव्हा तिने त्याच्या बाळगळ्या पाद, काकर पाणी व एक रुपया दिवून व झपाळी हें वस्त्र घेतलें. एवढे वाटून दाखवा, त्याने पाहिलें कीं ही भोळी आहे. वाचता वाचता त्याने म्हणजे वाचून दाखविलें कीं ' पद्म-वेळत येणाराजवळून मी दारा पावे घेतले असलेले ते म्यास घावे ' व तिच्या तें खरें वाटून तिने रुपये दिले ! !

दाबू०—मी म्हणतो शारदा नाटकासारखें तरी पाहिजे. तेथे कोदंड व मुजंगमाथ होम्ही प्रेक्षकांसमोर असून वादीभर दागिने घालणाऱ्या मुजंगमाथाने निघून कोदंडाशी लग्न लावण्यास मुलांकी किती खुषी असते, आणि भोग्यास भय व त्याचा होऊ पळणाऱ्या सासरा हे लोकांच्या किती तिरस्कारास पात्र होतात, हे कर्मांनी कारण उत्कृष्ट शैलीने दाखविलें आहे. तरी मी म्हणतो कीं ते नाटक आतंदपर्यंतसाथी केव्हांच असल्या विचारांचे अश्लेषाच वस्त्रे त्याच्या दृष्ट्या हिशानें कुट्टा उघड झालें नाहीं. तरी त्या नाटकाचा लोकमतपर प्रभाव परिणाम झाला आहे हे कोणाच्याही कबूल करावें लागेल.

महा०—तसा मी म्हणतो येथे क्रांतिप्रसन्नपंथा काय परिणाम झाला आहे ! शारदामाटकांने थोड्या तरी कामांना वाटलें असेल, कीं म्हाताऱ्या लोकांना मुलांनी वेळो वेळ, व कधी तरी म्हाताऱ्यांनी कधी कधी झाले.

पुण्याचा कोणत्या मुलीच्या संकलनाचा जीवक संस्काराचा काही नवें, त्या मुलीच्या
भाटकपुढे शिरांना मूळमुळें एकाद्याला तरी असें वाटतें असेल का की
कोण शिकवू लागले आपल्या मुलीला किंवा बापकोला किंवा पहिल्या
शिष्टिप्रादाच्याला शिकवावें म्हणून ।

श्रीश्री०—अग्रे वाटकार कर्ते ! येथें संशिक्षणाचे कायदे काय काय
मिळे आहेत ! नंदिनीला पुरुषासारखें शिक्षण दिलें आहे—

भारमि०—त्याचा कायदा पुरुषांचा अनुभव ।

श्रीश्री०—व सोदमिनीनें स्वतः धडपड करून मिळविलें.

भारमि०—त्याचा कायदा उताऱ्याने ओकवार्जे व वरपारले आपल्या व बाप-
पुण्या अहूची नासाडी करणें.

श्री०—कां रुज माजोरावतुल—

भारमि०—हो सरेंच ! कोणी आपल्या मरणाचा विष कोरून काढून कोणी
विष व त्यापरीत उतारे मरीश्यामिरिका मधून शिकण्यासाठीं बापकोली
जीगवेष्टाधनपःला सुत्वात केटीक पाहिले !

बाबू०—वरें येथकीची थोरली दासवारपांची आहे तर ती विला नव्हि
मीडा का नाहीं शिकविली ! जर तिला शिकविली जसली तर तिच्या
अमर्दीच काहीं करमां आहेत नव्हतें असें नाहीं. तिला केलासनापाचें कपडें
माझेंत घेनें (पृ. १३३).

बाबू०—तसेंच सोदमिनीलाही, तसें विला घरीच राहून शिकनां आपल्या
कामत्या काय ! त्यासाठीं तिला देवीकडून इतुनार कशास करविण्यास
होतें ! राजानें काहीं अडवण केलां नसली, कारण तिच्या आयदावहन नाहीं
मरिका शिष्टण मिळतच होतें.

भारमि०—नव रेंसोस्तांचे कायदे कसे मिळाले असते ।

बाबू०—माझ्या मते नंदिनीचें व सोदमिनीचें हीं दोन मित्र कथानका
आहेत. हे नाट कल्यात येण्यासाठीं आपण नाटकाचा सारास पाहूं, अंक १ का
सोदमिनीला स्वयं राहून ती प्रतीपायका कामवास करते. तिला काही
कामवास व त्याची कामकायें, नीति. अंक २ व ३. काय नव्हिच काय

बिलासाला नंदिनीवासून इकठ्ठा देतो. कैलासनाथ मंदीराला नंदिनीवासे 'सोदासिनी' सोदासिनी परत निघते. अंक ४ चा बिलासाला नंदिनी बघीय आहे की थाप घाबडून संध्य पडतो. (ह्या संशयाचे नाटकाच्या सोविधानकरीत मंडीत नसत नाही.) सोदासिनी राजाला खोबस घेते व दरबारंत पुन्हा येतो. नंदिनीची प्राप्ति कळत येते. अंक ५ चा बिलास प्रतीपावर तलवार उगारतो. ह्या सोदासिनी त्याला थांबवून त्याचे जन्माचे रहस्य व आपले स्वप्न उघड करिते. मृषीला पाठविलेल्या एखाद्या कैलासनाथाचा वेष हासळतो व नंदिनी बिलासाला मिळते.

मार्मि.—आणखी एक राखिले.

वाच.—तें काय ?

मार्मि.—रक्षात ठिकठिके ठिकठिके संवत्सरे आणि कोलेने रक्षणे घेतले.

वाच.—एखाद्या वाम की, सर्व सोविधानकरीत विवक्षित आहे तें. मी मार्मि दोन कथानके दाखवीं पण तीन मंडळी तरी काढेल. माघ पडल्या नाटकातील जीव प्रथम हें लक्षांत ठेवा की, बिलासाला व नंदिनीच्या मित्र-कथावळें लळये पळविले झेवळ हे नाटकत नमूद असतें वचवून बिलासालाचे. मग वरधा अंक म्हणजे (इतीपाच लायवत भावनाचा हाटक प्रवेश सोडून) एकाच लुलायाचा रोवटचा प्रवेश राखिला. आतां बिलास व नंदिनी ही पळित्यापासून वरवारतीनपर्यंत एकमेकांवर प्रीति करून आहेत. त्यांचा कोणाशीं व्ययोजणीं कांहीं संध्य नाही. म्हणजे त्यांच्या राबून सोबि हातक यकितितही धरित नाही. नसंथ सोदासिनी मेघनाथ व कैलासनाथ हांचिं एक निराकेंच कथानक व शृंगीशृंगीचे तिसरं, म्हणजे शृंगीशृंगीमुळे कथानकांत कांहीं एक करक होत नाही. नाहीं म्हणायला कैलासनाथाची तिसऱ्या शिरोपरीं भडपट शृंगीकरितां आहे, पण प्रत्यक्ष शृंगी शिरोपरींत निराकेंच पडतो. मंडी व शृंगी हे हास्वरसाकरितां व कैलासनाथाच्या हाटपटीला आधार म्हणजे निराकेंच दिले जाते. दरबारसीत म्हणजे ह्या कथेचा रोवट हाजमहाज हाज वरवर एक लळयलाचा प्रवेश राखिला.

उपसंहार.

भाष्यमार्गे वरील बाबबहाची सभासि हास्यावर मी घी गेली व हास्यावर विचाराबद्ध स्वस्थपण विचार करीत हेसिचेअवर पडलों. मंतर पहिले दिवसां संपून हास्यावर एकंदर बाबविषादाचे थोडक्यांत तार काढावे असा विचार मनांत करून साठी लिहिण्याबमार्गे नाटककलाककुठराचा पुर्ण अर्थ काढून तो वाचकांस अर्पण करीत आहे.

नाटक रचार्हे कसे—

नाटकाचे मुख्य प्रकार दोन प्राचीन किंवा अजर्बीन मग ते संगीत असो किंवा गद्य असो. प्राचीन कर्मनक जर रंगमनीवर उठवायचे असिल तर त्यांनीं जिन वीपुड्याची बोलण्याची, चालण्याची, पोशाखाची, गान्याची, लठण्याची वगैरे तन्हा ज्या प्रकारची असेल तेच प्रकार हुबेहुब नाटकांत आले पाहिजेत. अजर्बीन प्रवेशविज्ञा वरील प्रकार बरोबर साधाचला कविचातुर्य उत्तम प्रकारचे लागते. नाटकाचे प्रधान अंग अभिनय हे आहे. गायन हे नये. हे नेहमी लक्ष्यीत ठेवून गद्यामधून वयाचवना करणे ती कलाची. पर्ये वरचेवर म्हापाण्यास लानली तर नटास उत्तम अभिनय करणे अशक्य आहे. नाटकाचे अंक संभावता दोनतल तसे पाडावे. किती अंकी नाटक करावयाचे हे अर्था ठरवून मग नाटक लिहू नये. भाष्यमार्गे नाटक शोकपर्यवसाय किंवा आनंदपर्यवसाय करणे हे अर्था किंवा नाटक करणाऱ्या कंपनीने अर्धी कधी ठरवू नये. जसे कथातक वरील व जसजसे एखाद्या पात्राचे विषय घडत जाईल त्याप्रमाणे करावे नाटक कंपनीनीं तैसे कमी निव्वतल या मोसिरनव शोकपर्यवसायी नाटक करून दाखविण्याला कमी लागू नये. गद्यनाटकांनील भाषनें थाल्वागुंर असू नयेत. पदोपदी कोट्या करणे घाला भाषणचतुर्य म्हणत गाईत. प्रवेश व्याकचिं रचभाषविषय संघट व मनादुर काहीना काहीतरी परिणाम करणारे वगैरे. प्रवेश मुखले नाटकदार अर्था अर्धीनी गाईत. मर कव्हेक कोट्या

उत्तम प्रकारची संगति असली पाहिजे. म्हायत्तकापेक्षा संगीत नाटककारांचे
कार जबाबदारी असते. कारण संमेलक प्रसंगीं वर्ये रसमग्न करितात ते प्रत्येक
क्षणेपेते हे त्यांनीं आधी ओळखले पाहिजे. कविता म्हणण्याचा उमाळ आल्या-
शिवाय पात्रांचें तोंड वर्ये घालूं नयेत आणि प्रत्येक पद्यांतले अर्थ स्फूर्तिमय
सहज चमत्कारजनक असला पाहिजे. रचना प्रसादपूर्ण असावी. प्रसाद
म्हणजे सोप्या वष्य रसपूर्ण वाणीच. येणारी प्रसन्नता, शब्दचमत्कारासाठी
कठिण रचना कधीही करूं नये. अर्थ सरळ साधळ तर मग वाटतील ते
चमत्कार करावेत. अर्थ हे कवितेचें शरीर आहे व अलंकार हे त्याशील दामिने
आहेत. शब्दचमत्कार हा एक प्रकारचा अलंकार आहे तरी त्याचा अतिरेक झाल्याने
कवीरास झुकण्या न येऊन उलट झुकण्या येईल. भाषा मनास बघेल तशी लिहि-
तये. भाषेचा अभ्यासच केला पाहिजे. भाषा कमावली पाहिजे. नाटकातील का-
य त्या प्रसंगाला त्या त्या रेवेली व त्या त्या रसाला अनुकूल अशीच लेख-
विहित, वाक्यल कोट्या लोकांना हसवितात म्हणून कवींनी आपली रचना व व्य-
क्तिकर विसरला कामा नये. कोणतेही नाटक काही तरी विशिष्ट हेतु मनास
आणून लिहिल्यास तो हेतु जसा संयोजकाचे मनास असेल तसाच त्या नाटकातील
व्यवस्थेलास मंडन राविला पाहिजे तरच वेष्टकाचे मनास योजाला ठसा उठेल.
नाटक लिहिण्याचा हेतु जसुक आहे हे सांगून उपयोगी मार्ग तर सोडवल्या
जोकापुढें मांडला पाहिजे. त्यांत भीडभाड कामाची नाहीं.

आदी याप्रमाणें जे जे मुद्दे झुचले ते ते विस्तृतपणें कथन न करितां आ-
मुचले तसे दिवून ठेवले व मग वुसरे दिक्की वाचकांनींचे फीं गेलों व त्यांचे
जे मुद्दे दाखविले. त्यांनीं ते सर्व वाचून त्यांत काय काय झुकाणा केत्या
जस ते सर्व मुद्दे अगदीं थोडक्यांत सूचकांनीं प्रसिद्ध करण्याचे कसें ठरविले
आहे प्रकर पुढचे लेखेंस वाचकांस सादर करित.

रा० रा० कुण्याजी प्रभाकर साठिलकर यांनी लिहिलेली पुस्तके.

कांचनगडची मोहना.

हा नाटकांतील कथाभाग विजयपुरा व विजयानगर यांमधील १५६० सालच्या तालि कोटच्या भयंकर गणभयमानंतर घडून आलेला असून नाटकांत एकादाही प्रसंग कांचनगडा मनीषास तळीने कडून सोडण्याचा प्रयत्न आहे. कि. ८१२ आणि ट. क. ८१ आणा.

सवाई माधवराव यांचा मृत्यु.

'कांचनगडची मोहना' या नाटकाप्रमाणेच हे नवीन ऐतिहासिक नाटक अत्यंत चटकदार व रोचक दृष्टीने आहे. हे सवित्र ट. १६० आणि किमल केवळ ८१२ आणि -३.

कीचकवध.

हे पौराणिक नाटक 'कांचनगडची मोहना' व सवाई माधवराव यांचा मृत्यु' हा नाटकाप्रमाणे चटकदार व रोचक दृष्टीने आहे. कि. ८१२

बायकांचे वंड.

इतिहाससंग्रहाचे कथेचा आधार घेऊन आधुनिक पद्धतीने लिहिलेले नाटक वरील नाटकांप्रमाणेच चटकदार व रोचक दृष्टीने आहे.

भाऊबंदकी.

श्री. नागचण्णाव पेशवे यांचे वधास आश्रित कडून रावोधादराचे कायदाबाहेरचे अक्षरपर्वत महागृहीत माजून राविलेल्या भाऊबंदकीचे वर्णन हा इतिहासिक नाटकात व्यत्यंत रोचकदृष्टीने केले आहे. हे नाटक छापण्यास सध्याच प्रयत्न होत आहे.

पुस्तके मिळण्याची ठिकाणे.— पुणे:—विजयाळा स्टोमिप्रस.

मुंबई:—विजयाळा बुकशॉप, ३ महाराष्ट्र नाटक संस्थी.

आयुर्वेदिक औषधी पेटी.

‘ नर कर्णा करे तो नरका नारायण हो जाय ।’

आयुर्वेदिक औषधी पेटी अधश कामधेनु—कामधेनु मृगण्यार्थे कारण इलकैच की, कामतीर्त्तन या पेशीप्राप्त्य वाटेल ते निवदिता येते ! एण कोणातल ! जो ही पेटी खरेदी करील व त्यांत सांगितल्याप्रमाणे वागेल त्याला ! कारण विशेष खटपट न करितां संपत्ति व राजऐश्वर्य मिळवितां येणें, रोग्यांना नि-
रोधी करितां येणें, दुर्बलांना सबल करितां येणें, वात ह्मियांना पुष्टवान् क-
रितां येणें, अशक्ताना सशक्त करितां येणें व मुपलक्ष द्वय मिळवितां येणें.
इतक्या फिया केवळ या पेटीपासून करितां येतात. ही अनुभवसिद्ध फिया
आहे, सबब प्रसिद्ध करित आहोंत. तर गरजू लोकांना एकवेळ अनुभव
केऊन पहावा. मात्र यांत एक अट आहे. ती अशी की, जो कोणी ही पेटी खरेदी
करील तो साधारण उपयोगी व सुविहित असला पाहिजे. या शिवाय दुसरे
कोणतेंही साधन कम्पदास नको. इतक्या फिया घरबसल्या माघानल्यामाघांत
करितां येतात. या पेटीनाल तप्त औषधे शास्त्रोक्त रीतीनें तयार केलीं अस-
ल्याकारणानें रोगावर मेमालून काम करतात. ही औषधे ह्मणजे आयुर्वेदाचें सार
पुढे ! ही स्वदेशी द्रव्यांनीं अती मेहनत घेऊन तयार केलेली आहेत. हीं
सर्व रोगावर देण्यास लायक अशी आहेत. ही अत्यधी टिकणारी आहेत.
यांत अपायकारक द्रव्ये नसून सत्वगुण प्रधान आहेत. हीं आयालवृद्धांना स-
रसो लागू पडणारी आहेत. पाण्या सेवनापासून सर्व मद्धेचे रोग विशेष पक्क
न करितां घरे होतात, अशी ही घट्टपोल व बहुगुणी औषधे आटोपसर व मज-
बूत अशा पेटीत घागल्या तन्हेनें सुशोभित करून ठेविली आहेत. तर सर्व
देशाभिवादन, राजे राजावे, जहागिरदार, क्षीमंत व्यापारी, सुखदाम्नीलोक
शाहामास्तर, प्रवासी, व घामवासी या सर्वांना आयची विमंति एवधीच आहे की
ही पेटी ज्या ! आर्येयधीण्या मनापासून आनंद ! सर्वांत पेटी वा

अणुन किंमत रपाल सर्व सङ्ग्रह ५ रुपये केविला आहे अनुभवानी किंमत एणजे काहीच नाही असें आढळून येईल. तर स्वरा करा व देशां पंचा जत्तेजन या, अनुपान पत्रक पेटो साधन.

सुनकेसर निरुपोपयोगी आहे. विकारः—चित्तज्वर, भौतिक, बहुर, उचकी, जोकातो, शल्लिज्वर, आम्ल व शैत्यवित्त. तो. ५ रु. योगिनाज गुग्गुलु—उपार्थी पक्षघान व अर्दिनवायु, मेद, मूत्रव्याध, उपद्रव, आमघात, मेलना सर्वोगांतील कला, अपरम्पर तो. १॥

खेडकर वैद्य अँड सन्स पुणे सिटी.

कोडावर रामबाण

बधी किं. ४ रु.

आमचे औषध सर्व हिंदुस्थान, बरमा, सिलोन, आफ्रिका, स्टेटसेटलमेंट्स वगैरे भागांत प्रसिद्ध आहे. 'रामबाण' ने इजरायेल रोगा वरें झाले आहेत. दीग वदवात इटकून गुण येतो. अर्थां आणा पाठविला एणजे सदांकिविदे मिळती.

बी. एन्. दिस्तीत पुणे सिटी.

नाट्यकलाविषयक पुस्तके.

शाकार.—	(पृच्छ, नाटकान्तील पाष व दर्शन)	किं. ५०
कुलधारा.—	(मुलांसाठी लक्षण प्रयोग)	" ५०
जपानी नाट्यकला.—	(सचित्र माहिती)	" ५०
नाट्यकथामृत.—	(नाट्यशास्त्राची पौर्णजिक माहिती)	" ५०
गीतावर्णन.—	(मुलांसाठी लक्षण प्रयोग)	" ५०

पसा.—नाट्यकलाकर्ते, नाट्य

[१]

दिवसगतीनें फसाल !

कुठंबाच्या स्वाभ्याकरिता विमा उतराचें अगम्यार्थें आहे; मग दिवसगती
ही टापात ! सर्वस्वी वेशी विमा कंपनी नष्टना झणून होय ! जणें

भारत इन्शुरन्स कंपनी

जन्म १२ वर्षे दिव्याचें काम करीत आहे व तिच्या २७ लक्षांच्या सोह्या
लिप्ती आहेत. गुलाबा समक्ष, अथवा तिथिज आल्यास पत्रद्वारे.

बिंदुमाधव नारायण साठे.

पुर्णे एजंट ३७० सदाशिव (विमव्या गणकती स.)

DBA000002094MAR